

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Χαράλαμπος Γολέμης, 'Η άπειλή του μπλερισμού • **Παῦλος Κλαυδιανός**, 'Ο Γκρίσπαν διστάζει, ή Σοφοκλέους καλπάζει • **Άγγελος Έλεφάντης**, «Γονεῖς κουφάλες, έρχονται κρεμάλες» • **Στρατής Μπουρνάζος**, Τό αυτοκίνητο καί τά ανταλλακτικά του • Εισαγωγές - Έξαγωγές • **Ναταλία Δεδουσοπούλου**, Μιά ιστορία γιατή μεταρρύθμιση • **Νίκος Πετραλιάς - Νίκος Θεοτοκάς**, 'Η άπορρύθμιση του δημόσιου Πανεπιστημίου • **Βασίλης Ζουναλής**, 'Ο «Τρίτος Δρόμος» • **Τζίνα Πολίτη**, «Όλοι είναι ίδιοι» • **Α.-Φ. Χριστίδης**, Γλωσσική εκπαίδευση καί γλωσσικός άποκλεισμός • **Βάσω Κιντή**, Τά φυσικά καί ανθρώπινα δικαιώματα • **Άλέξης Πολίτης**, Γιατή γένεση τής έθνικης συνείδησης • **Μανόλης Λαμπρίδης**, Τί είναι «'Η Γυναίκα τής Ζάκυθος» στή μεταμοντέρνα εποχή • **Άριστείδης Μπαλτάς**, Γιατή σιωπή τών άριστερών.

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Ιανουάριος 1999 • τεύχος 60 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Ιανουάριος 1999
τεύχος 60 • δρχ. 1000

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.

Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος

ύποκ. Πλατεία Μητροπόλεως 146

άρθρ. λογ. 403988-23

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ-ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Κέκροπος 2 Άθήνα 10558
τηλ. 3239.645 • FAX 3227.706
Έκτύπωση: Άφοι Χρυσοχοΰ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρη, τηλ. 5719937

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Χαράλαμπος Γολέμης, Η άπειλή του μπλερισμού	5
Παύλος Κλαυδιανός, Ό κ. Γκρίσπαν διστάζει, ή Σοφοκλέους καλπάζει	8
Ναταλία Δεδουσοποκϋλου, Μιά ιστορία για τή μεταρρύθμιση	10
Άγγελος Έλεφάντης, «Γονείς κουφάλες, έρχονται κρεμάλες»	13
Στρατής Μπουρνάζος, Τό αυτοκίνητο και τ' άνταλλακτικά του: μιά ύψιστης σημασίας ύπόθεση	16
Στρατής Μπουρνάζος, Εισαγωγές - Έξαγωγές	17

Νίκος Πετραλιās - Νίκος Θεοδοκάς, Η άπορρύθμιση του δημόσιου πανεπιστημίου	18
Βασίλης Ζουναλής, Ό «Τρίτος Δρόμος»	26
Τζίνα Πολίτη, «Όλοι είναι ίδιοι»	32
Α.Φ. Χριστίδης, Γλωσσική εκπαίδευση και γλωσσικός άποκλεισμός	38
Βάσω Κιντή, Τά φυσικά και άνθρώπινα δικαιώματα	42
Άλέξης Πολίτης, Για τή γένεση τής έθνικής συνείδησης	47

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Μανόλης Λαμπρίδης, Τί είναι «Η Γυναίκα τής Ζάκυθος» στή μεταμοντέρνα έποχή	51
Άριστείδης Μπαλιās, Για τή σιωπή των άριστερών	57

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Άκης Γαβριηλίδης - Άνδρέας Πανταζόπουλος, Περί άνθρώπινων δικαιωμάτων	60
Τάκης Καγιαλής - Κώστας Βούλγαρης - Λάμπρος Πόγκας, Για τή νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία	62

ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Για τό διβλίό τής Τασούλας Καραγεωργίου Ποιητική Τεχνολογία, εκδόσεις Κέδρος 1998, γράφει ό Κώστας Βούλγαρης	63
--	----

Έξώφυλλο: Βαρθολομαίος Παπαδαντωνάκης,
Κεφάλι Κοριτσιού (ξυλογραφία), 1984

Ἡ ἀπειλή τοῦ μπλερτισμοῦ

Εἶναι δικαιολογημένο τό ἐνδιαφέρον τό ὁποῖο ἔδειξαν κάποιοι ἀριστεροί στή χώρα μας γιά τίς σοσιαλδημοκρατικές, κεντροαριστερές ἢ συμμαχικές κυβερνήσεις τῆς Ἀριστερᾶς καί τῆς οἰκολογίας, οἱ ὁποῖες ἀνέλαβαν τήν ἐξουσία στίς περισσότερες χώρες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης καί ιδιαίτερα στίς τέσσερις μεγαλύτερες ἀπό αὐτές, δηλαδή τή Γερμανία, τή Γαλλία, τήν Ἰταλία καί τήν Ἀγγλία, πού ἐκ τῶν πραγμάτων καθορίζουν, σέ μεγάλο βαθμό, καί τήν πορεία τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης. Μετά ἀπό πολλά χρόνια, ξαναγεννήθηκε ἡ ἐλπίδα ὅτι μπορεῖ νά λαμβάνονταν ὀρισμένα μέτρα τά ὁποῖα θά περιορίζαν τή φτώχεια, τόν κοινωνικό ἀποκλεισμό, τήν ἐργασιακή ἀνασφάλεια καί τήν ἀνισότητα πού ἐπικράτησαν στήν Εὐρώπη, λόγω τῶν πολιτικῶν τῶν συντηρητικῶν κυβερνήσεων, ἀλλά καί λόγω τῆς νεοφιλελεύθερης Συνθήκης τοῦ Μάαστριχτ. Ἄλλωστε, γι' αὐτό οἱ εὐρωπαϊκοί λαοί ἔδωξαν τή Δεξιά ἀπό τήν ἐξουσία.

Εἶναι ἀκόμη πολύ νωρίς γιά νά γίνει ἕνας σαφῆς ἀπολογισμός τῶν πεπραγμένων τῶν συγκεκριμένων κυβερνήσεων. Ἡ παλαιότερη ἀπό αὐτές, ἡ ἰταλική (πρῶτα μέ τόν Πρόντι καί σήμερα μέ τόν Ντ' Ἀλέμα), ἔχει ζῶν ἄρα μόνο δύο χρόνων καί ἡ νεότερη, ἡ γερμανική, μετράει μόλις μερικούς μῆνες. Ἄν, ὅμως, οἱ τελεσίδικες κρίσεις εἶναι πρόωρες, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι δέν μποροῦμε νά διατυπώσουμε κάποιες σκέψεις γιά τό εὐρωαριστερό «πεῖραμα», πού φυσικά διαφοροποιοῦνται ἀνάλογα μέ τίς προτεραιότητες τοῦ καθενός μας καί τίς ἄμεσες ἢ ἀπώτερες προσδοκίες καί οὐτοπίες του. Μιά ἀπό αὐτές ἀφορᾷ τίς διαφορές τόσο μεταξύ τῶν ἀριστερῶν κυβερνήσεων, ὅσο καί μεταξύ τῶν συνιστωσῶν τῶν ἐξ αὐτῶν πλουραλιστικῶν. Τό ἐνδιαφέρον αὐτῆς τῆς διάκρισης δέν εἶναι μόνο θεωρητικό, παρ' ὅλο πού κάποτε πρέπει νά συζητήσουμε, ιδιαίτερα ὅσοι προερχόμαστε ἀπό τήν ἀνανεωτική κομμουνιστική Ἀριστερά, γιά τήν τωρινή ἰδεολογική μας ταυτότητα, δηλαδή γιά ὅσα μᾶς χωρίζουν σήμερα ἀπό τή σοσιαλδημοκρατία. Ἡ διαπίστωση τῶν διαφορῶν στό προγραμματικό ἐπίπεδο ἀφορᾷ καί τήν πολιτική πρακτική τόσο ὅσων ἀνήκουν σέ ἑλληνικά ἀριστερά κόμματα, ὅσο καί τῶν ἀνέντακτων ἀριστερῶν πολιτῶν. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι τά εὐρωπαϊκά θέματα εἶναι διαρκῶς στήν ἐπικαιρότητα καί ὅτι ὅπου νά εἶναι ἔρχονται καί οἱ εὐρωεκλογές.

Παρά τή ρητορεία περί γενικῶς κοινῶν θέσεων τῶν εὐρωαριστερῶν κυβερνήσεων τῶν μεγάλων χωρῶν, ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι μεταξύ τους ὑπάρχει μιᾶ διαχωριστική γραμμή. Ἀπό τή μιᾶ πλευρά αὐτῆς τῆς γραμμῆς εἶναι ἡ κυβέρνηση τοῦ βρετανικοῦ Νέου Ἐργατικοῦ Κόμματος τοῦ Τόνυ Μπλέρ καί ἀπό τήν ἄλλη ὅλες οἱ ἄλλες, παρά τίς ἐπιμέρους διαφορές τους σέ διάφορα θέματα. Τήν κριτική τοῦ «Τρίτου Δρόμου» τοῦ Ἀγγλοῦ πρωθυπουργοῦ, ὅπως αὐτός ἐκφράζεται καί ἀπό τό ὁμώνυμο βιβλίο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ του συμβούλου Ἄντονου Γκίντενς, ἔχει ἀναλάβει ὁ Βασίλης Ζουναλῆς μέ τά δύο συνεχόμενα ἄρθρα του στόν *Πολίτη*. Ἐδῶ, εἶναι χρήσιμο νά ἀναφερθοῦμε, πολύ περιληπτικά, σέ τρία κεφάλαια τῆς πολιτικῆς τῆς ἀγγλικῆς κυβέρνησης, πού τήν κάνουν νά ξεχωρίζει ἀπό τίς ὁμόλογές της τῆς Γερμανίας καί τῆς Γαλλίας καί, λιγότερο ἴσως, τῆς Ἰταλίας. Τά κεφάλαια αὐτά, τά ὁποῖα ἔχουν μεγάλη σημασία γιά τήν προοπτική αὐτῆς τῆς ἰδίας τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης, ἀφοροῦν τήν ἐξωτερική πολιτική, τήν πολιτική ἀπασχόλησης καί τή λεγόμενη παγκοσμιοποίηση.

Δέν χρειάζεται νά ποῦμε πολλά γιά τή βρετανική ἐξωτερική πολιτική. Οἱ πρόσφατοι βομ-

βαρδισμοί τοῦ Ἰράκ, σέ συνεργασία μέ τόν «μεγάλο ἀδελφό» τῆς ἄλλης πλευρᾶς τοῦ Ἀτλαντικοῦ καί μέ πλήρη περιφρόνηση τῶν ἀπόψεων τῶν ὑπόλοιπων χωρῶν-μελῶν, οἱ ὁποῖες οὔτε κἀν εἰδοποιήθηκαν, στό ὄνομα τῆς «ἀποτελεσματικότητας», ὅπως χωρίς ντροπή ὑποστήριξε ὁ Μπλέρ σέ ἄρθρο του (βλ. Βῆμα), δείχνει καθαρά τήν ἀρνητική διάθεση τῶν Βρετανῶν ἐργατικῶν ἀπέναντι στήν προοπτική μιᾶς κοινῆς εὐρωπαϊκῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, πού θά μπορούσε, ἐνδεχομένως, νά διαφοροποιηθεῖ ἀπό τόν ἀμερικανικό ἰμπεριαλισμό. Ἡ διαφορά τῆς στάσης τῆς ἀγγλικῆς κυβέρνησης στό θέμα τῶν βομβαρδισμῶν ἀπό τήν ἀντίστοιχη τῆς γαλλικῆς, τῆς γερμανικῆς καί τῆς ἰταλικῆς κυβέρνησης δέν ἀφορᾷ μόνον τήν τακτική σχετικά μέ τήν ἀντιμετώπιση τῆς «ἀπειλῆς» τοῦ Σαντάμ. Ὑποκρύπτει ἀντίθετες στρατηγικές ἀντιλήψεις γιά τήν εὐρωπαϊκή ἐξωτερική πολιτική.

Στό θέμα τῆς ἀπασχόλησης καί τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας, ἡ πολιτική τοῦ Νέου Ἐργατικοῦ Κόμματος ἔχει ἀπογοητεύσει ἀκόμα καί τούς πιό ὀλιγαρχεῖς ὁπαδούς του. Ἡ μονεταριστική καί νεοφιλελεύθερη ἀρχή τοῦ «φυσικοῦ ποσοστοῦ ἀνεργίας» —αὐτοῦ δηλαδή πού δέν προκαλεῖ πληθωριστικές πιέσεις καί πού τό ὕψος του εἶναι ἀπροσδιόριστο— δέν ἀμφισβητεῖται, ἐνῶ ἡ πλήρης ἀπασχόληση θεωρεῖται ἐπιδίωξη τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἀμερικανικοῦ τύπου εὐελιξία ἔχει ἀναγορευτεῖ ὡς ἡ μόνη ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς ἀνεργίας καί κάθε σκέψη ὅτι ἡ αὔξηση τῆς ζήτησης θά μπορούσε νά βοηθήσει στή δημιουργία θέσεων ἐργασίας θεωρεῖται ἀπαράδεκτη ἐπιστροφή στίς παλιές ἀποτυχημένες συνταγές τοῦ κεῦνσιανισμοῦ, πού καί μόνη ἡ ἀναφορά του προκαλεῖ ἀνατριχίλα. Τά συνδικάτα εἶναι ἀποδεκτά μόνο ἂν δέν ἐμποδίζουν τήν «ἐπιχειρηματικότητα» καί ὁ πολυδιαφημισμένος κατώτατος μισθός ἔχει καθοριστεῖ στό ἐξευτελιστικό γιά τήν Ἀγγλία ποσό τῶν 3 λιρῶν, δηλαδή περίπου 1.400 δραχμῶν, τήν ὥρα.

Δέν φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ἡ ἀλλαγὴ κυβέρνησης στή Βρετανία ἀποτελεῖ μιᾶ πραγματική ρῆξη μέ τό θατσερικό παρελθόν στά ζητήματα τῆς ἀπασχόλησης καί τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας. Τό χειρότερο εἶναι ὅτι αὐτή ἡ αὐτοδιαφημιζόμενη ὡς «κεντροαριστερή» κυβέρνηση ἐπιδιώκει νά «ἀγγλοποιήσει» τήν ἀντίστοιχη εὐρωπαϊκή πολιτική. Ἡ πρώτη ἐπίσημη εὐρωπαϊκή παρουσία τοῦ Μπλέρ, λίγες μέρες μετά τήν ἐκλογή του, ἦταν στή σύνοδο κορυφῆς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης στό Ἀμστερνταμ, κατά τήν ὁποία ἀναθεωρήθηκε ἡ Συνθήκη τοῦ Μάαστριχτ. Στή σύνοδο αὐτή, ἡ συμμαχία του μέ τόν καγκελάριο Κόλ ἀπέτρεψε τόσο τήν τροποποίηση τοῦ Συμφώνου Σταθερότητας πού ἐπεδίωκε ὁ Ζοσπέν καί ἡ κυβέρνησή του, ὅσο καί τήν αὔξηση τῶν εὐρωπαϊκῶν κονδυλίων γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς ἀνεργίας. Δέν εἶναι καθόλου περίεργο πού ὀρισμένοι ἀναλυτές χαρακτήρισαν τή Συνθήκη τοῦ Ἀμστερνταμ ὡς μιᾶ «μπλερική» συνθήκη.

Ἀλλά καί στό ζήτημα τῆς μείωσης τοῦ ὥραρίου στίς 35 ὥρες ἐβδομαδιαίως, πού ἀποτελεῖ κύρια διεκδίκηση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος μέ στόχο τήν καταπολέμηση τῆς ἀνεργίας καί μιᾶ ἀπό τίς προτεραιότητες τῆς γαλλικῆς κυβέρνησης, ἡ ὁποία μάλιστα προχωρεῖ, ἔστω καί δειλά, στή σταδιακή του καθιέρωση, τό Ἐργατικό Κόμμα διαφωνεῖ, χρησιμοποιώντας τά γνωστά ἐπιχειρήματα τῶν ἐργοδοτικῶν ὀργανώσεων περί κινδύνου μείωσης τῆς ἀνταγωνιστικότητας.

Ἡ ἐπισήμανση τῶν προτιμήσεων τῶν Βρετανῶν ἐργατικῶν στά θέματα ἀπασχόλησης δέν σημαίνει ὅτι οἱ ἄλλες μεγάλες εὐρωπαϊκές κυβερνήσεις τῆς εὐρύτερης Ἀριστερᾶς δέν φλερτάρουν ἢ ἀκόμη καί δέν συνάπτουν σχέσεις μέ τίς νεοφιλελεύθερες θεωρίες καί τίς ἀντίστοιχες εὐελιξίες. Ὅμως, σ' αὐτές οἱ ἀντιστάσεις εἶναι περισσότερες καί γιατί τά ἀντίστοιχα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα δέν ἔχουν «ἐκσυγχρονιστεῖ» πλήρως καί γιατί οἱ ἑταῖροι/σύμμαχοί τους διαφωνοῦν μέ τόν ἐξαμερικανισμό τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κοινωνικοῦ μοντέλου. Δέν θά ἦταν λάθος νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἀγγλική Κεντροαριστερά εἶναι στά συγκεκριμένα θέματα περισσότερο συγγενής μέ τήν εὐρωπαϊκή Δεξιά παρά μέ τά ἀδελφά κόμματα τῆς εὐρωπαϊκῆς σοσιαλδημοκρατίας. Ἀλλωστε, ὁ ἴδιος ὁ Μπλέρ δέν κρύβει τίς σχετικές προτιμήσεις του. Πρὶν ἀπό περί-

που ἕναν μῆνα, σέ ἐπίσκεψή του στήν Ἴσπανία, υπέγραψε κοινή συμφωνία μέ τόν δεξιό πρωθυπουργό Χοσέ Ἀθνάρ, στήν ὁποία οἱ δύο κυβερνήσεις δεσμεύονταν νά προωθήσουν τήν εὐελιξία στήν εὐρωπαϊκή ἀγορά ἐργασίας μετά τήν καθιέρωση τοῦ εὐρώ.

Τό τελευταῖο κεφάλαιο τῆς πολιτικῆς Μπλέρ, πού θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ, ἀφορᾷ τή στάση του ἀπέναντι στήν «παγκοσμιοποίηση» καί ἰδιαίτερα στήν ἀνεξέλεγκτη κίνηση τῶν διεθνῶν κερδοσκοπικῶν κεφαλαίων, ἡ ὁποία μέ τήν τελευταία κρίση πού ἐκδηλώθηκε στή Βραζιλία, βρίσκεται πάλι στήν ἐπικαιρότητα. Κάθε σκέψη γιά τήν παρεμπόδιση τῆς κίνησης αὐτῶν τῶν κεφαλαίων, πού μποροῦν νά τινάξουν στόν ἀέρα κάθε οἰκονομία, εἴτε μέ τή φορολόγησή τους εἴτε μέ τήν προσωρινή ἐπιβολή συναλλαγματικῶν περιορισμῶν, θεωρεῖται βέβηλη, ἄν ὄχι ἀφύσικη, ἀφοῦ, ὅπως ἔγραψε πρόσφατα ὁ Ἔρικ Χόμπσμπωμ, «τό Νέο Ἐργατικό Κόμμα ἀναφέρεται στήν παγκοσμιοποίηση σάν αὐτή νά εἶναι μιά αὐτορρυθμιζόμενη, ἀκατανίκητη δύναμη τῆς φύσης, κάτι σάν τόν καιρό».

Ἡ συγκεκριμένη ἀποψη γιά τήν «παγκοσμιοποίηση» ἔχει σημαντική πρακτική σημασία γιά τήν πολιτική σέ εὐρωπαϊκό ἐπίπεδο. Τήν ἴδια στιγμή πού οἱ ὑπουργοί Οἰκονομικῶν τῆς Γερμανίας καί τῆς Γαλλίας φάχνουν νά βροῦν μαζί μέ τόν Ἰάπωνά ὁμολόγό τους κάποιον τρόπο περιορισμοῦ τῶν διακυμάνσεων μεταξύ τῶν κύριων παγκόσμιων νομισμάτων, δηλαδή τοῦ δολαρίου, τοῦ γέν καί τοῦ εὐρώ, ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ κινήσεις κεφαλαίων πρέπει νά ἐξυπηρετοῦν τήν πραγματική οἰκονομία καί τίς ἐπενδύσεις καί ὄχι τήν κερδοσκοπία, ὁ Τόνι Μπλέρ συντάσσεται μέ τόν Μπίλ Κλίντον καί τούς διεθνεῖς ὀργανισμούς πού ὑποστηρίζουν ὅτι ἀποκλειστικά ὑπεύθυνες γιά τίς συναλλαγματικές ἰσοτιμίες πρέπει νά εἶναι μόνον οἱ δυνάμεις τῆς ἀγορᾶς.

Δέν ὑπάρχει χῶρος γιά νά ἀναφερθοῦμε καί σέ ἄλλα κεφάλαια πολιτικῆς, στά ὁποῖα ὑπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τῆς βρετανικῆς κυβέρνησης καί τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων τῆς εὐρύτερης Ἀριστερᾶς καί οἰκολογίας. Ἐνα τέτοιο κεφάλαιο εἶναι, γιά παράδειγμα, ἡ φορολογική πολιτική στήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση, ὅπου τό Λονδίνο ἀντιστέκεται ἔντονα στίς προσπάθειες τοῦ Ὁσκαρ Λαφονταίν νά ὑπάρξει κάποιος ἐνιαῖος κατώτατος συντελεστής φορολογίας τῶν ἐπιχειρήσεων, ὥστε νά ἀποφεύγεται ὁ ὀξύς ἀνταγωνισμός μεταξύ τῶν ἐθνικῶν κρατῶν γιά τήν προσέλκυση κεφαλαίων, πού σπρώχνει ὅλους τούς συντελεστές πρός τά κάτω, στερώντας τούς προϋπολογισμούς ἀπό τά ἀπαραίτητα ἔσοδα γιά τήν ἄσκηση κοινωνικῆς πολιτικῆς. Σχεδόν ὅπου καί νά φάξεις θά βρεῖς ὅτι ἡ διαχωριστική γραμμή, στήν ὁποία ἀναφερθήκαμε, εἶναι ὑπαρκτή καί ἄν κάπου ξεθωιάζει, αὐτό δυστυχῶς ὀφείλεται στή μειωμένη θέληση ἢ δυνατότητα ἀντίστασης στόν ἀγγλικό «Τρίτο Δρόμο» πού ἔχουν οἱ διάφορες συνιστώσες τῆς λοιπῆς εὐρωπαϊκῆς πλουραλιστικῆς Ἀριστερᾶς.

Οἱ εὐρωεκλογές τοῦ Ἰουνίου δέν εἶναι μακριά. Ἀραγε θά μιλήσει ἡ ἑλληνική Ἀριστερά γιά τήν ἀπειλή τοῦ «μπλερισμοῦ»; Θά ἀποφασίσει νά δείξει (κάτι καθόλου δύσκολο) ὅτι ἡ «Κεντροαριστερά» τοῦ κ. Σημίτη εἶναι ἡ ἑλληνική ἐκδοχή τοῦ ἀγγλικοῦ «Τρίτου Δρόμου»; Καί, τέλος, θά προσπαθήσει νά ἀναδείξει τήν ἰδιαίτερη ἰδεολογική της ταυτότητα καί τίς συγγενειές της μέ ἄλλες εὐρωπαϊκές πολιτικές δυνάμεις; Ἄν τό ΚΚΕ ἔχει ἀποφασίσει ὅτι εἶναι ἀνάδελφο κόμμα στήν Εὐρώπη, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ὁ Συνασπισμός καί οἱ ἄλλες πολιτικές δυνάμεις τοῦ ἀνανεωτικοῦ χώρου μποροῦν γιά πάντα νά κρύβονται πίσω ἀπό τήν πολύχρωμη ὀμπρέλα τῆς «εὐρωαριστερᾶς».

Χαράλαμπος Γολέμης

Ὁ κ. Γκρίσπαν διστάζει, ἡ Σοφοκλέους καλπάζει!

Μπορεῖ ἡ δραχμὴ νὰ ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὴν ΟΝΕ καὶ ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία νὰ κρῖθηκε ἐπανεξεταστέα. Μπορεῖ στὶς λίστες τῶν «ἐπενδυτῶν» ἡ Ἑλλάδα νὰ ἀναφέρεται πάντοτε ὡς ἀναδυόμενη (ἐννοεῖται ἀναδυόμενη ἀπὸ τὴν ἐπισημὰν τὴν ὄριμη) ἀγορά, ἄρα ἀγορὰ μὲ ρίσκο. Ἐν τούτοις, τὸ πρῶτο μῆνα τοῦ 1999 ἡ δραχμὴ ἀναδείχθηκε πολὺ ἰσχυρὴ, «σκληρὴ», ὅπως λένε στὴν καθομιλουμένη. Ἡ δραχμὴ καθημερινὰ ἀνατιμᾶται ἔναντι καὶ τοῦ εὐρώ, παίρνοντας ἔτσι τὴν ἐκδίκησὴ τῆς πού δὲν τὴν ἔκρινε ἰκανὴ νὰ ζεῖ κι αὐτὴ στὰ σαλόνια του.

Τὰ δημοσιεύματα στὸν ἑλληνικὸ Τύπο, ἰδιαίτερα στὶς ρόζ-οικονομικὲς σελίδες του, εἶναι γεμάτα ὑπερηφάνεια ὅταν ἀναλύουν τὴν ἰκανότητα τῆς δραχμῆς νὰ προσελκύει ἐπενδυτὲς ἀπ' ὅλο τὸν κόσμο, καθὼς ἡ μία ἔκθεση μετὰ τὴν ἄλλη, τῶν πιὸ γνωστῶν ἐξειδικευμένων ἰδιωτικῶν ἐταιρειῶν παροχῆς συμβουλῶν γιὰ ἐπενδυτὲς, συνιστοῦν στοὺς πελάτες τους «ν' ἀγοράζουν Ἑλλάδα». Οἱ οἰκονομικοὶ ὑπουργοὶ δὲν κρύβουν τὴ χαρὰ τους κι ἐρμηνεύουν ὅλη αὐτὴ τὴ ζήτησὴ ἑλληνικῶν χαρτιῶν ὡς φανερό δείγμα ἐμπιστοσύνης πρὸς τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ τους. Ἴσως καὶ νὰ ἀποροῦν μάλιστα γιὰτὶ ὁ Ζοσπέν προχθὲς εἶπε ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀνατιμᾶται τὸ εὐρώ.

Τὸ νέο στοιχεῖο, ὅμως, σ' ὅλη αὐτὴ τὴν ὑπόθεση εἶναι ὅτι τὸ κλίμα εὐφορίας καὶ ἀκαταμάχητης διάθεσης γιὰ δημιουργία ὑψηλῶν καὶ εὐκολῶν κερδῶν διαπερνᾷ πιά μεγάλο τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ἡ Σοφοκλέους ἔχει γίνεи κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος ἀνθρώπων πού οὐδέποτε εἶχαν διανοηθεῖ νὰ παίξουν στοὺς Χρηματιστήριον, καί, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ἤδη τὰ πρῶτα ἄρθρα γιὰ τὸ «νέο κόμμα τοῦ Χρηματιστηρίου» ἔχουν γραφεῖ, περιγράφοντας τὴν ἰδιόμορφη πολιτικὴ συμπεριφορὰ ἐνός «δυναμικοῦ κόσμου» ἄνω τοῦ ἐνός ἑκατομμυρίου, γιὰ τὸ ὅποιο κανένα κόμμα στοὺς μέλλον δὲν θὰ μπορεῖ νὰ ἀποφασίζει ἐρήμην. Ἀπὸ κοντὰ καὶ ἡ ἀγορὰ ὁμολόγων, ἀρχίζει κι αὐτὴ νὰ γίνεται γνωστὴ καὶ νὰ ἀπασχολεῖ καθημερινὰ μεγάλο μέρος συμπολιτῶν μας. Ὅλα δείχνουν ὅτι σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα, μία νέα πηγὴ στέρησης βαθμῶν ἐλευθερίας, ὅταν πρόκειται νὰ γίνουи κοινωνικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἀγῶνες, θὰ λειτουργεῖ ἐπαρκῶς.

Τὶ νὰ σημαίνουν ἄραγε ὅλ' αὐτὰ; Παρακολουθοῦμε τὸ βαθμιαῖο στήσιμο μιᾶς παγίδας πού κάποια στιγμή θὰ καταπιεῖ μέρος τῶν ἀποταμιεύσεων μεσαίων ἢ καὶ μικρῶν ἀκόμη ἀποταμιευτῶν; Ἡ ζοῦμε τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὅποια ὅσοι παρακολουθοῦν τὰ νέα δεδομένα στὴν οἰκονομία θὰ ἀποκομίζουν κέρδη μὲ σιγουριά; Μ' ἄλλα λόγια, αὐτὴ ἡ κατάσταση σὲ ποῖο βαθμὸ ἐμπεριέχει, πράγματι, κάποιες νέες ἐπενδυτικὲς δυνατότητες καὶ γιὰ ἓνα μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ἐξειδικευμένο κοινὸ καὶ σὲ ποῖο βαθμὸ εἶναι μία «φούσκα» ἢ ἀεροπλανάκι πού κάποιοι στοὺς τέλος θὰ πληρώσουν τὰ κέρδη τῶν προηγούμενων; Σύνθετα ζητήματα καὶ δύσκολη ἡ ἀπάντησὴ.

Ἄς δοῦμε πρῶτα γιὰτὶ ἀνατιμᾶται ἡ δραχμὴ. Ὅπως μετὰ τὴν ὑποτίμησὴ, ὅταν δηλαδὴ θεωρήθηκε ὅτι στὴν Ἑλλάδα διαμορφώθηκε μία προβλεπτὴ —γιὰ ἓνα ἰκανὸ διάστημα— κατάσταση, ἔτσι καὶ τώρα, μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ εὐρώ καὶ τὴ σχετικὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ δραχμὴ θὰ μπεῖ στὴν ΟΝΕ, εἰσέρευσαν μαζικὰ ξένα κεφάλαια, εἴτε γιὰ νὰ ἐπενδύσουν στοὺς Χρηματιστήριον εἴτε νὰ ἀγοράσουν τίτλους, καθὼς οἱ μὲν μετοχές ἦταν φθηνές, οἱ δὲ τίτλοι εἶχαν ὑψηλὰ ἐπιτόκια, μὲ προοπτικὴ νὰ μειωθοῦν. Ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος ἔτσι βρέθηκε μπροστὰ σὲ μία μεγάλη ζήτησὴ δραχμῶν. Μὴ θέλοντας, ὅμως, νὰ τὴν καλύψει, γιὰτὶ ἔτσι θὰ αὐξάνονταν οἱ κυκλοφοροῦσες δραχμὲς, δηλαδὴ θὰ αὐξάνονταν ἡ ρευστότητα καὶ ἄρα, κατὰ τὴ μονεταριστικὴ ἄποψη, θὰ ὑψώνονταν οἱ τιμές, ἡ τιμὴ τῆς δραχμῆς αὐξάνεται. Αὐτὸ τὸ ἐπιτυγχάνει μὲσω τῶν ἐπιτοκίων πού διαθέτει, τὰ ὅποια εἴτε αὐξάνει, εἴτε δὲν μειώνει, εἴτε μειώνει —ὅπως τώρα— μὲ τὸ σταγονόμετρο.

Ὅς ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς πολιτικῆς ἔχουμε τὰ ὑψηλὰ ἐπιτόκια στὴν οἰκονομία καὶ ἐπομένως πίεσὴ στὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα, διατήρησὴ τῆς ἀνεργίας σὲ ὑψηλὰ ἐπίπεδα καὶ μείωσὴ τῆς ἀνταγωνιστικότητας τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας, ἄρα μείωσὴ —ἄντως ὑπαρκτὴ— τῶν ἐξαγωγῶν. Ἡ πολιτικὴ τῆς «σκληρῆς» ἢ ἀνατιμημένης δραχμῆς ἔχει, λοιπόν, μεγάλο κόστος καὶ κυβέρνησὴ καὶ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος τὸ γνωρίζουν

πολύ καλά, ἀλλά τὰ ὑποτάσσουν ὅλα στό στόχο τῆς μείωσης τοῦ πληθωρισμοῦ. Ἡ «σκληρή» δραχμή δέν ἀντανακλᾷ ὑγίη οἰκονομία· ἀπεναντίας, τήν ὑπονομεύει.

Ἡ δεύτερη πλευρά τοῦ ζητήματος συνδέεται μέ τήν προοπτική τῆς δραχμῆς. Ὑποτίθεται ὅτι ἡ δραχμή δέν πρόκειται νά ὑποτιμηθεῖ ξανά καί ὅτι τήν ἀνατίμησή της ἀπό τή συμφωνημένη ἤδη κεντρική ἰσοτιμία — ἄνω τῶν 20 δραχμῶν — θά τήν καλύψει μέ διολίσθησή της στό τέλος τοῦ 2000. Νά σημειώσουμε ὅτι ὅλη ἡ πολιτική πού ἀκολουθοῦν ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδας καί ἡ κυβέρνηση εἶναι νά πείσουν ὅσους ἐπενδύουν τώρα, μέ ἐμφανή βραχυπρόθεσμη - κερδοσκοπική ἀντίληψη, σέ ἐλληνικές μετοχές ἢ ὁμόλογα, ὅτι τούς συμφέρει νά μείνουν γιά πάντα στήν ἐλληνική ἀγορά, ἡ ὁποία πιά δέν θά εἶναι ἀναδυόμενη κλπ. Δύσκολα πράγματα...

Καί ὁ τυφλός βλέπει τρεῖς-τέσσερις δυσκολίες. Πρῶτον, ὅσο ἀνατιμᾶται ἡ δραχμή, καί ἐπομένως ἡ διολίσθηση, πού θά γίνῃ ἀναγκαστικά, θά γίνεταί ὅλο καί πιά μεγάλη (τείνει πρὸς τό 10%), τόσο ἀνοίγει ἡ ὄρεξη γιά παιχνίδια εἴτε γιά προφύλαξη ἀπό ζημιές λόγω τῆς διολίσθησης. Ποιός ἐγγυᾶται ὅτι ἡ διαδρομή αὐτή θά εἶναι ὁμαλή καί δέν θά ἔχουμε ἐκρῶς καί ἄρα πτώση τιμῶν μετοχῶν καί ὁμολόγων;

Δεύτερον, γιὰ τί θά κριθεῖ ἀπό τίς «ἀγορές» λογική ἡ κεντρική ἰσοτιμία πού ἔχει καθοριστεῖ — καί συμφωνηθεῖ μέ τούς κοινοτικούς, ἰσχυρίζεται ἡ κυβέρνηση — ἀφ' ὅτου ἔγινε ἡ ὑποτίμηση; Ποιός μᾶς τό βεβαιώνει αὐτό; Γιατί δέν εἶναι ἐνδεχόμενο νά ἀσκηθοῦν πιέσεις τότε στή δραχμή καί ἄρα φυγή κεφαλαίων κλπ.;

Τρίτον, ποιός μᾶς βεβαιώνει ὅτι τὰ περιστατικά κρίσεων στή διεθνή οἰκονομία δέν θά διαδέχονται τό ἓνα τό ἄλλο; Λίγο καιρό πρὶν ἡ Ρωσία, προχθές ἡ Βραζιλία, αὔριο ἴσως ἡ Κίνα, ἡ Ἀργεντινή, τό Μεξικό. Οἱ ἐλληνικές τοποθετήσεις τῶν ξένων, ἔχοντας ὑψηλές ἀποδόσεις ἀφ' ἑνός καί οἰκονομία στήριξης πολύ ἰσχυρότερη ἀπό ἄλλες εὐρωπαϊκές ἀφ' ἑτέρου, δέν εἶναι τό πιθανότερο νά μετακομίσουν ἄλλοῦ;

Τέταρτον, πόσο ἀντιστοιχοῦν σέ πραγματικές κασταστάσεις οἱ αὐξήσεις τῶν τιμῶν τῶν μετοχῶν τῶν διαφόρων ἐπιχειρήσεων; Ἐμμεσα, ἀκόμη καί ὁ — πάντοτε προσεκτικός — Λ. Παπαδημιῶς ἔχει πει ὅτι οἱ τιμές μερικῶν μετοχῶν δέν ἀντανακλοῦν τήν πραγματική ἀξία τους. Ζοῦμε ἤδη μία τρελή κατάσταση μέ τιμές μετοχῶν ἄγνωστων καί καχεκτικῶν ἐπιχειρήσεων νά αὐξάνονται ἀλματωδῶς. Τά δημοσιεύματα φιλοτεχνοῦν, μέ τό ἀζημίωτο, καταστάσεις ψεύτικες. Παιχνίδια στήνονται καθημερινά. Ἀλλά καί ὅλα ἀγγελικά νά γίνονταν, τό φαινόμενο τῆς «φούσκας», δηλαδή τῆς κίνησης τῶν τιμῶν τῶν μετοχῶν ἐρήμην τῆς πραγματικῆς οἰκονομίας, ἐρήμην τοῦ πραγματικοῦ κόσμου τῶν ἐλληνικῶν ἐπιχειρήσεων, εἶναι δεδομένο. Ὅταν ὅλα πᾶνε καλά, δέν ἐλέγχεται. Ὅταν, ὅμως, κάπου «σκάει» μύτη μιᾶς κρίσης, οἱ «ἐπενδυτές» τό θυμοῦνται καί τό συνεκτιμοῦν.

Ὁ Ἄ. Γκρίσπαν προχθές διέκοψε τή σιωπή του καί παρενέβη γιά νά συγκρατήσῃ μιᾶ ἐξώφθαλμα χωρίς οἰκονομική λογική ἄνοδο τοῦ Χρηματιστηρίου. Ὑπάρχουν δείγματα καί στήν οἰκονομία τῶν ΗΠΑ πού ἀνησυχοῦν. Στήν Εὐρώπη κάθε νεότερη πρόβλεψη εἶναι καί δυσμενέστερη. Ὅλες οἱ συζητήσεις ἀναφέρονται στήν ἀρκετά πιθανή ὕφεση. Ἀλλά ὁ κόσμος τοῦ χρηματιστηρίου καί τῶν λοιπῶν ἀγορῶν ζεῖ στόν δικό του ... κόσμο. Διεθνῶς. Φανταστεῖτε πόσο συμβαίνει αὐτό στήν Ἑλλάδα. Στήν ὁποία ὄντως ὑπάρχουν μερικές ἰδιαιτερότητες, πού ἂν δέν ὑπάρξουν βίαιες ἀνατροπές, προσφέρουν εὐκαιρίες γιά τοποθετήσεις πιά κερδοφόρες ἀπό τίς καταθέσεις.

Φυσικά ὁ κ. Α. Γκρίσπαν βλέπει — ἔτσι τουλάχιστον δείχνει — μόνο ἀριθμούς καί ἀνησυχεῖ. Ἄν ἔβλεπε καί τίς ὀξύτατες κοινωνικές ἀντιδράσεις, πού ὀδηγοῦν στούς κουτσούς ἀριθμούς σέ χώρες ὅπως ἡ Ρωσία, ἡ Βραζιλία, αὔριο ἡ Κίνα, ἀντιδράσεις στά μέτρα πού ἐπιβάλλει τό Δ.Ν.Τ. ὅχι γιά νά ἐξυγιανθοῦν οἱ οἰκονομίες τους ἀλλά γιά νά ἀποπληρωθοῦν οἱ δόσεις — καί μόνο — τῶν χρεῶν τους, θά ἦταν ἀκόμη πιά ἀνήσυχος. Καί ἐμεῖς, ἴσως, λιγότερο ἀπαισιόδοξοι.

Παῦλος Κλαυδιανός

πού εἶχα παραμελήσει ἀκόμα καί τά ἐνδιαφέροντά μου: τή λογοτεχνία καί τή μουσική. Γιά τούς φίλους μου δέν τό συζητάω: μιλάγαμε μόνο στά διαλείμματα καί γιά λίγο μόνο, μήπως καί προλάβουμε νά κάνουμε καμιά ἐπανάληψη γιά τό μάθημα τῆς ἐπόμενης ὥρας. "Ὀλοι ζούσαμε σέ τρελούς ρυθμούς καί προσπαθούσαμε νά παρηγορήσουμε ὁ ἕνας τόν ἄλλον. "Ὅταν ξέκλεβα λίγο χρόνο καί μιλοῦσα μέ τήν ἀδερφή μου, αὐτή τό μόνο πού ἔκανε ἦταν νά γελάει καί νά μοῦ λέει ὅτι γελάει καλύτερα ὅποιος γελάει τελευταῖος. «Αὐτό θά τό δοῦμε», τῆς ἀπαντοῦσα ἐγώ μέ μεγάλο πείσμα.

Πράγματι ἦρθε ὁ καιρός πού ἡ ἀδερφή μου (πού ἔχει περάσει σέ ΤΕΙ) ἀνακάλυψε μαζί μέ τούς συμφοιτητές τῆς ὅτι ὁ ἴδιος νόμος πού κόντευε νά διαλύσει τή μικρή τῆς ἀδερφή εἶχε ἐπιπτώσεις καί στήν ἴδια. Σύμφωνα μέ τόν νέο νόμο τό πτυχίο πού θά πάρει σέ τέσσερα χρόνια, τό πολυπόθητο πτυχίο πού περιμένει μέ τόση ἀγωνία νά τό κρατήσει στά χέρια τῆς, αὐτό τό πτυχίο τώρα ὑποβαθμίζεται γιά χάρη τῶν ΙΕΚ. Ἡ ἀδερφή μου τά εἶχε χαμένα καί μαζί μέ αὐτήν καί πολλά παιδιά πού φοιτοῦν στά ΤΕΙ.

Πέρασαν δύο-τρεῖς μέρες καί δέν γινόταν τίποτα. Ἡ ἀπελπισία μας εἶχε φτάσει στό ἀποκορύφωμα καί δέν φαινόταν τίποτα πού νά μπορεῖ νά μᾶς ἀπαλλάξει ἀπό τό νόμο τῶν «βασανιστηρίων», ὅπως συνηθίσαμε νά τόν ἀποκαλοῦμε, καί αὐτό γιατί, ἐκτός ἀπό τό ἐξαντλητικό πρόγραμμα πού μᾶς εἶχε ἐπιβάλει, μείωνε καί τίς πιθανότητες εἰσαγωγῆς μας στό πανεπιστήμιο. Τί καί ἄν λέει ὁ κ. ὑπουργός ὅτι τώρα θά μπαίνουμε ὅλοι; Οἱ πῖο πολλοί ἀπό μᾶς φοβόμαστε ὅτι δέν θά καταφέρουμε νά περάσουμε στήν τρίτη λυκείου καί φυσικά οὔτε στά πῖο τρελά μας ὄνειρα δέν θά περάσουμε στή σχολή πού θέλουμε. Μπορεῖ ὁ κ. Ἀρσένης νά δηλώνει ὅτι ὅσοι τελειώσουν τήν τρίτη λυκείου θά ἔχουν μιά σίγουρη θέση στά πανεπιστήμια, ἀλλά αὐτό πού δέν ἔχει διευκρινίσει εἶναι πόσοι θά κατορθώσουν νά φτάσουν στήν τρίτη λυκείου καί νά τήν τελειώσουν μέ τό ἐξαντλητικό καί ψυχοφθόρο σύστημά του.

Σιγά σιγά ἄρχισαν οἱ συνελεύσεις καί ἀρχίσαμε νά καταλαβαίνομε ὅτι, ἀφοῦ τό ὑπουργεῖο δέν εἶχε διάθεση γιά διάλογο, μᾶς ἔμενε μόνο μιά λύση: ἡ ΚΑΤΑΛΗΨΗ. Κλειδαμπαρωθήκαμε στά σχολεῖα καί περιμέναμε. Οἱ πῖο πολλοί ἔρχονται μέ τά βιβλία μήπως καί προλάβουν καί διαβάσουν γιά τά φροντιστήρια πού ἔχουν τά ἀπογεύματα. Νιώθουμε ἐλεύθεροι τώρα χωρίς τόση πίεση καί πολλές φορές ξεσπᾶμε στά γέλια, διώχνοντας ἔτσι τό ἄγχος τῶν τελευταίων μηνῶν. "Ὅταν δέ κάποιος ἀναφέρει κάποιες ἀπό τίς «σοβαρές» δηλώσεις τοῦ κ. ὑπουργοῦ παίρνοντας καί τό ἀνάλογο ὕφος, γελάμε ἀσταμάτητα. "Ἐνα ἀπό τά πῖο συνηθισμένα ἀνέκδοτα πού λέγεται συνέχεια μέ τήν ἴδια ἐπιτυχία εἶναι μιά δήλωση τοῦ κ. Ἀρσένη: «Τό νέο σύστημα ἔχει σάν σκοπό του νά χτυπήσει τήν παραπαιδεία». Θυμᾶμαι ἀκόμα πόσο γελάγαμε, ὅταν εἶχε ἐμφανιστεῖ σέ μιά γνωστή τηλεοπτική ἐκπομπή («Μαῦρο Κουτί»), μέ τίς ἀσυναρτησίες πού εἶχε ἐκστομίσει. Πραγματικά τόν εἶχαμε λυπηθεῖ τόσο πολύ τότε, πού σχεδιάζαμε νά τοῦ κάνουμε δῶρο ἕναν μεταφραστή (γιά μᾶς, γιατί δέν βγάλαμε νόημα ἀπό ὅ,τι μᾶς ἔλεγε καί μᾶς λέει).

"Ὅχι ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν ξέρει νά μιλάει, ἀπλά, ὅπως λέμε, τοῦ εἶναι λίγο δύσκολο νά καταλάβει τίς ἐρωτήσεις πού τοῦ γίνονται καί ἀκόμα δυσκολότερο νά ἀπαντήσει χωρίς νά ξεφύγει ἀπό τό θέμα (κάτω ἀπό τή βάση, κ. ὑπουργέ, στήν "Ἐκθεση).

"Ἐτσι μέ λιγότερη πίεση ἀρχίσαμε νά κατεβαίνομε καί στίς πορεῖες καί νά φωνάζομε παρῆα μέ καθηγητές καί τά εὐρηματικά μας συνθήματα, πού μερικά ἀπό αὐτά κυριολεκτικά τσάκιζαν κόκαλα (Αὐτός ὁ νόμος τοῦ ὑπουργείου θά πέσει σάν περίπτερο στήν Πανεπιστημίου). Ἐκεῖνες τίς μέρες ἔμαθα καί τά εὐχάριστα γιά τήν ἀδερφή μου: εἶχαν ἀρχίσει καί τά ΤΕΙ, καθῶς καί κάποιες ἄλλες σχολές νομίζω, κατάληψη. "Ἐτσι στίς πορεῖες μας προστέθηκαν καί οἱ φοιτητές πού ἀπαιτοῦν ἴση ἀναγνώριση τῶν πτυχίων τους.

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

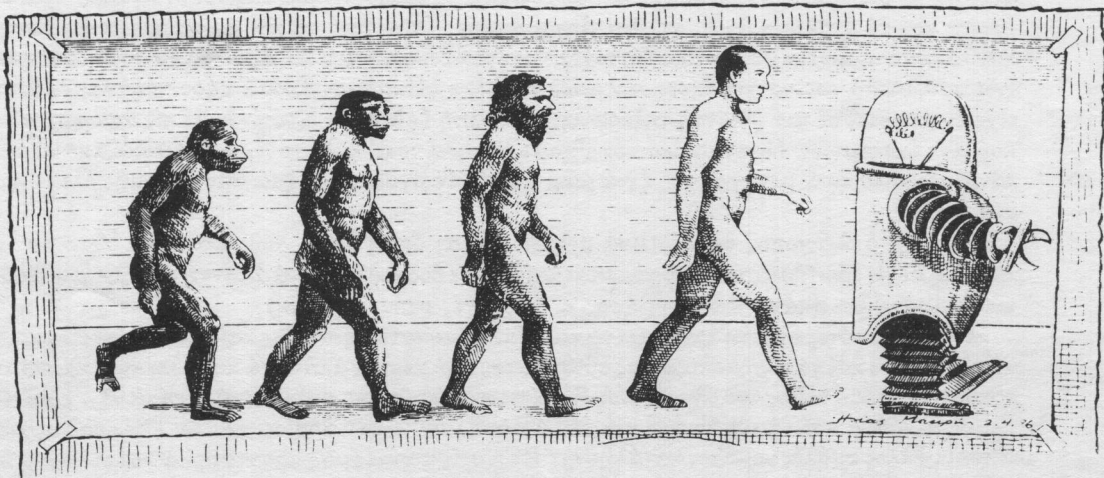
Τό σχολεῖο μου συνέχισε τήν κατάληψη μέχρι τά Χριστούγεννα, ὅταν καί σταμάτησε γιά τίς διακοπές. Καί ἐπειδή ὁ κ. ὑπουργός θεώρησε ὅτι σάν γιορτινές μέρες πού ἦταν θά ἔπρεπε νά μᾶς κάνει ἕνα δωράκι, ἀνακοίνωσε ὅτι στά παιδιά τῆς τωρινῆς Β' λυκείου θά ἔκανε δύο ὑποχωρήσεις. Δηλαδή θά μετράει μόνο γιά φέτος ὁ καλύτερος βαθμός εἴτε τόν βγάζεις στήν Β' εἴτε στήν Γ' λυκείου καί ὅτι θά ἐπέτρεπε στούς «κακούς» μαθητές νά ἐξεταστούν πάλι τόν Σεπτέμβριο. Ἄλλά εἴπαμε, μόνο γιά φέτος.

Μέ τήν ἐπιστροφή μας στό σχολεῖο διαπίστωσα ὅτι τά πράγματα ἦταν πολύ πιό ἄγρια ἀπ' ὅ,τι πρίν. Οἱ μαθητές τῆς Α' μᾶς παρακαλοῦσαν νά μὴν τοὺς ἐγκαταλείψουμε (γιατί τελικά αὐτοί θά τά πληρώσουν ὅλα) καί ἐμεῖς εἴμαστε ἀποφασισμένοι νά μὴν τοὺς ἐγκαταλείψουμε. Τελικά, λέμε, τό μόνο πού κατάφερε ὁ κ. ὑπουργός ἦταν νά μᾶς ἐξαγριώσει περισσότερο μέ αὐτή τήν κίνηση δωροδοκίας πού ἔκανε.

Πάντως, πρώτη φορά βλέπω ἕναν ἄνθρωπο ἀπό σχεδόν ἀγαπητός πού ἦταν νά γίνεται τόσο μισητός. Εἰδικά ἀπό μερικές δηλώσεις του: α) οἱ πορεῖες ὑποκινοῦνται ἀπό ἀντίπαλα κόμματα (συγγνώμη, ἀλλά οἱ 15άρηδες ἔχουν τό μυαλό τους στό μπάσκετ καί ὄχι στά κόμματα), β) θά κάνουμε διάλογο, ἀλλά δέν θά ἀλλάξει τίποτα (αὐτό μᾶλλον λέγεται μονόλογος), γ) οἱ καταλήψεις εἶναι ἀποτέλεσμα πού προκάλεσε μειοψηφία μαθητῶν (κατά λάθος, κ. ὑπουργέ, κάναμε ἐκλογές πρίν ἀπό τίς καταλήψεις), δ) θά σταλοῦν εἰσαγγελεῖς, γιά νά ἀνοίξουν τά σχολεῖα (τί ἔγινε; τά βρήκαμε δύσκολα καί στέλνουμε τά ΜΑΤ γιά νά δεῖρουν δεκαεξάρηδες;).

Γενικά ὁ κ. ὑπουργός δέν μπορεῖ νά τά βγάλει πέρα καί αὐτό εἶναι πλέον φανερό. Ὅποτε ἐμεῖς συνεχίζουμε τόν ἀγῶνα καί δέν θά σταματήσουμε μέχρι νά καταρτηθεῖ ὁ νόμος.

Ἄπό τή μαθήτρια τῆς Β' τάξεως λυκείου
Δεδουσοπούλου Ναταλία
1ο Λύκειο Χολαργοῦ

«Γονεῖς κουφάλες, ἔρχονται κρεμάλες»

Τὸ ἐπίτιτλο σύνθημα εἶναι γραμμένο μέ σπρέι σ' ἓναν τοῖχο, γωνία Βουκουρεστίου καί Σταδίου. Μπροστά του ἐδῶ κι ἐνάμισι μῆνα ἔχει περάσει πολλές φορές ἡ ὄργη, τὸ κέφι, ἡ αἰσιοδοξία ἀλλὰ καί ἡ ἀπόγνωση χιλιάδων μαθητῶν καί μαθητριῶν τοῦ Λεκανοπεδίου. Μπορεῖ νά τό προσπεράσουμε ἀδιάφοροι, ἔχουμε ἄλλωστε τόσες ἀσχολίες καί σκοτούρες, μπορεῖ νά τό προσέξουμε καί νά τό διαβάσουμε σάν μιά ἐξυπνη χαριτωμενιά τῶν νεαρῶν, νά τό πάρουμε κατά γράμμα καί, ἢ νά θεωρήσουμε ὅτι οἱ ἀπανταχοῦ γονεῖς εἶναι γιά κρέμασμα ἢ, ἀντίθετα, νά μᾶς δώσει ἄλλη μιάν ἀπόδειξη γιά τό πόσο ξεστρατιμένη, πόσο χυδαία καί βάνουση εἶναι ἡ νεολαία, οἱ καταληψίες τῶν λυκείων - γυμνασίων, πού ἀντί νά ἀσχολοῦνται μέ τὰ μαθήματά τους, ὅπως λέει ἡ «μεταρρύθμιση» Ἀρσένη, οἱ συνετοί, καί ὁ αὐτοαναγορευθεὶς πνευματικός τους πατήρ ἀρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, τό ἔριξαν στήν ἐπανάσταση, στήν καταστροφή, στίς σύριγγες καί τήν ἀκολασία. Καί βέβαια τό ζήτημα δέν εἶναι τό σύνθημα, πού ἓνα βιαστικό καί ἐπιπόλαιο χέρι ἔγραψε στόν τοῖχο, ἀλλὰ μιά σκληρή καί ὀδυνηρή πραγματικότητα, τό ἀνήκουστο φαινόμενο μπροστά στά σχολεῖα ὅλης τῆς Ἑλλάδας μαθητές νά εἶναι ἐναντίον μαθητῶν, γονεῖς ἐναντίον γονέων, δάσκαλοι ἐναντίον μαθητῶν, ἐκπαιδευτικοί ἐναντίον ἐκπαιδευτικῶν, καί γενικῶς ὅλοι ἐναντίον ὅλων. Δέν πρόκειται γιά μεμονωμένα φαινόμενα ἐκατέρωθεν ἐξάλλων περιπτώσεων πού ὑπερβάλλουν λεκτικά, ἀλλὰ γιά ριζωμένες πεποιθήσεις πού χώρισαν τόν κόσμο ἔτσι πού πολλοί μαθητές νά θεωροῦν ὅτι «οἱ γονεῖς» εἶναι γιά κρέμασμα, χωρίς νά καταλαβαίνουν ὅτι ὁ μακάβριος χορός τῆς κρεμάλας θά ἔπαιρνε τό μάκρος τῶν συνόρων τῆς χώρας, ἐνῶ πολλοί γονεῖς εἶναι βαθύτατα πεπεισμένοι ὅτι αὐτά τὰ «ἀνώμαλα» νεαρά ἄτομα, πού ἀναστατώνουν τό σχολεῖο, πρέπει νά ἐξωπεταχθοῦν, χωρίς νά φαντάζονται ὅτι δέν θά ἀρκοῦσαν τά νησιά τῆς Ἑλλάδας γιά νά τά χωρέσουν.

Ἀπό τότε πού φτιάχτηκε τό ἐλληνικό κράτος, καί πρὶν ἀκόμη τῆ δημιουργία του, μέχρι σήμερα, δόξα τῷ Θεῷ, εἴχαμε ὅλων τῶν εἰδῶν ἐμφυλίους πολέμους: θερμούς, ψυχρούς, ἀναίμακτους, αἱματηρούς, μέ γιαταγάνια ἢ πολυβόλα, μέ ὀδοφράγματα, διαδηλώσεις ἢ πετροπόλεμο, ἐκτελέσεις καί ἐκτοπισμούς, διαπομπεύσεις καί συνακόλουθους κατατρεγμούς, εἴχαμε νικητές καί νικημένους, ἐμφυλίους πολέμους στοὺς ὁποίους κοινωνικές ὁμάδες, τάξεις, ἐπαγγέλματα, πλούσιοι καί φτωχοί, δεξιοί, κεντρῶοι καί ἀριστεροί, κέρδιζαν ἢ ἔχαναν τό δίκιο τους. Τέτοιοι ἐμφύλιο ὅμως, σάν κι αὐτόν πού ξετυλίγεται μέσα στά Λύκεια, ἔξω ἀπό αὐτά ἢ μπροστά στίς τηλεοράσεις, δέν τόν εἴχαμε ποτέ. Ἡ σημερινή κυβέρνηση τοῦ ΠΑΣΟΚ, μέ πρωτοπορία τό ὑπουργεῖο Παιδείας καί τήν πολιτική καθοδήγηση τοῦ «στρατηγῶ» Ἀρσένη, τό πέτυχε και αὐτό: νά ξεσηκώσει στόν τόπο ἓναν ἀνέκδοτο ἐμφύλιο πόλεμο! Δέν ξέρω ποιὰ θά εἶναι ἡ τύχη τῆς «μεταρρύθμισης» Ἀρσένη, ἂν ἀναλλοίωτη θά ἐπικρατήσει ἢ ἂν θά μεταρρυθμιστεῖ· τῆς εὐχομαι τῆ χειρότερη τύχη, νά πάει στό χρονοντούλαπο. Ξέρω ὅμως ὅτι οἱ χιλιάδες νέοι καί νέες τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας, αὐτό πού λένε ὁ ἀνθός καί τό μέλλον τοῦ τόπου, θά κρατήσουν γιά πάντα τήν εἰκόνα ἓνος βασιανιστῆ ὑπουργοῦ γιά τόν ὁποῖο ἡ κοινωνική διαλεκτική καί ἡ σχέση πολιτικῆς ἡγεσίας καί μαθητιώσας νεολαίας συμπυκνώνεται στό νόμο «σᾶς τά εἶπαμε, μᾶς τά εἶπατε, σᾶς τά ξαναλέμε, σᾶς τό ξαναφέρνουμε κατακέφαλα». Τό παρόν καί τό μέλλον θά τό καθορίσει τό ὑπουργεῖο ἔτσι ὅπως αὐτό νομίζει ὅτι εἶναι τό σύγχρονο καί τό ἀνταγωνιστικό.

Δέν θέλω σήμερα νά μιλήσω γιά τή «μεταρρύθμιση» Ἀρσένη· ἔτυχε ἄλλες φορές νά τό κάνω, καί ἄλλωστε ἔχουν πολλοί ἐπισημάνει καί ἀναλύσει τίς ἀπαράδεκτες ρυθμίσεις τῆς καί πρῶτοι ἀπ' ὄλους οἱ ἐξεγεμενοί μαθητές καί ἐκπαιδευτικοί. Ἕνα εἶναι σίγουρο· ἡ ἀντίδραση στή «μεταρρύθμιση» εἶναι μαζική, πράγμα πού πιστοποιεῖται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν κατελιημμένων σχολείων καί τόν ὄγκο τῶν διαδηλώσεων, κυρίως ὅμως ἀπό τόν ἀριθμό τῶν μαθητῶν πού τάσσονται κατά τῆς μεταρρύθμισης, εἴτε ἐπιλέγουν τήν κατάληψη τοῦ σχολείου τους ὡς μέσον ἀντίδρασης εἴτε ὄχι. Καί δέν ἔχει τόσο μεγάλη σημασία ἡ στατιστική τῶν κατελιημμένων σχολείων, ἄν εἶναι 650 ἢ 800. Οἱ ἀριθμοί αὐτοί δέν ἀποδίδουν τήν πραγματικότητα. Διότι τά περισσότερα γυμνάσια καί λύκεια τῆς ἐπαρχίας ἔχουν πολύ λίγους μαθητές, στά νησιά καί τίς μικρές κωμοπόλεις γιά παράδειγμα ὑπάρχουν λύκεια μέ λιγότερους ἀπό ἑκατό μαθητές, ἐνῶ ἀντίθετα στά γυμνάσια-λύκεια τοῦ κέντρου, καί ἰδιαίτερα τοῦ Λεκανοπεδίου, ξεπερνοῦν τούς χίλιους. Εἶναι τά μεγάλα σχολεῖα, μέ τούς χιλιάδες μαθητές, πού βρίσκονται σέ κατάληψη, ἐνῶ στά μικρά καί ἀπομονωμένα ὡς ἐπί τό πλεῖστον «ἐπικρατεῖ ἡ τάξη». Αὐτή ἡ ἀπατηλή εἰκόνα τοῦ ἀπόλυτου ἀριθμοῦ τῶν ἐν καταλήψει σχολείων σέ σχέση μέ τό συνολικό ἀριθμό δίνει τή δυνατότητα στό ὑπουργεῖο νά μιλά γιά περιορισμένο ἀριθμό καταλήψεων καί μειοψηφίες.

Ἡ ἀντίδραση στή «μεταρρύθμιση» Ἀρσένη εἶναι μέν μαζική, ὡστόσο καί ἡ ἀντίδραση μερίδας γονέων ἐναντίον τῶν καταλήψεων εἶναι καί αὐτή ὑπαρκτή. Τούς βλέπουμε αὐτούς τούς γονεῖς ἔξω ἀπό τά σχολεῖα νά συνωστίζονται, νά νουθετοῦν, νά ἀπειλοῦν, νά διαπληκτίζονται, νά ἔρχονται στά χέρια, νά κατακλύζουν τόν Τύπο καί τά παράθυρα τῶν ΜΜΕ μέ τά παράπονά τους καί τήν ὀργή τους ἐναντίον τῶν καταληψιῶν καί τῶν «ὑποκινήτων», νά ζητοῦν τήν ἐπέμβαση τοῦ εἰσαγγελέα καί τῆς ἀστυνομίας. Γιατί αὐτό τό φαινόμενο; Γιατί αὐτή ἡ τεράστια δυσαρμονία ἀνάμεσα στή μεγάλη πλειοψηφία τῶν μαθητῶν καί σέ μιά καθόλου εὐκαταφρόνητη μερίδα γονέων;

Ἡ εὐχολη κοινωνιολογία τοῦ συρμοῦ ἔδωσε τήν ἀπάντηση, τήν εἶδαμε πλειστάκις διατυπωμένη στόν Τύπο: Εἶναι «φυσικό», λένε, νά ἀντιδροῦν οἱ νέοι, νά θέλουν κι αὐτοί νά κάνουν τήν «ἐπανάστασή» τους ὅπως καί οἱ προηγούμενες γενιές, τῶν σημερινῶν γονιῶν πού κάποτε ἦταν νέοι. Αὐτός εἶναι ὁ νόμος τῆς «πάλης τῶν γενεῶν». Μιά φουσκοδεντριά δηλαδή τῆς νεολαίας, ἕνα «φυσιολογικό» ἐξάνθημα τῆς ἐφηβείας, ὅπως οἱ ἀκμές πού μέ τόν καιρό καί τήν ἐνηλικίωση περνᾶνε. Ἄς μή λογαριάζουμε ὅμως αὐτή τήν ἔκρηξη τῆς ἐφηβείας ἐπί τῆς οὐσίας, διότι οἱ μαθητές δέν ξέρουν, δέν μπορεῖ νά ξέρουν τά ἄβγαλτα παιδιά, δέν ἔχουν προτάσεις, μιμοῦνται τούς ἐπαναστάτες χωρίς αἰτία. Σέ ἕνα λύκειο —τό γεγονός εἶναι πραγματικό— μιά μητέρα ἀνάμεσα στούς ἀντιτιθέμενους στήν κατάληψη γονεῖς, φώναζε: «Ρέ σεῖς, ἐμένα μοῦ παριστάνετε τόν ἐπαναστάτη; Ἐγώ ἤμουν στό Πολυτεχνεῖο». Καί ὁ νεαρός πίσω ἀπό τά κάγκελα τῆς ἀπαντᾶ: «Καλά, σταματήσατε νά κάνετε τήν ἐπαναστάτρια καί προσπαθεῖτε νά γίνετε συνταγματάρχης;».

Τά παιδιά, λοιπόν, δέν ξέρουν· τά βάζουν μέ τούς μεγάλους γιά νά αὐτοεπιβεβαιωθοῦν. Στήν πραγματικότητα ὅμως συμβαίνει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: εἶναι οἱ γονεῖς, πολλοί γονεῖς, πού δέν ξέρουν. Ἕνα πανῶ τῆς προχθεσινῆς διαδήλωσης ἔγραφε: «Καλύτερα νά χάσουμε μιά χρονιά, παρά τό μέλλον μας». Ἡ κουβέντα εἶναι σοφή, σάν τά λόγια ἐκεῖνου «τοῦ γέροντα στήν ἀκροποταμιά». Οἱ νέοι ξέρουν ὅτι ἡ ἐφηβική τους ζωὴ εἶναι ἕνα πῆγαιν' ἔλα ἀνάμεσα σχολεῖο-φροντιστήριο. Ξέρουν ὅτι ἂν θά πετύχουν ἢ ὄχι στίς ἐξετάσεις ἐξαρτᾶται ἀπό τό φροντιστήριο. Ξέρουν ὅτι δέν γλιτώνουν ἀπό τήν παπαγαλία. Ὅτι ἂν καταλήξουν στή σχολή πού προτιμοῦν εἶναι ζήτημα τύχης. Ὅτι οἱ ἐξετάσεις μοιάζουν μέ τηλεπαιχνίδια. Ὅτι τά ἀναφερόμενα ἀπ' τό νόμο τμήματα ἐπιλογῆς δέν ἰσχύουν στήν πράξη. Ὅτι τά περισσότερα βιβλία εἶναι προχειροφτιαγμένα (δύο μῆνες γιά τή συγγραφή σχολικοῦ βιβλίου). Ὅτι τό λύκειο ἔγινε κέντρο ἐξετάσεων. Ὅτι ὁ νέος νόμος καταργεῖ τόν ρόλο τοῦ δασκάλου καί ὅτι οἱ ἴδιοι ἐξωθοῦ-

νται σέ ένα σύστημα ἀπομνημόνευσης ἀπειρων πληροφοριῶν, ὅτι δέν μωυονται στή γνώση καί τή μάθηση, δέν ἔχουν χρόνο νά σκεφτοῦν, νά διαβάσουν, νά ἐπαναλάβουν. Ξέρουν ὅτι τό γυμνάσιο καί τό λύκειο ἔχουν φορτωθεῖ μέ μαθήματα ἄσχετα πρὸς τή γενική παιδεία. Ξέρουν ὅτι περισσότεροι μαθητές ἀπὸ παλιότερα δέν θά προχωρήσουν ἀπὸ τό γυμνάσιο στό λύκειο καί ὅτι πολλοί θά ἐγκαταλείφουν τό λύκειο στή μέση.

Ἐντίθετα οἱ γονεῖς (καί ὄχι μόνο οἱ ἀντιφρονου̐ντες) δέν γνωρίζουν αὐτά πού μαθαίνου̐ν τά παιδιά τους στήν καθημερινή σχολική πραγματικότητα, ἀκόμη κι ἂν εἶναι μορφωμένοι γονεῖς. Καί δέν γνωρίζουν διότι, χωρίς νά ἀδιαφοροῦν ἀναγκαστικά, δέν ἀσχολοῦνται μέ τά συγκεκριμένα προβλήματα τῆς ἐκπαίδευσης. Ἐχουν πρώτη, δεύτερη δουλειά, σκοτοῦρες, ἡ τηλεόραση τούς ἀποδιοργανώνει, δέν ζοῦν καμία συλλογικότητα ἀπὸ τήν ὁποία θά μπορούσαν νά ἀντλήσουν γνώσεις καί ἐμπειρίες, ἐλάχιστοι πιά μετέχουν αὐτοπροσώπως στήν πολιτική ζωή, πολλοί δέν διαβάζουν κἀν ἐφημερίδα, ἰδίως οἱ μητέρες, τά δικά τους σχολικά χρόνια καί παραδείγματα εἶναι πολύ μακρινά καί ἡ σύγκρισή μ' αὐτά εἶναι τελείως ἀποπροσανατολιστική: δέν ἔχει καμία σχέση τό σχολεῖο τῆς δεκαετίας τοῦ '50 καί τοῦ '60 μέ τό σημερινό. Οἱ γονεῖς, ὅπως ὅλος ὁ κόσμος, ἔχουν προβλήματα μέ τά προβλήματα τῶν παιδιῶν τους. Στήν ἐποχή μας ὡστόσο ἔχει υἱοθετηθεῖ τό μοντέλο τῆς παραπομπῆς τοῦ ὅποιου προβλήματος στόν πληρωμένο εἰδικό: τό πιό μικρό καί συνηθισμένο πρόβλημα ὑγείας στόν παιδίατρο, τῆς ἐνδυσης στά περιοδικά μόδας, τῆς μάθησης στό φροντιστήριο, τῆς ξένης γλώσσας στά σπουδαστήρια ξένων γλωσσῶν τῆς γειτονιάς, τῆς ἀθλήσης στά κέντρα πρωταθλητισμοῦ, τοῦ παιχνιδιοῦ στοῦς εἰδικούς τῆς παιδικῆς διασκέδασης· ἀκόμη καί γιά τίς παιδικές γιορτές «νοικιάζονται» εἰδικοί γιά νά ἀπασχολήσουν τά παιδιά. Οἱ γονεῖς μέσα σέ μία καταπληκτική αὐταρέσκεια δηλώνουν: τά παιδιά σήμερα δέν διαβάζουν. Ἄς μήν φάξουμε πόσο οἱ ἴδιοι διάβαζαν ὅταν ἦταν νέοι: τό σίγουρο εἶναι ὅτι οἱ γονεῖς σήμερα δέν διαβάζουν: τό διάβασμα εἶναι γιά νά περάσει ἡ ὥρα ἢ γιά νά φέρει ὕπνο. Οἱ γονεῖς φοβοῦνται χωρίς ἀναγκαστικά νά εἶναι ἐκ φύσεως φοβικοί καί περιδεεῖς. Φοβοῦνται τά ἀτυχήματα, τούς κλέφτες, τούς Ἀλβανούς, τούς διαρρηκτες, τά ναρκωτικά, τήν ἀρρώστια, τά ξελογιάσματα, τίς παρέες, τά γηρατειά, τίς ρυτίδες, τόν πληθωρισμό, τήν ἐφορία, τήν ἀστυνομία, τήν ἀμαρτία, τόν ἀγνωστο διπλανό πού εἶναι ἔτοιμος νά «τούς ρίξει». Ζοῦν κλειστοί μία κλεισμένη ζωή, αὐτοαναφερόμενοι. Οἱ γονεῖς, ἀκόμη καί ὁ Ἀρσένης, ξέρουν ὅτι ἡ προηγούμενη κατάσταση ἦταν ἄθλια καί ὅτι ἔπρεπε νά ἀλλάξει· ὅλος ὁ κόσμος μιλοῦσε γιά τά χάγια τῆς παιδείας. Ἐρχεται τώρα ἡ «μεταρρύθμιση» καί πολλοί γονεῖς ἱκανοποιοῦνται μόνο μέ τό γεγονός ὅτι ὑπάρχει ἀλλαγὴ, διότι πιστεύουν ὅτι θά πάφουν τά προηγούμενα χάγια μέ τίς δέσμες καί τίς γενικές ἐξετάσεις. Ἄλλὰ δέν ἀναλογίζονται ὅτι τό χάλι πού φέρνει ἡ «μεταρρύθμιση» εἶναι χειρότερο ἀπὸ τό προηγούμενο.

«Κουφάλες» λοιπόν οἱ γονεῖς; Ὁχι βέβαια· οὔτε οἱ καταληψίες «κωλόπαιδα». Φουκαράδες εἶναι οἱ γονεῖς καί θύματα τά παιδιά τους. Οἱ μεγάλοι ὡστόσο ὀφείλουν νά διδαχθοῦν ἀπὸ τά «ἀνήξερα» παιδιά τους. Νά μάθουν ὅτι στόν γδοῦπο τῶν λόγων τοῦ Ἀρσένη, σ' αὐτόν τόν στομφώδη καί ἀργόσυρτο λόγο πού ἐπαναλαμβάνει τά ἴδια καί τά ἴδια, σ' αὐτήν τήν ἀκαμπτὴ ἐμμονή στό νά ταπεινωθοῦν οἱ νέοι καί οἱ νέες, δέν ὑπάρχουν καλοὶ οἰωνοὶ γιά τό μέλλον τῶν παιδιῶν τους. Ἡ εὐαισθησία, ἡ αὐθορμησία τῶν νέων καί ἰδιαίτερα τό γεγονός ὅτι γνωρίζουν τήν πραγματικότητα τοῦ σχολεῖου τούς ὄπλισαν μέ τό κουράγιο νά ποῦν «καλύτερα νά χάσουμε μία χρονιά παρά τό μέλλον». Εἶναι μία φωνὴ ἀπόγνωσης ἀλλὰ καί προσδοκίας γιά ένα μέλλον πού τούς ἀξίζει νά ζήσουν.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Τό αὐτοκίνητο καί τά ἀνταλλακτικά του: μιά ὑψίστης σημασίας ὑπόθεση

« Ἄνώτερος εισαγγελικός λειτουργός ἐγκαλεῖ, ἔπειτα ἀπό σχετικό ἔλεγχο, εισαγγελέα ἐπαρχιακοῦ δικαστηρίου γιά κωλυσιεργία στήν περαίωση δικογραφιῶν ».

« Εἶχα ψυχολογικά προβλήματα, κύριε προϊστάμενε, γι' αὐτό καθυστέρησα τίς ὑποθέσεις », δικαιολογεῖται ἡ εισαγγελέας.

Καί πού ὀφείλονταν αὐτά;

« Δέν εὑρίσκα ἀνταλλακτικά γιά τό αὐτοκίνητο κι εἶχαν σπάσει τά νεῦρα μου, μέ ἀποτέλεσμα νά μήν εἶμαι σέ θέση νά ἐργαστῶ ».

(Ἐπί τῶν « Πολιτικά Παρασκήνια » τῆς Ἐλευθεροτυπίας, 5.1.99, μέ τήν ὑπογραφή Κ. Κατῆ)

Δέν γνωρίζουμε, βέβαια, καί δέν μποροῦμε ἐδῶ νά ἐξακριβώσουμε τά πραγματικά περιστατικά: πῶς ἀκριβῶς εἰπώθηκαν τά παραπάνω, πῶς καί γιατί οἱ καθυστερήσεις, ἂν πρόκειται περί ἀμέλειας ἢ δόλου κ.ο.κ.

Πέρα, ὅμως, ἀπό αὐτή καθαυτή τήν ὑπόθεση καί τήν οὐσία της — μιά ὑπόθεση, οὕτως ἢ ἄλλως, ἀρκούντως σοβαρή — ἂν ὄχι ἐξίσου σημαντικοί, πάντως ἐξίσου ἐνδιαφέροντες εἶναι οἱ λόγοι πού ἐπικαλεῖται ἡ ἐγκαλουμένη γιά νά αἰτιολογήσει τή στάση της:

« Εἶχα ψυχολογικά προβλήματα (...) δέν εὑρίσκα ἀνταλλακτικά γιά τό αὐτοκίνητο (...) μέ ἀποτέλεσμα νά μήν εἶμαι σέ θέση νά ἐργαστῶ ».

Δύσκολα, νομίζω, κανεῖς μέ λίγα λόγια θά ἀπέδιδε τόσο ὠραῖα καί περιεκτικά τήν ὑψίστη ἀξία πού συνιστᾶ τό αὐτοκίνητο γιά τήν κοινωνία μας: ἐκτός ἀπό σύμβολο οἰκονομικῆς εὐρωστίας, « γκομενοπαγίδα », ὑψιστο καταναλωτικό ἀγαθό, ἀντικείμενο ἐπίδειξης καί σκοτεινό ἀντικείμενο τοῦ πόθου τοῦ μέσου ἀνερχόμενου συμπολίτη μας, τό αὐτοκίνητο — καί τά ἀνταλλακτικά του — εἶναι μιά τόσο σοβαρή ὑπόθεση πού μπορεῖ νά δημιουργήσει ψυχολογικά προβλήματα, κλωνισμό, παραχρή καί ἀναστάτωση τέτοια πού νά ὀδηγήσει σέ ἀδυναμία ἐργασίας. Καί μιά τέτοια αἰτιολογία διατυπώνεται μέ τή δέουσα σοβαρότητα καί ἐπισημότητα, εἰς αἰτιολογίαν, ἀπό εισαγγελικό λειτουργό πρὸς ἄλλον, ἀνώτερο, εισαγγελικό λειτουργό.

Φαίνεται ἐν τέλει ὅτι ἡ ἐν λόγω εισαγγελεύς, κάπως ἄκομψα βέβαια καί ἐν τῇ ἀφελείᾳ της πιθανότατα — ἀφοῦ τό τελικό ἀποτέλεσμα εἶναι περισσότερο φαιδρό παρά πειστικό, μᾶς ἀποκαλύπτει, ἄθελά της, μιά μεγάλη ἀξία καί ἀλήθεια, ἕνα ἱερό τέρας τῆς κοινωνίας μας: τό Αὐτοκίνητο καί τά Ἀνταλλακτικά Του.

Στρατῆς Μπουρνάζος

Εἰσαγωγές - Ἐξαγωγές

Ἡ ἀφίσα ὑπῆρχε στοὺς κεντρικούς δρόμους τῆς Ἀθήνας κατὰ τὸ διάστημα τῶν γιορτῶν — ἴσως κάποιες νὰ ἔχουν ξεμείνει ἀκόμη — καὶ ἀφοροῦσε τῇ συγκέντρωση καὶ ἀποστολῇ ἀνθρωπιστικῆς βοήθειας γιὰ τοὺς λαοὺς τῶν Βαλκανίων:

«Οἱ λαοὶ τῆς Βαλκανικῆς χρειάζονται τὴ βοήθειά σου, ιδιαίτερα τὰ παιδιά. Ἄς βοηθήσουμε ὅλοι», ἐξηγεῖ τὸ κείμενο τῆς ἀφίσας, γιὰ νὰ κορυφωθεῖ στὸ κεντρικὸ σύνθημα - τίτλο: «Νὰ στείλουμε "Ἑλλάδα" στὰ Βαλκάνια». Τὸ δὲ εἰκονογραφικὸ ὑλικὸ τῆς ἀφίσας ἀναπτύσσει παραστατικὰ καὶ ἀναδεικνύει αὐτὴ τὴν κεντρικὴ ἰδέα: σέ κυανογάλαζο φόντο, πάνω στὸ κιβώτιο πού ἐμπεριέχει τὴ βοήθεια (ροῦχα, τρόφιμα καὶ φάρμακα) προβάλλει μιά μεγάλη γαλανόλευκη, μαζί μὲ τὴν ταχυδρομικὴ στάμπα GREECE. Ἴσως τὸ μόνο πού ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία εἶναι ἡ ἀπεικόνιση καὶ τῶν «λαῶν τῆς Βαλκανικῆς» οἱ ὁποῖοι, ἅμα τῇ λήφει τῆς βοήθειας, εὐγνώμονες, νὰ προσκυνᾶνε μαζί κιβώτια καὶ ἔθνικὰ μας σύμβολα...

Μέ λίγα λόγια, μιά καμπάνια γιὰ συγκέντρωση ἀνθρωπιστικῆς βοήθειας διατυμπανίζει κυνικά καὶ ἀπροκάλυπτα τὸν προπαγανδιστικὸ τῆς ρόλο, βροντοφωνάζοντας — καὶ μὲ αὐτὸ τὸ σύνθημα ἀπευθύνεται στὴν εὐαισθησία τοῦ καθενός — «Νὰ στείλουμε "Ἑλλάδα" στὰ Βαλκάνια!» Ἄν τὰ γνωστὰ μοτίβα ἀνάλογων ἐστρατειῶν (τοῦ τύπου οἱ πάσχοντες συνάνθρωποί μας, πρέπει νὰ ἐλεοῦμε τοὺς πτωχοὺς, τὰ καημένα τὰ ὄρφανά κ.ο.κ.) ἀκούγονται γλυκερά καὶ ὑποκριτικά, ἡ συγκεκριμένη ἔκκληση εἶναι κάτι παραπάνω: εἶναι ἀπεχθής, ἀφοῦ, στὸ πλαίσιο μιᾶς ἀνθρωπιστικῆς καμπάνιας, ὁ κάθε πολίτης καλεῖται, μὲ τὸν ὀβολὸν του καὶ διὰ τῆς φιλανθρώπου πράξεώς του, νὰ προβεῖ σέ ἐξαγωγή «Ἑλλάδος».

Δέν ἀνακαλύπτουμε, ἀσφαλῶς, ἐν ἔτει 1999 τὴν πυρίτιδα, καθὼς βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά παλαιά, γνωστὴ καὶ δοκιμασμένη μορφή κρατικῆς προπαγάνδας. Ὅμως, στὴ συγκεκριμένη ἐκστρατεία, τὸ πιὸ ἀξιοπρόσεκτο — ἀπὸ τὸ ὅποιο ἐν πολλοῖς ξεκινάει καὶ τὸ μεμπτόν τοῦ πράγματος — ἐντοπίζεται στὴν ταυτότητα τῶν φορέων οἱ ὁποῖοι συμμετέχουν. Διαβάζοντας μία μία τίς ὑπογραφές, διαπιστώνουμε μὲ ἔκπληξη ὅτι δέν πρόκειται γιὰ πρωτοβουλία τοῦ ΥΠ.ΕΞ., τοῦ ΕΟΤ ἢ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν. Ἀνάμεσα στοὺς ὑπογράφοντες, ἂν ἐξαιρέσουμε κάποια ἐμποροβιοτεχνικά ἐπιμελητήρια, κυριαρχοῦν μιά σειρά «δημοκρατικοί» ἢ καὶ «κόκκινοι» δῆμοι (λ.χ. ὁ Δῆμος Βύρωνος), σωματεῖα καὶ συνδικάτα ὅπως ἡ ΔΟΕ, ἡ ΟΛΜΕ, τὸ ΕΚΑ καὶ ἡ ΟΤΟΕ. Συμμερίζονται, φαίνεται, ὅλοι αὐτοὶ τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἐγχειρήματος καὶ σπεύδουν ἀσμένως νὰ συμμετάσχουν στὶς ἐξαγωγές «Ἑλλάδος» στὰ Βαλκάνια.

Στρατῆς Μπουρνάζος

Η ΑΠΟΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

των Νίκου Πετραλιά και Νίκου Θεοτοκά

Οί παρεμβάσεις πού επιχειρεί ή κυβέρνηση στή δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση, ή λεγόμενη δηλαδή «εκπαιδευτική μεταρρύθμιση» ή, αλλιώς, ή «Παιδεία 2000», μεταβάλλουν ραγδαία, καθοριστικά και πρὸς ὀρισμένη κατεύθυνση τή φυσιογνωμία τοῦ δημοσίου συστήματος παιδείας. Τούς τελευταίους μήνες ἔχουμε γίνει μάρτυρες μιᾶς ἀσυνήθιστα ὀξείας ἀναταραχῆς πού ἐκδηλώνεται σέ ὀλόκληρο τό φάσμα τῆς εκπαίδευσης. Καταλήψεις στά περισσότερα δημόσια λύκεια και ΑΕΙ τῆς χώρας, ξεχασμένης μαζικότητας συλλαλητήρια, κινητοποιήσεις εκπαιδευτικῶν. Ἡ κυβέρνηση, ή ἀξιωματική ἀντιπολίτευση και τά ΜΜΕ επιχειροῦν νά κατευθύνουν τό ἐνδιαφέρον τῆς κοινῆς γνώμης σέ ἐλάχιστες ἀκρότητες πού ἔλαβαν χώρα και σέ ἀπολύτως περιθωριακά φαινόμενα βίας και καταστροφῶν. Ὡστόσο, ή ἔκταση και ή ἔνταση τῶν ἀντιδράσεων ὑπαγορεύουν τόν ἀναπροσανατολισμό τῆς κοινῆς γνώμης στή δραματική σημασία τῆς σημερινῆς εκπαιδευτικῆς κρίσης: Οἱ νέες ρυθμίσεις γιά τό λύκειο, οἱ σιωπές γύρω ἀπό τό φλέγον θέμα τοῦ τρόπου εἰσαγωγῆς τῶν νέων στήν τριτοβάθμια εκπαίδευση, τά ἐκρηκτικά προβλήματα τῶν ΤΕΙ και, τέλος, ή προϊούσα ἔκπτωση τῶν ΑΕΙ σέ εὐέλκτους μηχανισμούς κατάρτισης, ὅλα αὐτά συνθέτουν μιᾶ πραγματικότητα πλήρους ἀπορρύθμισης και ἔκπτωσης τῆς δημόσιας εκπαίδευσης. Στό παρόν κείμενο αὐτό επιχειρεῖται μιᾶ ἀδρῆ κριτική ἀποτύπωση τῆς σημερινῆς κατάστασης στῶν πανεπιστημίων μας. Γιά τήν πληρέστερη κατανόηση ὅσων ἀκολουθοῦν κρίνεται ἀναγκαία μιᾶ συνοπτική και ἐπιλεκτική παρουσίαση τῶν βασικῶν θεσμικῶν μεταβολῶν πού συντελέστηκαν ἀπό τήν ψήφιση τοῦ Νόμου Πλαισίου, τό 1982, μέχρι τώρα.

Ἡ πρώτη περίοδος τοῦ ΠΑΣΟΚ
Ἀκαδημαϊκά ἔτη 1982-83 ἕως 1988-89

Μέ τήν ψήφιση τοῦ Ν.1268/82, τοῦ Νόμου Πλαισίου γιά τή δομή και λειτουργία τῶν ΑΕΙ, συντελέστηκαν τέσσερις βασικές ἀλλαγές, πού μετέβαλαν ριζικά τό τοπίο τῆς ἑλληνικῆς ἀνώτατης εκπαίδευσης:

α) Καταργήθηκε ή αὐθεντία τῆς καθηγητικῆς ἑδρας και εἰσῆχθη ἕνα ἱεραρχημένο σῶμα Διδακτικοῦ και Ἐρευνητικοῦ Προσωπικοῦ (ΔΕΠ) τεσσάρων βαθμίδων. Οἱ προσωποπαγεῖς ἀρμοδιότητες τοῦ παραδοσιακοῦ καθηγητῆ ἀνατέθηκαν στή ΓΣ τοῦ Τμήματος, στήν ὁποία μετέχουν αὐτοδικαίως ὅλα τά μέλη ΔΕΠ πού ἔχουν ἐκλεγεί στό τμήμα καθώς και ἐκπρόσωποι τῶν φοιτητῶν. Τά μέλη ΔΕΠ δέν διορίζονται ἀλλά ἐκλέγονται βάσει ἀκαδημαϊκῶν κριτηρίων και λαμβάνουν ἐντολή διδασκαλίας ἀπό τή ΓΣ.

β) Ἡ Σχολή, πού συνάρθρωσε τίς προσωποπαγεῖς ἑδρες και συνιστοῦσε τόν διοικητικό και ἐπιστημονικό πυρήνα τῶν ΑΕΙ, ὑποκαταστάθηκε ἀπό τόν νέο θεσμό τοῦ Τμήματος.

«Τά ΑΕΙ ἀποτελοῦνται ἀπό Σχολές. Οἱ Σχολές καλύπτουν ἕνα σύνολο συγγενῶν ἐπιστημῶν (...). Οἱ Σχολές διαιροῦνται σέ Τμήματα». Τό τμήμα «ἀποτελεῖ τή βασική λειτουργική ἀκαδημαϊκή μονάδα και καλύπτει τό γνωστικό ἀντικείμενο μιᾶς ἐπιστήμης».

Ἀνώτατο ὄργανο διοίκησης τοῦ τμήματος εἶναι ή ΓΣ, ή ὁποία καταρτίζει Πρόγραμμα Σπουδῶν, ή ἐπιτυχῆς παρακολούθηση τοῦ ὁποίου ἀπό τούς φοιτητές ὀδηγεῖ στήν ἀπονομή «ἐνιαίου πτυχίου».

Τό δημόσιο πτυχίο πιστοποιεῖ τήν ἀπόκτηση τῆς ἐγκύκλιου γνώσης στό γνωστικό ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης πού ἀντιστοιχεῖ στόν τίτλο κάθε τμήματος ΑΕΙ.

Τό τμήμα διαιρεῖται σέ τομεῖς, οἱ ὁποιοὶ συντονίζουν τή διδασκαλία ἐπιμέρους γνωστικῶν πεδίων τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς.

γ) Θεσμοθετήθηκαν μεταπτυχιακοὶ κύκλοι σπουδῶν. Ἡ εὐθύνη τους ἀνατέθηκε στά τμήματα πού θεραπεύουν τήν ἐπι-

στήμη στήν ὁποία ἀντιστοιχοῦν οἱ ἀπονεμόμενοι τίτλοι μεταπτυχιακῶν σπουδῶν. Ὁρίστηκαν δύο τύποι μεταπτυχιακοῦ διπλώματος: τὸ μεταπτυχιακὸ δίπλωμα εἰδίκευσης καὶ τὸ διδακτορικόν.

δ) Ἰδρύθηκαν δύο ἐθνικῆς ἐμβέλειας συμβουλευτικὰ σώματα μέ συντονιστικῆς καὶ ἐποπτικῆς ἀρμοδιότητες:

1. Ἡ Ἐθνικὴ Ἀκαδημία Γραμμάτων καὶ Ἐπιστημῶν (ΕΑΓΕ) πού προβλεπόταν νά εἶναι σύμβουλος τῆς κυβέρνησης σέ θέματα ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς καὶ ὁ κεντρικὸς σύμβουλος τῶν ΑΕΙ. Ἀρμοδιότητα τῆς ΕΑΓΕ ἦταν νά γνωμοδοτεῖ καὶ νά εἰσηγεῖται γιὰ τὸ εἶδος τῶν τίτλων σπουδῶν, γιὰ τὸ περιεχόμενον τῶν προγραμμάτων σπουδῶν, τίς ἰσοτιμίες καὶ τὸ ὁμοτάγες μεταξύ τίτλων σπουδῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ.

2. Τὸ Συμβούλιο Ἀνώτατης Ἐκπαίδευσης (ΣΑΠ) πού εἶχε εἰσηγητικὴ ἀρμοδιότητα σχετικά μέ τὴν ἴδρυση, κατάργηση, συγχώνευση, ὀργάνωση καὶ λειτουργία ΑΕΙ, Σχολῶν καὶ Τμημάτων.¹

Βάσει τοῦ Ν.1268/82 ἀναδιαρθρώθηκαν τὰ δεκατρία ΑΕΙ τῆς χώρας μέ ἀποτέλεσμα τῆ δημιουργία νέων τμημάτων. Καταργήθηκαν οἱ ἐπτὰ Παιδαγωγικῆς Ἀκαδημίες καὶ ἰδρύθηκαν σέ διάφορα ΑΕΙ Τμήματα Νηπιαγωγῶν, Τμήματα Παιδαγωγικῆς Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης καὶ Τμήματα Φυσικῆς Ἀγωγῆς καὶ Ἀθλητισμοῦ. Καταργοῦνται τὰ ΚΑΤΕΕ καὶ ψηφίζεται ὁ Νόμος Πλαίσιο γιὰ τὰ ΤΕΙ (Ν. 1404/83). Παράλληλα, ἰδρύο-

νται τέσσερα νέα ΑΕΙ (Ἰόνιο Πανεπιστήμιο, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Αἰγαίου καὶ Πολυτεχνεῖο Κρήτης) ἀξάνοντας τὸν ἀριθμὸ τῶν ἑλληνικῶν πανεπιστημίων ἀπὸ δεκατρία σέ δεκαεπτὰ. Ἀκολούθως ἰδρύεται τὸ δέκατο ὄγδοο ΑΕΙ τῆς χώρας, τὸ Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Οἰκιακῆς Οἰκονομίας, τὸ ὁποῖο ἀρχίζει νά λειτουργεῖ στίς ἀρχές τοῦ 1990.

Κατὰ τὴν περίοδο 1982-1989 ἐμφανίζεται, λοιπόν, τὸ πρῶτο κύμα ἀθρόας ἴδρυσης νέων τμημάτων, πολλὰ ἐκ τῶν ὁποίων θεραπεύουν νέου εἶδους γνωστικὰ ἀντικείμενα. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι, ἀπὸ τὰ πενήντα δύο νέα τμήματα, τὰ εἴκοσι ἀφοροῦν τὸν νεοϊδρυθέντα κλάδο τῶν διδασκαλικῶν σπουδῶν καὶ ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν ὑπόλοιπων τριάντα τεσσάρων ἀφοροῦν τίς ἀναδιαρθρώσεις τῶν παλιῶν ΑΕΙ καὶ τὴν ἴδρυση τῶν τεσσάρων νέων.

Πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου ἀποφασίζεται ἡ μετονομασία τῶν πέντε ΑΕΙ τῆς χώρας πού δέν εἶχαν στόν τίτλο τους τὴ λέξη Πανεπιστήμιο (Πάντειο Πανεπιστήμιο, Γεωργικὸ Πανεπιστήμιο, Πανεπιστήμιο Πειραιῶς, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Οἰκονομικὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν). Ἡ μετονομασία αὐτὴ συνοδεύεται ἀπὸ προτάσεις γιὰ διάσπαση τῶν ἀρχικῶν τους τμημάτων καὶ δημιουργία νέων, σέ πολὺ ἐξειδικευμένες κατευθύνσεις.

Τὸ 1985 ψηφίζεται ὁ Ν.1566, ὁ ὁποῖος τροποποιεῖ τὸ Νόμο Πλαίσιο κυρίως σέ θέματα μεταπτυχιακῶν σπουδῶν. Οἱ σχετικῆς προβλέψεις τοῦ νόμου ἔμειναν ἀνενεργές καί, τὸ 1992,

καταργήθηκαν από τη Ν.Δ. Μέχρι την ψήφιση του Νόμου Σουφλιά, τα ελληνικά ΑΕΙ δεν επιτρεπόταν να οργανώνουν κύκλους μεταπτυχιακών σπουδών και να χορηγούν διπλώματα μεταπτυχιακής ειδίκευσης.

Τό μεσοδιάστημα της Ν.Δ.

Ἀκαδημαϊκά έτη 1989-90 έως 1993-94

Τό 1989, μέ κυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας, ύλοποιούνται οί άνωτέρω ειλημμένες άποφάσεις του ΠΑΣΟΚ σχετικά μέ τίς μετονομασίες τών τεσσάρων ΑΕΙ και τήν ίδρυση νέων τμημάτων σέ αυτά άλλα και σέ άλλα ΑΕΙ τής χώρας. Ἐτσι εμφανίζεται τό δεύτερο κύμα άθροάς ίδρυσης νέων τμημάτων και, συνεπώς, τής θεσμοθέτησης νέου είδους πτυχίων μέ άκρως συγκεχυμένες κατευθύνσεις και άμφίβολης έπιστημονικής ή επαγγελματικής φυσιογνωμίας. Σχεδόν τό σύνολο τών τριάντα όκτώ νέων τμημάτων άφορά τά γνωστικά πεδία τών κοινωνικών και οικονομικών έπιστημών, τών γεωπονικών σπουδών και τής πληροφορικής. Ἄς σημειωθεί ότι ή Ν.Δ. προσέθεσε σχετικά λίγα νέα τμήματα στή λίστα πού κληρονόμησε από τό ΠΑΣΟΚ.

Οί πρωτοβουλίες τής Ν.Δ. προσανατολίστηκαν κυρίως σέ θεσμικές ρυθμίσεις πού τροποποίησαν ούσιωδώς τό Νόμο Πλαίσιο του 1982. Ὁ Ν.2083/92 (Νόμος Σουφλιά) ενίσχυσε τήν έξουσία τών καθηγητών τής Α' βαθμίδας, περιόρισε τίς άρμοδιότητες τών συλλογικών όργάνων διοίκησης (ΓΣ Τμημάτων και Συγκλήτων), μείωσε τή φοιτητική έκπροσώπηση στά σώματα έκλογής προέδρων τμημάτων και πρυτανικών άρχών, ενίσχυσε τίς δυνατότητες παρέμβασης του ύπουργείου, εισήγαγε τή δυνατότητα έπιβολής διδάκτρων, προέδλεψε τήν ίδρυση Ἐρευνητικών Πανεπιστημιακών Ἰνστιτούτων (ΕΠΙ) μέ τή μορφή νομικών προσώπων ιδιωτικού δικαίου (έξω, δηλαδή, από τό έλεγχο τών συλλογικών όργάνων διοίκησης τών ΑΕΙ), θεσμοθέτησε τήν έρευνητική και εκπαιδευτική συνεργασία τών ΑΕΙ μέ ιδιωτικές έπιχειρήσεις. Τά ΕΠΙ άποτέλεσαν βαρύνουσας σημασίας μηχανισμό πού συνέβαλε στή διαμόρφωση πελατειακών σχέσεων, οικονομικών συμφερόντων και έξωπανεπιστημιακής επαγγελματικής άπασχόλησης σημαντικής μερίδας μελών ΔΕΠ.

Ἀκόμα, μέ τό Ν.2083/92 ιδρύθηκε τό δέκατο ένατο ΑΕΙ τής χώρας, τό Ἐλληνικό Ἀνοικτό Πανεπιστήμιο. Τό ΑΕΙ αυτό έμεινε στά χαρτιά μέχρι τήν ψήφιση, από τήν κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, του Ν.2327/95 πού του έδωσε σάρκα και όστά.

Ὁ Νόμος Σουφλιά άνακίνησε και τό ζήτημα τών μεταπτυχιακών σπουδών ένεργοποιώντας ή τροποποιώντας σχετικές διατάξεις τών Ν.1286/82 και 1566/85. Κατά τήν περίοδο 1992-93, τά Φύλλα τής Ἐφημερίδας τής Κυβέρνησης (ΦΕΚ) κατακλύστηκαν από δημοσιεύσεις ίδρυσης προγραμμάτων μεταπτυχιακών σπουδών. Πλήν όμως, ή πλειονότητα τών προγραμμάτων αυτών έμεινε στά χαρτιά, διότι ή κυβέρνηση τής Ν.Δ. άρνήθηκε νά διαθέσει τά άπαραίτητα κονδύλια από τόν κρατικό προϋπολογισμό ενώ, λόγω τών κινητοποιήσεων τής εκπαιδευτικής κοινότητας, δίστασε νά υίοθετήσει ως λύση τή γενικευμένη έπιβολή διδάκτρων.

Ἡ δεύτερη περίοδος του ΠΑΣΟΚ

Ἀκαδημαϊκά έτη 1994-95 κ.έ.

Ἡ έπιστροφή του ΠΑΣΟΚ στή διακυβέρνηση τής χώρας συ-

νοδεύτηκε από καταγισμό νομοθετημάτων για τήν άνώτατη εκπαίδευση. Τό όγκώδες, όμως, νομοθετικό έργο πού παρήχθη δέν έθιξε στο έλάχιστο τίς ρυθμίσεις πού επέβαλε στα ΑΕΙ ό Νόμος Σουφλιά, τό 1992. Οί νομοθετικές ρυθμίσεις πού πραγματοποιήσε τό «νέο» ΠΑΣΟΚ άφορούν στήν εκ νέου αύξηση τής φοιτητικής συμμετοχής στα σώματα έκλογής πρυτάνεων και προέδρων τμημάτων (Ν.2118/94 Νόμος Φατούρου), σέ άμφιλεγόμενες ρυθμίσεις για τίς εξέλιξεις τών μελών ΔΕΠ (Ν.2517/97), στίς νεοφιλελεύθερες προβλέψεις για τήν άπασχόληση και τό νέο μισθολόγιο (Ν.2530/97) όπου νομιμοποιείται ή έξωπανεπιστημιακή άπασχόληση και ή «έλεύθερη» άσκηση έλευθέρου επαγγέλματος από τά μέλη ΔΕΠ τών ΑΕΙ και ΕΠ τών ΤΕΙ.² Ἀκόμα, ένεργοποιούνται οί ρυθμίσεις για τό Ἐλληνικό Ἀνοικτό Πανεπιστήμιο (Ν.2327/95) και ίδρύεται ως νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου τό Διεθνές Πανεπιστήμιο Ἐλληνικών Σπουδών μέ έδρα τήν Ὀλυμπία (Ν.2413/96). Ἀκόμα, μέ τό Ν.2525/98, θεσμοθετούνται τά Προγράμματα Σπουδών Ἐπιλογής (ΠΣΕ) ύλοποιώντας τή λεγόμενη «διεύρυνση τής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης». Τέλος, ή Ἐγειονομική Σχολή Ἀθηνών καταργείται και έπανιδρύεται μέ ειδικό νόμο ως Ἐθνική Σχολή Δημόσιας Ὑγείας, άποτελώντας τό είκοστό ΑΕΙ τής χώρας.

Παράλληλα, κατά τή δεύτερη περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ σημειώθηκε δραματική μείωση τών δημόσιων δαπανών για τήν άνώτατη παιδεία. Σήμερα, οί συνολικές δημόσιες χρηματοδοτήσεις για τά ΑΕΙ άντιστοιχούν σέ ποσοστό μικρότερο του 0,7% του ΑΕΠ ενώ ό μέσος όρος στίς χώρες του ΟΟΣΑ είναι 1,5%. Στο άνωτέρω ποσοστό περιλαμβάνονται και οί σημαντικές χρηματοδοτήσεις τής Εύρωπαικής Ἐνωσης πού, στο μεγαλύτερο μέρος τους, άπορροφούν πόρους από τό Β' Κοινωνικό Πλαίσιο Στήριξης για τή συνεχή κατάρτιση τών άνέργων. Πρόκειται για τό Ἐπιχειρησιακό Πρόγραμμα Ἀρχικής Ἐπαγγελματικής Κατάρτισης (ΕΠΕΑΕΚ) πού χρηματοδοτεί τίς άλλαγές στο λύκειο, τά ΠΣΕ, τά Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών, τό Ἀνοικτό Πανεπιστήμιο και τήν ίδρυση νέων τμημάτων στα ελληνικά ΑΕΙ. Οί Λογαριασμοί Δημοσίων Ἐπενδύσεων τών ΑΕΙ τροφοδοτούνται σχεδόν αποκλειστικά από τό ΕΠΕΑΕΚ ενώ οί σχετικοί έθνικοί πόροι εκχίν συρρικνωθεί στο άπαιτούμενο από τήν Εύρωπαική Ἐνωση ποσοστό έθνικής συμμετοχής στα πραγματοποιούμενα προγράμματα. Κοντολογίς, τό ελληνικό Δημόσιο έχει παραιτηθεί από κάθε άυτοτελή πολιτική στρατηγικού σχεδιασμού για τήν άνώτατη εκπαίδευση.

Τό ΠΑΣΟΚ, έχοντας ως προτεραιότητα τήν άπορρόφηση κοινοτικών πόρων για τήν ενίσχυση τών οικονομικών δεικτών, θεώρησε ότι οί πόροι του ΕΠΕΑΕΚ προσφέρονται κατ' έξοχήν για τήν ενίσχυση τών όλο και φτωχότερων προϋπολογισμών του ύπουργείου Παιδείας. Ὡστόσο, σύμφωνα μέ τήν ευρωπαϊκή νομοθεσία, «ό τομέας τής εκπαίδευσης άποτελεί πεδίο δράσης τών κρατών-μελών και, έπομένως, ή Εύρωπαική Ἐνωση δέν μπορεί νά παρέμβει παρά βοηθητικά και συμπληρωματικά στίς ένεργειές τους».³ Ἡ ελληνική κυβέρνηση, λοιπόν, είναι εκείνη πού επέλεξε νά χρηματοδοτήσει τίς «μεταρρυθμίσεις» αποκλειστικά μέσω του ΕΠΕΑΕΚ άποδεχόμενη τίς προϋποθέσεις και τίς συνέπειες τής συγκεκριμένης χρηματοδότησης. Ὅπως λέει τό όνομά του, τό πρόγραμμα αυτό άποβλέπει αποκλειστικά στή δημιουργία προϋποθέσεων αρχικής επαγγελματικής κατάρτισης ή επανένταξης νέων Εύρωπαίων άνέργων στήν άγορά εργασίας. Ἡ χρηματοδότηση όλου του φά-

σματος της δημόσιας εκπαίδευσης από το ΕΠΕΑΕΚ έχει καθοριστικές συνέπειες για τη φυσιογνωμία του εκπαιδευτικού μας συστήματος.

Στό σημείο αυτό κατασκευάζεται ένα θεωρητικό τέχνασμα για να νομιμοποιησει το όλο έγχειρμα. Ο υπουργός Παιδείας Γ. Αρσένης αιτιολογεί τη «μεταρρύθμιση» ως επιβεβλημένο μέτρο για την καταπολέμηση της ανεργίας. Σύμφωνα με τον υπουργό, η ανεργία οφείλεται κυρίως στην αναντιστοιχία των αναγκών της αγοράς εργασίας με τους αναχρονιστικούς προσανατολισμούς του εκπαιδευτικού μας συστήματος:

«Ο κοινωνικός αποκλεισμός θα αποφευχθεί, η ανεργία θα καταπολεμηθεί, η κοινωνική συνοχή θα εξασφαλισθεί μόνο από ένα σύγχρονο σύστημα παιδείας (...). Στις χώρες της Ευρώπης, σε έναν μεγάλο βαθμό, η ανεργία που έχουμε δεν οφείλεται στην έλλειψη οικονομικών ευκαιριών. Είναι ανεργία δομική που δημιουργήθηκε από ένα διαστρεβλωμένο εκπαιδευτικό σύστημα, που δημιούργησε εκπαιδευτικές και κοινωνικές αγκυλώσεις και αναντιστοιχία ανάμεσα στην εκπαίδευση και τις πραγματικές ανάγκες της ζωής και της παραγωγής. Στο νέο σύστημα που θέλουμε να αναπτύξουμε θα πρέπει να δώσουμε όλα τα εφόδια και τους εξοπλισμούς στους νέους να δράσουν τις υπάρχουσες ευκαιρίες και να έχουν μία γόνιμη και αποτελεσματική απασχόληση στις οικονομίες που ανατέλλουν. Έτσι που η ανεργία να εκφράζει μόνο την αδυναμία των χωρών να εφαρμόσουν σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα».⁴

Στην πραγματικότητα, έτσι όπως εξελίσσεται η ελληνική οικονομία, δεν δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας. Οι αλλαγές που δημιουργούνται στην αγορά εργασίας αφορούν μόνο στην αναδιάρθρωση των διαθέσιμων θέσεων και στη διαρκή κινητικότητα σημαντικού ποσοστού του ενεργού πληθυσμού από την εργασία στην ανεργία και αντίστροφα. Αύξηση των δεικτών απασχόλησης ούτε υπάρχει ούτε διαφαίνεται να υπάρξει στα επόμενα χρόνια, εν όψει της πολιτικής που συνεπάγεται η «ονομαστική» σύγκλιση στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με άλλα λόγια, το πρόβλημα της ανάπτυξης, που συνδέεται με την απασχόληση και την αύξηση των θέσεων εργασίας, έχει τεθεί σε δεύτερη μοίρα.

Η στενότητα θέσεων απασχόλησης οδηγεί στη μεγάλη ζήτηση τίτλων σπουδών καθώς οι γονείς, μπροστά στο άγχος για την ένδεχόμενη αύριανή ανεργία των παιδιών τους, πασχίζουν να τα εξοπλίσουν με όσο το δυνατόν περισσότερα εφόδια επαγγελματικής σταδιοδρομίας. Τουτό οδηγεί σε τεράστια «ιδιωτική επένδυση». Η δημόσια παιδεία κοστίζει πολύ ακριβά στους πολίτες. Φροντιστήρια, ξένες γλώσσες, σπουδές. Λαμβάνοντας υπόψη ότι το 70% των φοιτητών σπουδάζουν για τέσσερα τουλάχιστον χρόνια μακριά από το σπίτι τους, κάθε πανεπιστημιακό πτυχίο κοστίζει στην ελληνική οικογένεια περίπου δέκα εκατομμύρια δραχμές, πέρα απ' ό,τι επιπλέον καταβάλλει μέσω της αναγκαστικής της συμβολής στα φορολογικά έσοδα του κράτους. Και, στην πράξη, το πτυχίο αυτό δεν έχει αντίκρισμα στην αγορά εργασίας.

Ο μύθος ότι τα υπερεξειδικευμένα πτυχία θα επιτρέψουν την είσοδο των κατόχων τους στην αγορά εργασίας είναι επικίνδυνος. Για να εξειδικευθεί κάποιος, θα πρέπει πρώτα να έχει σπουδάσει μία επιστήμη. Ξειδίκευση δεν σημαίνει κατάρτιση σε δεξιότητες ή τεχνικές που απαιτεί ή που φαντάζεται κανείς ότι απαιτεί σήμερα ή αγορά. Στην εποχή μας, οι

δεξιότητες αυτές απαξιώνονται με άπιθανα γοργούς ρυθμούς. Εκείνος που μπορεί να ανανεώνει γνώσεις και δεξιότητες είναι ο πτυχιούχος που έχει σπουδάσει σε βάθος την επιστήμη του, που έχει κατακτήσει τις εγκύκλιες γνώσεις, τα εργαλεία και τις αρχές της. Τα υπερεξειδικευμένα πτυχία είναι τίτλοι μιας χρήσεως ή και καμίας.

Καθώς είναι δεδομένη η πολιτική επιλογή μείωσης των δημόσιων δαπανών για την εκπαίδευση, ποιοί είναι οι πόροι που θα χρηματοδοτήσουν τη λεγόμενη ελεύθερη πρόσβαση των νέων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση; Σήμερα, οι σημαντικότερες εισροές πόρων από τα ευρωπαϊκά προγράμματα ενισχύουν τους προϋπολογισμούς αναμόρφωσης του λυκείου και της «διεύρυνσης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης» και αποκρύπτουν την πραγματική μείωση των εθνικών πόρων. Αύριο, όταν θα λήξουν οι χρηματοδοτήσεις του ΕΠΕΑΕΚ, θα μείνουν οι νέες πραγματικότητες, όπως τα ΠΣΕ, τα δίδακτρα, το επιχειρηματικό πανεπιστήμιο με τις εύελικτες σπουδές και οι επιχειρηματίες πανεπιστημιακοί.

Μέτρα απορρύθμισης του δημόσιου πανεπιστημίου μέσω του ΕΠΕΑΕΚ

1. Τα προγράμματα σπουδών επιλογής (ΠΣΕ)

Με τη δημιουργία των ΠΣΕ το ΠΑΣΟΚ υποτίθεται ότι άπαντά στο κοινωνικό αίτημα πρόσβασης στο και περισσότερων νέων σε ανώτερες ή ανώτατες σπουδές. Στην πραγματικότητα, η ανταπόκριση της κυβέρνησης στην ανάγκη διεύρυνσης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι πλασματική, ίσως και κινική. Το Σύνταγμα προβλέπει ότι στην Ελλάδα έχουμε δωρεάν δημόσια ανώτατη εκπαίδευση. Επιπλέον, το Σύνταγμα εξασφαλίζει την αυτοτέλεια της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας, ώστε να μην επηρεάζονται από εξωπανεπιστημιακούς παράγοντες. Ουδείς μπορεί να επιβάλει σε ένα μέλος ΔΕΠ του πανεπιστημίου τί θα διδάξει και τί δεν θα διδάξει, τί θα ερευνήσει και τί δεν θα ερευνήσει. Τη ευθύνη για ένα πρόγραμμα σπουδών που οδηγεί σε πανεπιστημιακό πτυχίο έχει ή ΓΣ του τμήματος που το απονέμει.

Με τα ΠΣΕ όλα αυτά ανατρέπονται. Το αυτοτέλες και ενιαίο των πανεπιστημιακών πτυχίων καταργείται, με αποτέλεσμα τα ΑΕΙ να εκδίδουν δύο είδη ισότιμων πτυχίων, ένα από τα τμήματα και ένα από τα ΠΣΕ.

Τα ΠΣΕ ιδρύονται με εισηγήσεις των διοικητικών συμβουλίων των τμημάτων ΑΕΙ και ΤΕΙ προς το ΥΠΕΠΘ. Για την ίδρυση τους δεν προβλέπεται έγκριση των ΓΣ των τμημάτων, των Συγκλήτων των ΑΕΙ και των Συμβουλίων των ΤΕΙ. Κατ' εξαίρεση, απαιτείται απόφαση των ανωτάτων Συλλογικών Οργάνων Διοίκησης ΑΕΙ και ΤΕΙ σε δύο μόνο περιπτώσεις: α) όταν στα υπό ίδρυση ΠΣΕ συμμετέχουν ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα του εξωτερικού και β) όταν η πρόταση ίδρυσης ΠΣΕ δεν υποβάλλεται από ΔΣ τμημάτων αλλά από ομάδες μελών ΔΕΠ ή ΕΠ.

Τα προγράμματα σπουδών, οι εντολές διδασκαλίας και η έποπτη λειτουργία των ΠΣΕ δεν εμπίπτουν στην αρμοδιότητα ούτε στον έλεγχο των συλλογικών οργάνων διοίκησης των ΑΕΙ και ΤΕΙ. Το γεγονός αυτό δημιουργεί ουσιαστικό πρόβλημα για το ακαδημαϊκό κύρος και τη νομιμότητα των παρεχόμενων δημόσιων πτυχίων.

Η ΓΣ του ΠΣΕ δεν συνιστά Όργανο Διοίκησης με την έν-

νοια που προβλέπεται στη νομοθεσία για τὰ ΑΕΙ και ΤΕΙ. Ἡ ΓΣ τοῦ ΠΣΕ συντίθεται ἀπὸ μέλη ΔΕΠ πού ἀναλαμβάνουν ἐντολή διδασκαλίας εἴτε ἀπὸ τὸ ἰδρυτικὸ διάταγμα τοῦ ΠΣΕ εἴτε ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ σῶμα αὐτῆς τῆς συνέλευσης. Ἡ σύνθεσή της, λοιπόν, εἶναι αὐθαίρετη καὶ δὲν ἐμπίπτει στὴν ἀρμοδιότητα τῶν Συλλογικῶν Ὁργάνων Διοίκησης τῶν ΑΕΙ καὶ ΤΕΙ. Ἐπιπροσθέτως, ἡ ΓΣ τοῦ ΠΣΕ μπορεῖ νὰ ἀνανεώνει κατὰ βούληση καὶ ἀνεξέλεγκτα τὴ σύνθεσή της δίνοντας ἢ ἀνακαλώντας, μὲ ἀπλή πλειοψηφία, ἐντολές διδασκαλίας.

Τὰ κριτήρια εἰσαγωγῆς τῶν φοιτητῶν στὰ ΠΣΕ δὲν εἶναι οὔτε ἀντικειμενικά οὔτε συμβατὰ μὲ τὰ κριτήρια εἰσαγωγῆς τῶν φοιτητῶν στὰ ΑΕΙ καὶ ΤΕΙ. Ἐπειδὴ ἡ λογικὴ τοῦ ΕΠΕΑΕΚ ἀφορᾶ, καὶ σωστά, τὴν κατάρτιση ἀνέργων, τὰ κριτήρια ἐγγραφῆς δὲν θὰ εἶναι οἱ ἐξετάσεις ἢ ἡ λυκειακὴς βαθμολογία ἀλλὰ μόρια πού ἀφοροῦν τὴν κοινωνικὴ κατάσταση τοῦ εἰσαγομένου. Ἐτσι ἀνατρέπεται πρακτικὰ ἡ ἰσονομία σέ ὅ,τι ἀφορᾶ στὴν εἰσαγωγή σὲ πανεπιστήμια. Ἐπιπλέον, ἡ σύγκριση τῶν προϋποθέσεων τῆς διὰ θίου κατάρτισης μὲ τὶς προϋποθέσεις εἰσαγωγῆς στὴν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση ὁδηγεῖ στὴν ἄρση τῶν ὄρων πού ἐξασφαλίζουν τὸ νομικὸ κῆρος τοῦ δημόσιου πτυχίου.

Δὲν προβλέπεται ἡ χρηματοδότηση τῶν ΠΣΕ ἀπὸ τὸ Δημόσιο. Σὲ δύο χρόνια μάλιστα, πού τὸ κοινοτικὸ κονδύλι θὰ ἔχει ἐξαντληθεῖ, ἡ λειτουργία τῶν ΠΣΕ θὰ ἀπαιτηθεῖ εἴτε τῆς διεύθυνσης τῆς ὑποχρέωσης καταβολῆς διδάκτρων ἀπὸ τοὺς φοιτητῆς (πράγμα πού ἐν μέρει συμβαίνει καὶ τώρα) εἴτε τὴν προσφυγὴ σὲ χρηματοδοτικούς πόρους τῆς ἀγορᾶς μὲ τὶς συνακόλουθες δουλεῖες καὶ δεσμεύσεις.

Παρ' ὅλο πού ἡ διοίκηση καὶ οἱ ἐκπαιδευτικὲς λειτουργίες τῶν ΠΣΕ εἶναι πλήρως αὐτονομημένες ἀπὸ τὰ Συλλογικὰ Ὁργανὰ Διοίκησης, οἱ πρόεδροί τους συμμετέχουν στὶς Συγκλήτους τῶν ΑΕΙ καὶ τὰ ἀντίστοιχα Συμβούλια τῶν ΤΕΙ. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀλλοιώνει τὴ σύνθεση τῶν Συλλογικῶν Ὁργάνων Διοίκησης τῶν Ἰδρυμάτων Τριτοβάθμιας Ἐκπαίδευσης καὶ θέτει ὑπὸ αἶρεση τὴν αὐτοτέλειά τους.

Ἡ προχειρότητα, μὲ τὴν ὁποία ἡ κυβέρνηση, μὲσω τῶν ΠΣΕ, ἀντιμετωπίζει τὸ μείζον θέμα τῆς διεύθυνσης τῆς τριτοβάθμιας ἐκπαίδευσης, ἀπορροθμίζει τὸν δημόσιο χαρακτήρα της, σχετικοποιεῖ τὴ συνταγματικὴ ρῆτρα περὶ αὐτοδιοίκησης καὶ αὐτοτελοῦς τῶν ΑΕΙ καὶ ΤΕΙ, δημιουργεῖ πτυχία διαφορετικῶν ταχυτήτων καὶ προϋποθέσεων. Τελικὰ, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο προβλέπεται καὶ πραγματοποιεῖται ἡ ὑλοποίηση τῶν ΠΣΕ παρέχει οὐσιαστικὰ ἐπιχειρήματα σὲ ὄσους πιέζουν γιὰ τὴν ἴδρυση μὴ κρατικῶν πανεπιστημίων.

Ἐν κατακλείδι, τὰ ΠΣΕ ὑπονομεύουν τὴ λειτουργία καὶ τὸ κῆρος τοῦ δημόσιου πανεπιστημίου καὶ τῶν ΤΕΙ μὲ μοναδικὸ ἀντιατάθμισμα τὴν προσδοκία ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερης ἀπορρόφησης πόρων τοῦ Β' ΚΠΣ καὶ τὰ πολιτικὰ ὀφέλη τῆς ψευδεπίγραφης διεύθυνσης τοῦ δικαιώματος εἰσαγωγῆς στὴν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση.

Καλλιεργεῖται ὁ μῦθος ὅτι τὰ ΠΣΕ ἀνταποκρίνονται στὶς ἀνάγκες τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας. Οὔτε αὐτό, ὅμως, συμβαίνει. Γιὰ παράδειγμα, τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων ἔχει ΠΣΕ πού δίνει πτυχίο μὲ τίτλο «Ἐπιστήμες καὶ Πολιτισμός»! Ἐτσι σκέτο. Τὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας ἔχει ΠΣΕ μὲ τίτλο «Ἐπιστήμες Μουσικοπαιδαγωγικῆς Ἐκπαίδευσης»! Ἐάν αὐτὸ εἶναι τὸ νέο ἀντικείμενο πού ζητᾶ ἡ ἀγορὰ ἐργασίας, τότε τί δουλειά θὰ κάνουν οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ ἱστορικοί τέχνες πού γυαίνουν ἀπὸ τὰ ΑΕΙ; Ἄλλο ΠΣΕ ἐπιγράφεται ὡς «Τεχνολογικὲς Ἐπιστήμες καὶ Πολιτισμός». Τί κατάρτιση μπορεῖ νὰ

ἀποκτήσει σὲ αὐτὸ τὸ χάος ἓνας δεκαεπτάχρονος ἢ ἓνας καταρτιζόμενος ἀνεργός; Ὑπάρχει ΠΣΕ μὲ τίτλο «Ἐνεργειακὴ καὶ περιβαλλοντολογικὴ τεχνολογία». Ὅμως ὑπάρχουν καυτὸχρονα πέντε τουλάχιστον δημόσια πτυχία στὰ ἴδια ἀντικείμενα. Ἰδρύεται ΠΣΕ *Βιοχημείας* στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, ΠΣΕ *Ἰατρικῆς Βιοχημείας* στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Πρόκειται γιὰ ἀντικείμενα πού ἀφοροῦν σὲ μεταπτυχιακὲς εἰδικεύσεις καὶ ὄχι σὲ βασικὲς σπουδές, καθὼς ἡ παρακολούθησή τους προϋποθέτει πτυχίο βιολογίας, χημείας ἢ ἱατρικῆς. Τὰ ΠΣΕ τί θὰ βγάλουν;⁵

2. Προγράμματα μεταπτυχιακῶν σπουδῶν

Ἀπὸ τὸ 1982 πού ψηφίστηκε ὁ Νόμος Πλαίσιο γιὰ τὴν Ἀνώτατη Ἐκπαίδευση, οἱ διατάξεις περὶ μεταπτυχιακῶν σπουδῶν ἔμειναν ἀνεργές. Παρὰ τὴ μεγάλη συναλλαγματικὴ αἰμορραγία δισεκατομμυρίων δρχ. γιὰ σπουδές στὸ ἐξωτερικὸ, ἡ πολιτεία ἀρνήθηκε νὰ ἐντάξει τὴ χρηματοδότηση μεταπτυχιακῶν προγραμμάτων σπουδῶν στὸν κρατικὸ προϋπολογισμό. Ἐπὶ ὑπουργίας Γ. Ζουφλιά, πού ἀνακινήθηκε τὸ θέμα τῶν μεταπτυχιακῶν σπουδῶν, ἐγκρίθηκαν κάποιες χρηματοδοτήσεις ὕψους 1.000.000 δρχ. ἀνά πρόγραμμα, ποσὸ πού δὲν ἔφθανε οὔτε γιὰ τὴν κάλυψη στοιχειωδῶν λειτουργικῶν δαπανῶν.

Ἀπὸ τὸ περσινὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος εἰσάγονται στὰ ἑλληνικὰ πανεπιστήμια μεταπτυχιακὲς σπουδές χρηματοδοτούμενες ἀπὸ τὸ ΕΠΕΑΕΚ καὶ μόνο. Τὸ ΕΠΕΑΕΚ ὅμως, ἐπειδὴ ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴν ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση, δὲν ἀναγνωρίζει δαπάνες μεταπτυχιακῶν σπουδῶν παρὰ μόνο ἓν οἱ σπουδές αὐτὲς ἔχουν σαφὴ ἐπαγγελματικὸ προσανατολισμό.

Τοῦτο σημαίνει ὅτι στὶς χρηματοδοτήσεις τοῦ ΕΠΕΑΕΚ δὲν ἐντάσσεται ἓνα μεταπτυχιακὸ ἔρευνας στὴν κλασικὴ φιλολογία, στὴ φυσικὴ, στὴ φιλοσοφία, στὴν κοινωνιολογία, στὴν πολιτικὴ οἰκονομία. Δὲν χρηματοδοτεῖται, γιὰ παράδειγμα, ἓνα μεταπτυχιακὸ στὴν «πολιτικὴ οἰκονομία» ἢ στὴν «κοινωνιολογία» ἀλλὰ χρηματοδοτοῦνται μεταπτυχιακὰ στὰ «μαθηματικὰ τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς ἀγορᾶς» ἢ στὸν «κοινωνικὸ ἀποκλεισμό».

Τὸ κίνητρο τῆς κοινοτικῆς χρηματοδότησης εἶχε ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα. Ἡ πλειονότητα τῶν ἐγκεκριμένων μεταπτυχιακῶν ἐντάχθηκαν στὸ ΕΠΕΑΕΚ παράλληλα μὲ ἓνα τεράστιο κύμα προτάσεων ἴδρυσης νέων. Σήμερα λειτουργοῦν περισσότερα ἀπὸ τριακόσια εἴκοσι προγράμματα μεταπτυχιακῶν σπουδῶν, ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ ὁποῖα διατηροῦν αὐτονομία ἀπὸ τοὺς περιορισμούς καὶ τὶς προϋποθέσεις πού θέτει τὸ ΕΠΕΑΕΚ.

Ὁ προϋπολογισμὸς τῶν «ἐργῶν» ὀργάνωσης καὶ πιλοτικῆς λειτουργίας κάθε προγράμματος θὰ καλυφθεῖ ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ τὸ ΕΠΕΑΕΚ. Ὡστόσο, ἡ κοινοτικὴ χρηματοδότηση ἀφορᾶ ἀποκλειστικὰ τὶς μελέτες ἐφαρμογῆς καὶ τὴν προετοιμασία τῶν προγραμμάτων καὶ ὄχι τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐκπαιδευτικῆς τους λειτουργίας. Δεδομένου μάλιστα ὅτι, στὶς πράξεις ἴδρυσης αὐτῶν τῶν μεταπτυχιακῶν προγραμμάτων, προβλέπεται ρητῶς πὼς ἡ λειτουργία τους δὲν θὰ ἐπιβαρύνει τὸν κρατικὸ προϋπολογισμό, μετὰ τὸ πέρασ καὶ τῆς πιλοτικῆς ἐφαρμογῆς τους (τέλη τοῦ 1999), τὰ μεταπτυχιακὰ προγράμματα τοῦ ΕΠΕΑΕΚ πρέπει νὰ ἔχουν ἐξασφαλιστὸς πόρους αὐτοχρηματοδότησης ἀπὸ διδάκτρα, χορηγίες, παραγγελίες ἐργῶν κλπ. Ἦδη, αὐτὴ τὴ στιγμή, τὰ ἑλληνικὰ πανεπιστήμια κατακλύζονται ἀπὸ μεταπτυχιακὰ προγράμματα σπουδῶν πού στοιχίζουν στοὺς φοιτητῆς ἀπὸ 600.000 ἕως καὶ 3.000.000 δρχ.

έτησίως. Έτσι, λοιπόν, τό μεταπτυχιακό επίπεδο του πανεπιστημίου, όπου ή καλλιέργεια τής επιστήμης και τής έρευνας πρέπει νά βρίσκονται στο άνώτατο επίπεδο, οί σπουδές και οί άπονεμόμενοι τίτλοι χάνουν και τό επιστημονικό και τό δημοσιο περιεχόμενό τους.

Όπως φαίνεται από έναν τυπικό προϋπολογισμό έγκεκριμένου μεταπτυχιακού Έπιχειρησιακού Προγράμματος Αρχικής Έπαγγελματικής Κατάρτισης, κατά τήν πρώτη φάση εκτέλεσης του έργου, οί έργολήπτες θά απορροφήσουν τό 15,5% του προϋπολογισμού. Ένα 5% περίπου του συνολικού ποσού χρηματοδότησης άφορᾷ στή συγκριτική ανάλυση συναφών μεταπτυχιακών προγραμμάτων στην Ελλάδα και στο έξωτερικό, ένα 4,5% στην άποτύπωση τής άπήχησης του μεταπτυχιακού προγράμματος τούς τελειόφοιτους του ΑΕΙ πού τό φιλοξενεί και ένα 6% στην πραγματοποίηση έρευνας τής άγορᾷς εργασίας σχετικά μέ τίς δυνατότητες άπορρόφησης άποφοίτων του προγράμματος.

Στή δεύτερη φάση οί έργολήπτες οφείλουν νά εκπονήσουν σχέδιο οικονομικής βιωσιμότητας του μεταπτυχιακού προγράμματος μετά τή λήξη τής χρηματοδότησής του από τό ΕΠΕΑΕΚ (διεύρυνση πόρων έσωτερικής και έξωτερικής χρηματοδότησης). Τό έργο αυτό θά απορροφήσει τό 4,5% του συνολικού προϋπολογισμού. Στή συνέχεια, τό 7% των πόρων θά δοθεί για τή σύνταξη έσωτερικού κανονισμού του μεταπτυχιακού προγράμματος. Στήν έπόμενη φάση θά διατεθεί τό 12,5% του προϋπολογισμού για τή σύνταξη βασικής βιβλιογραφίας κάθε διδακτικής ένότητας και τό 16% για τήν παραγωγή εκπαιδευτικού και ένημερωτικού ύλικού. Η δεύτερη και ή τρίτη φάση άπορροφούν τό 40% τής χρηματοδότησης του προγράμματος.

Στήν τέταρτη φάση, οί έργολήπτες οφείλουν νά άπορροφήσουν τό 38% του προϋπολογισμού για τήν όργάνωση και λειτουργία εργαστηρίων, βάσεων δεδομένων και άναγνωστηρίων. Τέλος, κατά τήν πιλοτική έφαρμογή του προγράμματος, οί έργολήπτες προβλέπεται νά διεξαγάγουν έρευνα για τό πώς άξιολογείται τό πρόγραμμα από τούς φοιτητές πού τό παρακολουθούν. Η έρευνα αυτή θά άπορροφήσει τό τελευταίο 6,5% του προϋπολογισμού. Οί δύο τελευταίες φάσεις άπορροφούν, δηλαδή, τό 44,5% τής συνολικής χρηματοδότησης.

Τά ποσά των χρηματοδοτήσεων έπιμερίζονται κατά κατηγορίες δαπανών ως έξης: Τό 30% του προϋπολογισμού άφορᾷ σέ άμοιβές μελών ΔΕΠ, ειδικών έπιστημόνων, τεχνικού και διοικητικού προσωπικού πού θά άπασχοληθούν για τήν εκτέλεση των άνωτέρω έργων. Τό 9% τής συνολικής δαπάνης προβλέπεται νά καλύψει έξοδα μετακίνησης για τίς άνάγκες εκτέλεσης των έργων. Τό 13% άφορᾷ σέ άμεσες δαπάνες (άναλώσιμα, άγορά τεχνολογίας ή συγγραφικών δικαιωμάτων και προμήθεια εκπαιδευτικού ύλικού), τό 15% άφορᾷ σέ ύλικοτεχνική ύποδομή (άποσβέσεις έξοπλισμού, προσαρμογή κτιριακών εγκαταστάσεων κλπ.) και τό 5% σέ άπροσδιόριστα γενικά έξοδα. Τούτο, πρακτικά, σημαίνει ότι μόνο ένα 15-20% των κοινοτικών πόρων θά διατεθεί σέ άγίο έξοπλισμό και έργα ύποδομής. Άκόμη, ένα ποσό πού άνέρχεται στο 20% του προϋπολογισμού έμφανίζεται νά άφορᾷ ύποτροφίες. Τό ΕΠΕΑΕΚ, όμως, δέν χρηματοδοτεί ύποτροφίες. Στήν πραγματικότητα τά ποσά αυτά δίνονται έναντι παροχής ύπηρεσιών (πραγματικών ή πλασματικών) στην εκτέλεση των έργων πού περιγράφηκαν άνωτέρω και ή έμφάνισή τους ως ύποτροφιών συνιστά παραπλάνηση τής κοινής γνώμης. Οί «ύποτροφίες» αυτές, στίς

περισσότερες περιπτώσεις, λειτουργούν ως άπαλλαγή των «ύποτρόφων» από τήν ύποχρέωση καταβολής διδάκτρων.

3. Ίδρυση νέων τμημάτων

Η κυβέρνηση έχει έξαγγείλει ένα πρόγραμμα ίδρυσης εκατόν σαράντα νέων τμημάτων ΑΕΙ και ΤΕΙ για τή διετία 1999-2000 και 2000-2001. Έξ αυτών προβλέπεται ή λειτουργία των πρώτων έξήντα από τό έρχόμενο άκαδημαϊκό έτος. Τό πρόγραμμα ίδρυσης των νέων τμημάτων χρηματοδοτείται από τό ΕΠΕΑΕΚ μέ τό ποσό των 14,9 δισ. δραχμών. Έχει σημασία νά σημειωθεί ότι κατά τήν πρώτη φάση ύποβολής προτάσεων ύποβλήθηκαν ένδιαφέροντος για ίδρυση εκατόν σαράντα νέων τμημάτων ΑΕΙ και εκατόν δεκαέξι τμημάτων ΤΕΙ.

Η λειτουργία πανεπιστημιακών τμημάτων άπαιτεί, πριν άπό όλα, δημόσιους πόρους πού θά καλύψουν τή στελέχωση τους. Τό 95% του κόστους λειτουργίας των σημερινών ΑΕΙ άφορᾷ μισθούς έκλεγμένων μελών ΔΕΠ. Είναι γνωστό ότι οί πόροι του ΕΠΕΑΕΚ δέν μπορούν νά διατεθούν σέ μισθοδοσίες μόνιμου προσωπικού. Πώς θά λειτουργήσουν τά νέα τμήματα; Η κυβέρνηση δέν έχει ακόμα ξεκαθαρίσει αυτές τίς τόσο σημαντικές πτυχές του προβλήματος. Άπό ποιούς δημόσιους πόρους θά χρηματοδοτηθούν μετά τήν ίδρυσή τους; Άπό τό τρίτο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης, άποφαίνεται τό ύπουργείο Παιδείας. Τούτο, όμως, είτε σημαίνει πώς οί, ούτως ή άλλως, περιορισμένες πιστώσεις για ίδρυση νέων θέσεων ΔΕΠ θά μοιραστούν άνάμεσα στα λειτουργούντα και τά ύπό ίδρυση τμήματα είτε ότι στα τελευταία θά διδάσκουν άποκλειστικά συμβασιούχοι και ώρομίσθιοι. Η άλήθεια είναι ότι, για νά έξασφαλιστεί ή έντική συμμετοχή στίς χρηματοδοτήσεις του ΕΠΕΑΕΚ, δεσμεύθηκε ή πλειονότητα θέσεων πού άφορούσαν στους προγραμματισμούς των λειτουργούντων ΑΕΙ. Και είναι γνωστό ότι τά περισσότερα από τά σημερινά πανεπιστημιακά τμήματα, ταλαιπωρημένα από τίς συνεχείς διασπάσεις των τελευταίων έτών, δέν μπορούν νά καλύψουν μέ έπάρκεια τή διδασκαλία τής έγκύκλιας γνώσης πού άπαιτεί ό τίτλος σπουδών τον όποιο άπονέμουν.

Πώς, λοιπόν, θά χρηματοδοτούνται τά τμήματα αυτά όταν λήξει ή χρηματοδότηση του ΕΠΕΑΕΚ; Μέ διδάκτρα; Μέ προσορά ύπηρεσιών σέ έξωπανεπιστημιακούς φορείς; Μέ χορηγίες; Θά έχουμε, δηλαδή, ΠΣΕ, προπτυχιακά πανεπιστημιακά τμήματα και Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών πού θά ύποχρεωθούν νά έξασφαλίζουν ίδιους πόρους για τή λειτουργία τους.

Σέ πρόσφατη έγκύκλιο τό ύπουργείο Παιδείας, άποδεχόμενο ότι δέν είναι έφικτή ή ίδρυση νέων όργανικών θέσεων στα ΑΕΙ, προβλέπει τή μεταφορά όργανικών θέσεων από μία πανεπιστημιακή μονάδα σέ μία άλλη. Άρμόδιο για τήν ίδρυση, άρα και τήν κατάργηση θέσεων είναι τό Πρυτανικό Συμβούλιο. Η σχετική άπόφαση μπορεί νά ληφθεί και χωρίς τή συγκατάθεση των έμπλεκόμενων τμημάτων και τής Συγκλήτου. Η ένταση πού γεννᾷ ή οικονομική άσφυξία στην όποία έχουν καταδικαστεί τά ΑΕΙ μεταφέρεται σέ άνταγωνισμούς στο έσωτερικό του πανεπιστημίου.

4. Πανεπιστημιακά πτυχία εκτός Νόμου Πλαισίου για τά ΑΕΙ

Πέραν των άνωτέρω, ή κυβέρνηση προχωρεί στην ίδρυση έξωπανεπιστημιακών εκπαιδευτικών θεσμών πού θά άπονέμουν

πανεπιστημιακούς τίτλους ισότιμους με τά πτυχία ή τά μεταπτυχιακά διπλώματα τών ΑΕΙ. Οί θεσμοί αὐτοί θά λειτουργοῦν πέρα ἀπό τίς διατάξεις τοῦ Νόμου Πλαισίου γιά τήν Ἀνώτατη Ἐκπαίδευση, δέν θά διοικοῦνται ἀπό συλλογικά ὄργανα καί ή φοίτηση σέ αὐτά δέν θά εἶναι δωρεάν γιά ὄλους τοὺς πολίτες. Πρόκειται γιά τό Ἑλληνικό Ἀνοικτό Πανεπιστήμιο καί τά φερόμενα ὑπό ἴδρυση πανεπιστήμια νομικῶν προσώπων δημόσιου δικαίου.

α) Τό Ἑλληνικό Ἀνοικτό Πανεπιστήμιο

Ἐπί τῆς ἀρχῆς, ή ιδέα τοῦ Ἀνοικτοῦ Πανεπιστημίου εἶναι καί σωστή καί γόνιμη. Ἀνταποκρίνεται στήν ἀνάγκη ἐκπαίδευσης ἐνηλίκων, ὄσων, δηλαδή, δέν εἶχαν τή δυνατότητα ή τήν εὐκαιρία νά κάνουν σπουδές τά χρόνια πού ἔπρεπε. Ὡστόσο, τό Ἑλληνικό Ἀνοικτό Πανεπιστήμιο ἀποτελεῖ κακέκτυπο ξένων ἀντίστοιχων ἰδρυμάτων (στή Μεγάλη Βρετανία, ἐπί παραδείγματι, τό Ἀνοικτό Πανεπιστήμιο λειτουργεῖ μέ ἐξαιρετική ἐπιτυχία) πού μεταφυτεύεται στήν Ἑλλάδα μέ ἐντελῶς διαφορετικά πρόσημα γιά νά ἀποτελέσει τό δέκατο ὄγδοο ΑΕΙ τῆς χώρας καί τό πρῶτο πού λειτουργεῖ ἀνεξάρτητα ἀπό τίς προβλέψεις τοῦ Νόμου Πλαισίου.

Τό ἴδρυμα αὐτό εἶναι κατασκευασμένο ὡς καταρτισιακό κέντρο πού δέν πληροῖ τίς προϋποθέσεις τοῦ δημόσιου ΑΕΙ. Κατ' ἀρχήν, τό θεσμικό πλαίσιο ὑπό τό ὅποιο λειτουργεῖ εἶναι ἐντελῶς διαφορετικό ἀπό ἐκεῖνο πού προβλέπει ὁ Νόμος Πλαίσιο γιά τήν ὀργάνωση καί λειτουργία τῶν πανεπιστημίων. Δέν προβλέπεται ή διάταξη τῶν γνωστικῶν πεδίων πού θεραπεύει σέ αὐτόνομα τμήματα. Τό Ἑλληνικό Ἀνοικτό Πανεπιστήμιο περιλαμβάνει τέσσερις διοικητικούς τομεῖς: τόν ἀκαδημαϊκό τομέα, τόν διοικητικό τομέα, τόν τομέα ἐκπαιδευτικοῦ ὕλικου καί ἐκπαιδευτικῆς μεθοδολογίας καί τή μονάδα ἀξιολόγησης. Ὁ ἀκαδημαϊκός τομέας περιλαμβάνει τέσσερις σχολές: τή Σχολή Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν,⁶ τή Σχολή Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν,⁷ τή Σχολή Θετικῶν Ἐπιστημῶν καί Τεχνολογίας⁸ καί τή Σχολή Ἐφαρμοσμένων Τεχνῶν.⁹ Οἱ σχολές προσφέρουν πτυχία ή μεταπτυχιακά διπλώματα σέ διαφορετικά γνωστικά ἀντικείμενα πού, ὅμως, δέν ἀναπτύσσονται αὐτοδυνάμως. Ἡ σχολή καλύπτει ταυτόχρονα τά γνωστικά ἀντικείμενα πολλῶν ἐπιστημῶν. Ποιός, ὅμως, ἔχει τήν ἐπιστημονική εὐθύνη γιά τή διδασκαλία καθεμίας ἀπό αὐτές τίς πολλές ἐπιστήμες καί γιά τήν ἀπονομή πτυχίων σέ καθεμία ἀπό αὐτές;

Τό Ἑλληνικό Ἀνοικτό Πανεπιστήμιο χρηματοδοτεῖται καί αὐτό μέσω τοῦ ΕΠΕΑΕΚ, ἐνῶ προβλέπεται καταβολή διδάκτρων τῆς τάξης τῶν πεντακοσίων ἕως ἑξακοσίων χιλιάδων δραχμῶν ἐτησίως.

Ἡ προσωρινή Διοικούσα Ἐπιτροπή πού διοικεῖ καί ὀργανώνει τό Ἑλληνικό Ἀνοικτό Πανεπιστήμιο δέν ἔχει ἀκαδημαϊκό χαρακτήρα. Σ' αὐτήν μετέχουν τέσσερα μέλη ΔΕΠ ἑλληνικῶν ΑΕΙ, ἕνας μητροπολίτης, ἕνας ἐκπρόσωπος τῆς Ἐνωσης Ἑλληνικῶν Τραπεζῶν, ὁ πρόεδρος τοῦ Ὄργανισμοῦ Ἀνάγερσης Νέου Μουσείου Ἀκρόπολης, δύο ὁμογενεῖς ἀπό τίς ΗΠΑ καί ὁ γενικός διευθυντής τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ἰνστιτούτου Δημόσιας Διοίκησης. Αὐτή ή Διοικούσα Ἐπιτροπή ὀρίζει τό διδακτικό προσωπικό τοῦ πανεπιστημίου, τά προγράμματα σπουδῶν, τίς προϋποθέσεις εἰσαγωγῆς φοιτητῶν. Αὐτή ή μή ἀκαδημαϊκῶν χαρακτήρα Διοικούσα Ἐπιτροπή θά παρέχει πτυχία ισότιμα μέ ἐκεῖνα τῶν ἄλλων ΑΕΙ.

β) Τά Πανεπιστήμια νομικῶν προσώπων δημόσιου δικαίου

Τήν περασμένη ἀνοιξη, μέ ἀφορμή τή συζήτηση γιά τήν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος, ἐτέθη τό ζήτημα λειτουργίας ἰδιωτικῶν πανεπιστημίων. Τό ΠΑΣΟΚ ἐπέμεινε ὅτι δέν συντρέχουν λόγοι ἀλλαγῆς τῆς σχετικῆς συνταγματικῆς διάταξης. Λίγες μέρες ἀργότερα, γνωμάτευση τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ἀναφέρει ὅτι δέν ἀντιβαίνει πρὸς τό Σύνταγμα ή ἴδρυση πανεπιστημίων ἀπό ΝΠΔΔ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ Ὄργανισμοί Τοπικῆς Αὐτοδιοίκησης ή ή Ἐκκλησία μποροῦν, βάσει σχετικοῦ νόμου, νά ἰδρῦσουν Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικά Ἰδρύματα.

Ὁ ὑπουργός Πολιτισμοῦ Ε. Βενιζέλος, σέ ἄρθρο του στήν ἐφημερίδα *Τό Βῆμα* (7.6.98), σχολιάζει τή γνωμοδότηση τοῦ ΣτΕ ὡς ἐξῆς: «Ἐφ' ὅσον ἐμφανιστοῦν εὐεργέτες, δωρητές ή χορηγοί ἔτοιμοι νά χρηματοδοτήσουν ἕνα μὴ κρατικό, μὴ κερδοσκοπικό καί ἀξιοκρατικό ΑΕΙ, ή Βουλή μπορεῖ — στό πλαίσιο τῆς ἰσχύουσας ρύθμισης τοῦ ἀρθροῦ 16 τοῦ Συντάγματος — νά ψηφίσει νόμο πού θά τό ἰδρῦει μέ τήν τυπική μορφή τοῦ ΝΠΔΔ, μέ κάθε δυνατή εὐελιξία ὡς πρὸς τήν ὀργάνωση, διοίκηση καί λειτουργία του (...). Αὐτό πού ἐπιβάλλει ὡς προϋπόθεση τό ἰσχύον Σύνταγμα εἶναι τά ΑΕΙ νά ἔχουν τή μορφή ΝΠΔΔ καί ὄχι νά ὀφείλουν τήν ὑπαρξή καί λειτουργία τους σέ μιά ἀμυγῶς κρατική προτοδοῦλία καί χρηματοδότηση».

Ἦδη, ἀπό δημοσιεύματα πού δέν ἔχουν διαψευστεῖ, προβλέπεται ή ἴδρυση Θεολογικῶν Ἀκαδημιῶν, οἱ ὁποῖες θά ἐντάσσονται στήν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση. Οἱ ἀκαδημίες αὐτές θά ὑπάγονται στό ΥΠΕΠΘ, ή διοίκησή τους ὅμως θά εἶναι στήν εὐθύνη τῆς Ἐκκλησίας. Παρ' ὄλ' αὐτά θά ἀπονέμουν πτυχίο ισότιμο μέ αὐτά τῶν ἄλλων ΑΕΙ. Ἡ διοίκησή τους θά ὑπάγεται στήν εὐθύνη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας. Τοῦ ἐπιστημονικοῦ συμβουλίου, πού ἐπέχει θέση Συγκλήτου, θά προῖσται ὁ Ἀρχιεπίσκοπος καί θά μετέχουν μέλη τῆς Ἱεραρχίας καί δύο μέλη ΔΕΠ ἑλληνικῶν ΑΕΙ πού θά διορίζονται ἀπό τόν ὑπουργό Παιδείας. Οἱ σπουδές θά εἶναι διάρκειας ὀκτώ ἑξαμήνων, ὅπως στά ἄλλα ΑΕΙ, καί τά πεδία τῶν παρεχόμενων σπουδῶν δέν θά ἀφοροῦν μόνο σέ ἱερατικούς τομεῖς. Καί, ἀσφαλῶς, οἱ σπουδές στό Πανεπιστήμιο τῆς Ἐκκλησίας δέν θά ὑπάγονται στίς διατάξεις τοῦ Νόμου Πλαισίου. Ἀντιστοιχῶς, συζητεῖται ή κατάθεση σχεδίου νόμου περὶ ἴδρυσης Πανεπιστημίου τοῦ ὑπουργοῦ Ἐθνικῆς Ἀμύνης σέ γνωστικά ἀντικείμενα λειτουργούντων πανεπιστημιακῶν τμημάτων, ἀλλά αὐτό ὑπό ἰδιόμορφο πλαίσιο λειτουργίας, διοίκησης καί χρηματοδότησης.

Μέ αὐτά τά δεδομένα, τί ἐμποδίζει λ.χ. τόν δήμαρχο Ἀθηναίων ή τή Διοίκηση οἰουδήποτε ΝΠΔΔ νά ἰδρῦσουν πανεπιστήμια, σέ συνεργασία μέ ὀμίλους ἑταιρειῶν, τραπεζῶν ή ἐκδοτικά συγκροτήματα;

Ἡ προβλεπόμενη ἀναρρύθμιση

Κατά τή διάρκεια τοῦ 1990 φαίνεται νά ἔχει ὑποχωρήσει δραματικά ὁ πανεπιστημιακός ἐπαγγελματισμός, ὅπως τόν περιέγραφε στά μέσα τοῦ '80 ὁ Κοσμάς Ψυχοπαίδης στό π. *Πανεπιστήμιο*. Τό κινήγι τῶν προγραμμάτων, ή νόμιμη πλέον ἀσκήση ἐλεύθερου ἐπαγγέλματος ἀπό τά μέλη ΔΕΠ, ή ἀποδοχή θεσμῶν ὅπως τά ΠΣΕ καί ρυθμίσεων ὅπως ή ἐπιβολή διδάκτρων σέ προπτυχιακά ή μεταπτυχιακά προγράμματα, ή πολυδιάσπαση τῶν παλιῶν τμημάτων πού ἀντιστοιχοῦσαν σέ αὐτοτελεῖς ἐπιστήμες καί ή ἴδρυση πλειάδας νέων τμημάτων πού χο-

ρηγοῦν ἄκρως ἐξειδικευμένα πτυχία κατάρτισης, ὅλα τὰ ἀνωτέρω ἔχουν ὑποσκάψει ἐπικίνδυνα τὸν δημόσιο χαρακτήρα τοῦ πανεπιστημίου, ἔχουν ὑπονομεύσει τὴν αὐτοτέλεια τῶν ΑΕΙ.

Τὰ μέτρα πού προαναφέρθηκαν μοιάζουν πρόχειρα, ἀσυνάρτητα, σπασμωδικά. Εἶναι ὄντως ἔτσι; Ἡ κυβέρνηση, κατὰ δήλωση τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας, προετοιμάζει νέα δέση νομοθετημάτων γιὰ τὴν οικονομική αὐτοτέλεια καὶ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τῶν ΑΕΙ. Πρόκειται, καθὼς φαίνεται, γιὰ ρυθμίσεις πού θὰ κλείσουν τὸν κύκλο τῆς λεγόμενης μεταρρύθμισης καὶ θὰ ἀναδιατάξουν τὸ χάος πού ἔχει δημιουργηθεῖ. Μὲ δεδομένη τὴ μείωση τῆς δημόσιας χρηματοδότησης γιὰ τὴ λειτουργία τῶν ΑΕΙ, τὰ πανεπιστήμια θὰ κληθοῦν «νά τὰ βγάλουν πέρα μόνο τους», γιὰ νὰ καλύψουν, μάλιστα, ἐκπαιδευτικές ἀνάγκες πού δὲν τὶς καθορίζουν τὰ ἴδια (ὁ συνολικός ἀριθμὸς τῶν εἰσακτέων, λόγου χάριν, δὲν θὰ πάψει νὰ καθορίζεται ἀπὸ τὸ κράτος).

Τὰ πανεπιστημιακά τμήματα, μπροστὰ στὸν κίνδυνο κατάρτησης, συγχώνευσής τους μὲ ἄλλα ἢ ἀκόμα καὶ ἀπόλυσης τοῦ προσωπικοῦ τους, θὰ βρεθοῦν ὑποχρεωμένα νὰ ἀναζητήσουν ἴδιους πόρους γιὰ τὴ χρηματοδότηση τῶν λειτουργιῶν τους. Τέτοιες δυνατότητες ἔχουν ἤδη θεσμοθετηθεῖ. Ἡ πρώτη ἀφορὰ στὴ γενίκευση τῶν διδασκτρων, στὰ μεταπτυχιακά σὲ πρώτη φάση. Ἡ δεύτερη ἔχει νὰ κάνει μὲ τὶς ρυθμίσεις γιὰ τὴν ἀπασχόληση τῶν μελῶν ΔΕΠ. Οἱ παρακρατήσεις ἀπὸ τὸν Εἰδικὸ Λογαριασμὸ τῶν ΑΕΙ τοῦ 15-30% τῶν ἐπαγγελματικῶν ἐσόδων τῶν διδασκόντων ἤδη λειτουργοῦν ὑπὲρ τῆς ἐνθάρρυνσης ἐξωπανεπιστημιακῶν ἐπαγγελματικῶν δραστηριοτήτων, προσφοράς ἐρευνητικῶν ἢ συμβουλευτικῶν ὑπηρεσιῶν. Ἡ ἀποδοτικὴ ἀσκήση ἐλευθέρου ἐπαγγέλματος θὰ φθάσει νὰ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὸ προσὸν ἐκλογῆς ἢ προαγωγῆς μελῶν ΔΕΠ. Τὰ ΑΕΙ θὰ ἀναγκαστοῦν νὰ ἀναλαμβάνουν καθοδηγούμενες ἐρευνες καὶ χρηματοδοτούμενες μελέτες ἀπὸ ἰδιωτικούς ἢ δημόσιους παραγγελεῖς. Καὶ ἐκεῖ θὰ πρέπει νὰ ξαναορίσουμε τὶς ἔννοιες τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας, τῆς αὐτοδιοίκησης, τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἀσύλου.

Τὸ ἑλληνικὸ πανεπιστήμιο τείνει νὰ ἐκπέσει σὲ ὑποβαθμισμένο καταρτιστικὸ κέντρο πού παρέχει ρηχές καὶ κατακερματισμένες γνώσεις. Παράλληλα, διαφαίνεται ἡ τάση δημιουργικῶν προγραμμάτων, ἐπιλεγμένων θυλάκων παροχῆς σπουδῶν «ἐξαιρετικῆς ποιότητας». Τέτοια προγράμματα ἔχουν ἀρχίσει ἤδη νὰ λειτουργοῦν, μὲ τὴν οἴηση τῆς «μικρῆς Ὀξφόρδης» μέσα στὴν ἑλληνικὴ μίτσηρη πραγματικότητα. Ἐχουν ὑψηλότερα δίδακτρα, αὐστηρὴ ἐπιλογή «λίγων καὶ καλῶν» διδασκόντων, «λίγων καὶ καλῶν» φοιτητῶν πού φιλοδοξοῦν νὰ ξανασπουδάσουν, ἀπὸ τὸ ἄλφα ὡς τὸ ὦμέγα, τὴν ἐπιστήμη πού δὲν διδάσκεται ἱερακῶς στὰ διαλυμένα ἐγκύκλια προγράμματα σπουδῶν, ὥστε νὰ ἀποτελέσουν τὰ αὐριανὰ στελεχὴ καὶ τὸ δυναμικὸ ἀναπαραγωγῆς τῆς πανεπιστημιακῆς ἐλίτ.

Τὸ ΠΑΣΟΚ, ἀντὶ νὰ διορθώσει τὶς στρεβλώσεις πού παρουσιάστηκαν ἀπὸ τὴν ψήφιση τοῦ Ν.1268/82, ἀντὶ νὰ προχωρήσει στὸν ἐκσυγχρονισμό, τὴ διεύρυνση καὶ τὸν ἐξορθολογισμό τῆς ἀνώτατης παιδείας, πυροδοτεῖ μιά βραδυφλεγῆ θεσμικὴ βόμβα πού ἀπειλεῖ τὰ θεμέλια τοῦ δημόσιου πανεπιστημίου.

νέων τμημάτων ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὸ προνόμιό τοῦ ἐκάστοτε ὑπουργοῦ Παιδείας καὶ τῶν ἀκαδημαϊκῶν ἢ πολιτικῶν τοῦ συμβούλου. Μὲ τὸ Ν.2327/95 ἰδρύθηκε τὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιο Παιδείας (ΕΣΥΠ), στὸ ὁποῖο ἐπιχειρεῖται ἕνας συγκερασμὸς ἀρμοδιοτήτων τοῦ ΣΑΠ καὶ τῆς ΕΑΓΕ. Ὡστόσο, ὅπως φάνηκε κατὰ τὴν τρέχουσα ἐκπαιδευτικὴ κρίση, ἡ ἐνεργοποίηση τοῦ ΕΣΥΠ δὲν συνιστᾷ κυβερνητικὴ προτεραιότητα.

2. Οἱ κάθε εἶδους ἰδιωτικὸν χαρακτήρα ἀποδοχῆς τῶν μελῶν ΔΕΠ «πλήρους ἀπασχόλησης» εἰσπράττονται ὑποχρεωτικά μέσω τοῦ Εἰδικοῦ Λογαριαμοῦ γιὰ τὴν Ἀξιοποίηση Κοινῶν τῶν ΑΕΙ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον παρακρατεῖται 15% ἀνὰ ἀμοιβὴ χρηματοδοτούμενων ἐρευνητικῶν προγραμμάτων, 20% γιὰ ἀμοιβὴ κάθε εἶδους ἔργου καὶ 30% ἀνὰ ἀμοιβὴ ἀπὸ ἀσκήση ἐλευθέρου ἐπαγγέλματος. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, λόγω τῆς στενότητος στὴ δημόσια χρηματοδότηση τῶν ΑΕΙ, ἀρκετὰ ἰδρύματα φαίνεται νὰ ἐνθαρρύνουν τὴν ἐξωπανεπιστημιακὴ ἀπασχόληση τῶν μελῶν ΔΕΠ, ὥστε νὰ ἀντλοῦν πόρους μέσω τοῦ Εἰδικοῦ Λογαριαμοῦ.

3. Βλ. Σίσυ Βελισσαρίου, «Γνώση καὶ Εὐρωπαϊκὴ Ταυτότητα», ὁ Πολίτης, τχ. 58 (1998), σ. 12-16.

4. Γ. Ἀρσένης, «Ἡ μεταρρύθμιση ἀναγκαῖα πολιτικὴ», εἰσηγήση στὸ Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἐπαγγελματικὴ Ἐκπαίδευση καὶ Κατάρτιση, Ἐπενδύτης, 7/8.11.1998.

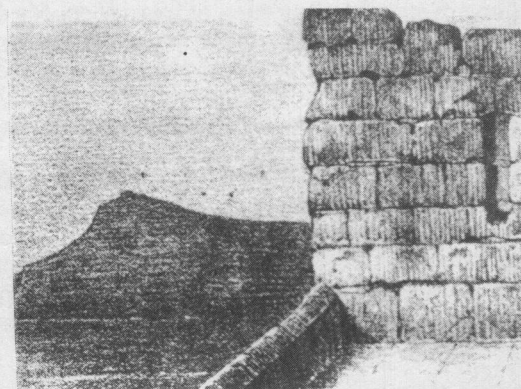
5. Τὰ πτυχία τῶν ΠΣΕ ἀφοροῦν στοὺς ἐξῆς τομεῖς: Πολιτισμὸς (5): Κινηματογράφος, τηλεόραση, νέες τεχνολογίες. Τεχνολογίες καὶ Πολιτισμὸς. Καλῶν τεχνῶν καὶ σύγχρονων τεχνολογιῶν, Ἐπιστημῶν καὶ Πολιτισμοῦ, Μουσειοπαιδαγωγικῆς ἐκπαίδευσης. Φυσικῆς Ἐπιστήμης (7): Ἐνεργειακῆς καὶ Περιβαλλοντικῆς Τεχνολογίας, Βιοχημείας, Ἰατρικῆς Βιοχημείας, Ἀνθρώπινης Ἀπόδοσης καὶ Ὑγείας, Βιομηχανικῆς Χημείας καὶ Βιοτεχνολογίας, Τεχνολογίας Ὑλικῶν καὶ Κατασκευῶν, Μηχανικῆς καὶ Ἰατρικῆς Τεχνολογίας. Διοίκηση (2): Ἐφαρμοσμένες Ἐπιστήμες Διοίκησης, Διαχείριση Ἀνθρώπινων Πόρων. Κοινωνικῆς Ἐπιστήμης (1): Νοτιοανατολικῆς Σπουδῆς. Ἀγροτικὴ Οἰκονομία καὶ Περιβάλλον (5): Διαχείριση Ἀγροτικῶν Οἰκονομιῶν, Διαχείριση Ἀγροτικοῦ Περιβάλλοντος καὶ Φυσικῶν Πόρων, Σχεδιασμὸς Νησιωτικοῦ Περιβάλλοντος καὶ Χαρτογραφίας. Ἐφαρμοσμένη Ἀγροτοκαλλιέργεια, Ἀγροτικὴ Οἰκονομία.

6. Σπουδῆς στὸν Ἑλληνικὸ Πολιτισμὸ (πτυχίο). Σπουδῆς στὸν Εὐρωπαϊκὸ Πολιτισμὸ (πτυχίο). Σπουδῆς στὴν Ὀρθόδοξη Θεολογία (Μεταπτυχιακὸ Δίπλωμα Εἰδίκευσης, ΜΔΕ). Σπουδῆς στὴν Ἐκπαίδευση (ΜΔΕ). Μεταπτυχιακὴ Εἰδίκευση Καθηγητῶν Γαλλικῆς, Ἀγγλικῆς, Γερμανικῆς καὶ Ἰσπανικῆς Γλώσσας.

7. Διοίκηση Ἐπιχειρήσεων καὶ Ὀργανισμῶν (πτυχίο). Διοίκηση Τουριστικῶν Ἐπιχειρήσεων (ΜΔΕ). Διοίκηση Μονάδων Ὑγείας (ΜΔΕ). Τραπεζικὴ (ΜΔΕ). Διοίκηση Πολιτισμικῶν Μονάδων (ΜΔΕ).

8. Πληροφορικὴ (πτυχίο). Σπουδῆς στὶς Φυσικῆς Ἐπιστήμες (πτυχίο). Περιβαλλοντικῆς Σπουδῆς-Διαχείριση Ἀποβλήτων (ΜΔΕ). Περιβαλλοντικῆς Σπουδῆς-Περιβαλλοντικὸς σχεδιασμὸς πόλεων, ἔργων καὶ κτιρίων (ΜΔΕ). Ἐλεγχος καὶ διασφάλιση ποιότητας (ΜΔΕ). Διαχείριση Τεχνικῶν Ἔργων (ΜΔΕ). Σεισμικὴ Μηχανικὴ καὶ Ἀντισεισμικῆς Κατασκευῆς (ΜΔΕ).

9. Γραφικῆς Τέχνες - Πολυμέσα (ΜΔΕ).

1. Ἡ ΕΑΓΕ δὲν λειτουργοῦσε ποτέ, ἐνῶ τὸ ΣΑΠ παρέμεινε ὄργανο διακοσμητικῆς ἀπορίας καὶ, στὴν πράξη, οἱ ἀρμοδιότητές του ἐκχωρήθηκαν στὴ λεγόμενη Σύνοδο τῶν Πρυτάνων. Ἔτσι, ἡ ἴδρυση

Ο «ΤΡΙΤΟΣ ΔΡΟΜΟΣ»

(Β' μέρος)

τοῦ Βασίλη Ζουναλῆ

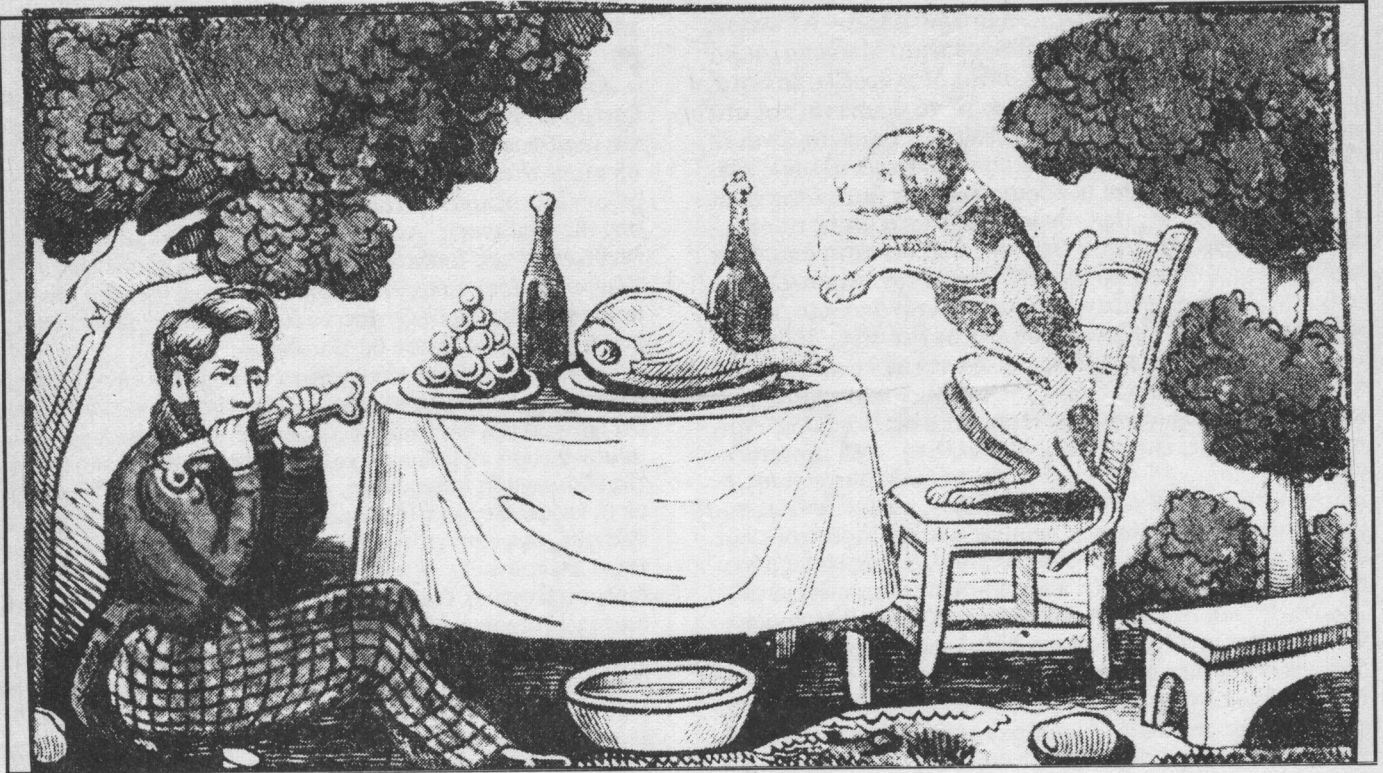
Συνεχίζουμε τή συζήτηση γιά τόν *Τρίτο Δρόμο* τοῦ Ἄντονυ Γκίντενς. Ἐναν «Τρίτο Δρόμο» ὄριμο φρούτο, ὄχι μόνον τῆς ἀγγλικῆς σοσιαλδημοκρατίας (ἄς μή μᾶς ξεγελοῦν τά ἔντονα βρετανικά χαρακτηριστικά του), ἀλλά καί τῆς σοσιαλδημοκρατίας ἄλλων χωρῶν (κυρίως δυτικοευρωπαϊκῶν). Τό Πρόγραμμα Βάσης τοῦ SPD (1989), παραδείγματος χάριν, «κατέληγε στό συμπέρασμα ὅτι ἡ "εὐπορη πλειοψηφία" εἶχε πλέον ἀποστασιοποιηθεῖ ἀπό τὰ σοσιαλδημοκρατικά ἦθη τοῦ κολεκτιβισμοῦ καί τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης. Γι' αὐτό καί θά ἔπρεπε νά ἀναδειχθοῦν ἀκόμη πιά ξεκάθαρα τά ἐπιτεύγματα τῆς ἀτομικότητας καί ἡ οἰκονομική ἀνταγωνιστικότητα», μᾶς ὑπενθυμίζει ὁ Γκίντενς. Πῶς θά ἐξασφαλισθεῖ μιά ἐκλογική πλειοψηφία, ἂν ἀγνοήσει κανεῖς τά γούστα τῆς «εὐπορης πλειοψηφίας»;

Αὐτή ἡ «εὐπορη πλειοψηφία» ἀσχολεῖται τόσο μέ ζητήματα οἰκονομίας (πῶς θά «οἰκονομήσει» περισσότερα), ὅσο καί μέ τήν ποιότητα τῆς ζωῆς της. (Ὁ «μεταῦλισμός» τοῦ συρμοῦ ἀστοχεῖ ἐπιμένοντας νά μᾶς πείσει ὅτι «ἐφόσον ἐπιτευχθεῖ ὁρισμένο ἐπίπεδο εὐμάρειας, οἱ ψηφοφόροι δέν ἀσχολοῦνται τόσο μέ ζητήματα οἰκονομίας ὅσο μέ τήν ποιότητα τῆς ζωῆς τους».) Γι' αὐτό καί τῆς «πάει γάντι» τό νέο σχέδιο οἰκολογικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ: «Ἡ προστασία τοῦ περιβάλλοντος θεωρεῖται ὡς πηγὴ οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης μᾶλλον παρά ὡς ἀνασχετικός παράγοντας αὐτῆς».

Ὅλες αὐτές οἱ συζητήσεις, ὅλος αὐτός ὁ προβληματισμός καί τὰ δημοσιοποιηθέντα προγράμματα τῆς σοσιαλδημοκρατίας (καί ὄχι μόνον!) εἶχαν ὡς κύριο στόχο μιά συνολική «ἀπάντηση στήν ἀνοδο τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς». Ἀρχίσαμε, ἤδη, νά διαπιστώνουμε ἀπό τό προηγούμενο τεῦχος τοῦ *Πολίτη* (Α' μέρος), καί θά τό ἐπιβεβαιώσουμε στά ἐπό-

μενα, ὅτι καμιά τέτοια συνολική ἀπάντηση δέν δόθηκε μέχρι σήμερα. Τό ἀντίστροφο: ἡ «φιλοσοφία τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς» κατέκτησε ἐπιπλέον μερίδια, μονοπωλεῖ πλέον καί τήν ἀγορά τῶν πολιτικῶν προγραμμάτων. Ἡ ἀπόπειρα τοῦ «Τρίτου Δρόμου» νά ὑπερβεῖ τόσο τήν παλαιῶν τύπου σοσιαλδημοκρατία ὅσο καί τόν νεοφιλελευθερισμό ἔχει ξεφουσκώσει μεσοστράτις: ἡ ὑπέρβαση τῆς παλαιᾶς σοσιαλδημοκρατίας καλά κρατεῖ, ἀλλά ἡ ὑπέρβαση τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ ἔχει σκαλώσει. Ἄλλωστε, κι ὁ ἴδιος ὁ Γκίντενς γνωρίζει ὅτι τό στοίχημά του δέν ἔχει ἀκόμη κερδηθεῖ: ἡ ἐπιτυχία του ἐξαρτᾶται ἀπό τήν τροπή πού θά πάρουν μελλοντικά οἱ σχετικές συζητήσεις. Ἀποφεύγει, μάλιστα, νά πάρει θέση στίς αἰτιάσεις ἐναντίον τοῦ «ὑπαρκτοῦ τρίτου δρόμου» (κυρίως ἐναντίον τοῦ Μπλέρ, ἀλλά καί ἐναντίον τῶν λοιπῶν δυτικοευρωπαϊκῶν σοσιαλιστογενῶν κυβερνήσεων καθώς καί ἐναντίον τοῦ ἀμερικανικοῦ «τρίτου δρόμου» τοῦ Κλίντον) γιά «ντιζάνιν σοσιαλισμό», γιά «ξαναξεσταμένο νεοφιλελευθερισμό». Αὐτές οἱ αἰτιάσεις ἐνδεχομένως νά βρίσκουν σύμφωνο καί τόν Γκίντενς σέ πολλά σημεία, ἀλλά δέν τόν πτοοῦν: «Στόχος μου στό κείμενο πού ἀκολουθεῖ δέν εἶναι νά ἀξιολογήσω τίς παρατηρήσεις αὐτές, ἀλλά νά ἐξετάσω τό σημεῖο στό ὁποῖο βρίσκεται ἡ συζήτηση γιά τό μέλλον τῆς σοσιαλδημοκρατίας», δηλώνει ἀπό τίς πρώτες σελίδες τοῦ βιβλίου του. Γνωρίζουμε ὅτι ψεύδεται: δέν ἐξετάζει «τό σημεῖο στό ὁποῖο βρίσκεται ἡ συζήτηση...» ὡς οὐδέτερος παρατηρητής: τουναντίον, εἶναι ἕνας ἀπό τούς «γκουρού» τῆς νέας σοσιαλδημοκρατίας, τοῦ νέου «ριζοσπαστικοῦ κέντρου». Ἄς τό καταπιούμε, ὁμως, κι αὐτό γιά νά συνεχίσουμε τή συζήτηση μαζί του. Ἐμεῖς ξέρουμε ὅτι ὁ «Τρίτος Δρόμος» εἶναι ἐν πολλοῖς «ξαναξεσταμένος νεοφιλελευθερισμός» ἀλλά αὐ-

τό είναι πού «παίζει» σήμερα καί ὀφείλουμε νά τόν διαδοῦμε μέχρι τέλους, πρὶν ποῦμε τὰ δικά μας.

Ὁ Γκίντενς θέλει νά ἐστιάσει, μεταξύ ἄλλων, τήν προσοχή μας σέ «πέντε βασικά διλήμματα»:

- **Παγκοσμιοποίηση:** τί είναι ἀκριβῶς καί ποιές ἐπιπλοκές ἔχει;
- **Ἀτομισμός:** οἱ σύγχρονες κοινωνίες γίνονται πιό ἀτομιστικές;
- **Ἀριστερά/Δεξιά:** ἔχουν πλέον νόημα;
- **Πολιτικός φορέας:** ἡ πολιτική ἀπομακρύνεται ἀπό τούς ὀρθόδοξους μηχανισμούς τῆς δημοκρατίας;
- **Οἰκολογία:** πῶς ἐνσωματώνεται στή σοσιαλδημοκρατική πολιτική;

Γιὰ τήν παγκοσμιοποίηση δέν μᾶς φωτίζει περισσότερο ἀπό ἄλλους. Θεωρεῖ ὅτι ἡ παγκοσμιοποίηση είναι μιά συνολική —ὄχι μόνον οἰκονομική— διαδικασία, ἡ ὁποία «μεταμορφώνει τούς θεσμούς τῶν κοινωνιῶν στίς ὁποῖες ζοῦμε». Εἶναι μιά ἀναπόφευκτη διαδικασία, ἡ ὁποία συνδέεται ἄμεσα μέ τόν «νέο ἀτομισμό». Ὁ «νέος ἀτομισμός», κατά τόν Γκίντενς, «συνδέεται μέ τήν ὑποχώρηση τῆς παράδοσης καί τῶν ἐθίμων ἀπό τή ζωή μας, φαινόμενο πού συγκαταλέγεται στίς συνέπειες τῆς παγκοσμιοποίησης». Αὐτός ὁ «νέος ἀτομισμός», πάντοτε κατά τόν Γκίντενς, δέν ταυτίζεται μέ τόν ἐγωισμό καί μᾶλλον δέν ἀποτελεῖ ἀπειλή γιὰ τήν κοινωνική ἀλληλεγγύη: «Θά πρέπει νά ἀναζητήσουμε ἄλλοῦ τὰ μέσα δημιουργίας αὐτῆς τῆς ἀλληλεγγύης», γράφει. Ἄλλοῦ ποῦ; Πρέπει νά τήν ἀναζητήσουμε στήν *ἀτομική εὐθύνη!* «Τήν κοινωνική συνοχή δέν μπορεῖ νά τήν ἐγγυηθεῖ οὔτε ἡ παρέμβαση τοῦ κράτους "ἀπό τὰ πάνω" οὔτε ἡ ἐπίκληση τῆς παράδοσης», γράφει. Μαζί μέ τίς ἀνησυχίες καί ἀγωνίες πού οἱ ἀλλαγές φέρνουν στό προσκήνιο, ἀνοίγονται παράλληλα καί πολλές θετικές προοπτικές:

ζώντας μέ «πιό ἐνεργό καί δραστήριο τρόπο ἀπ' ὅ,τι οἱ προηγούμενες γενιές», ἀρκεῖ νά «ἀναλαμβάνουμε μέ μεγαλύτερη σοβαρότητα τήν εὐθύνη γιὰ τίς συνέπειες τῶν ὅσων κάνουμε καί τόν τρόπο ζωῆς πού ἐπιλέγουμε» καί λοιπά συναφή. Λόγια τοῦ ἀέρα; Ὁχι ἀκριβῶς. Λόγια πού πιάνουν τόπο σ' αὐτιά τῆς «εὐπορης πλειοψηφίας», σ' αὐτιά τῆς «μεσαίας τάξης», στούς ἀνθρώπους πού, στερημένοι πιά ὄχι μόνον ἀπό τήν ὁποία ὑπῆρξε παλαιότερα συλλογικότητα, ἀλλά καί στερημένοι ἀπό τήν προοπτική κάποιας νέας συλλογικότητας, στήνουν εὐήκοον οὖς στούς κοινωνιολόγους τοῦ συρμοῦ: «Διαπλάστε, κατανοήστε τούς ἑαυτούς σας ὡς ἄτομα». Γιὰ τόν Γκίντενς ὁ «νέος ἀτομισμός» εἶναι καλοδεχούμενος, ἀρκεῖ νά βροῦμε «μιά νέα ἰσορροπία μεταξύ τοῦ ἀτόμου καί τῶν συλλογικῶν εὐθυνῶν». Τό πῶς θά τῆ βροῦμε, ἀδιευκρίνιστο. Ἄλλωστε, δέν μᾶς ἀρκεῖ πού «ὁ νέος ἀτομισμός πάει χέρι χέρι μέ πιέσεις γιὰ περισσότερη δημοκρατία»;

Περισσότερη δημοκρατία γιὰ ποιούς; Προφανῶς γιὰ ὅσους ἀκολουθοῦν μέ σοβαρότητα καί ὑπευθυνότητα τίς ἐπιλογές τους, γιὰ ὅσους «πραγματώνουν τίς δυνατότητές τους», γιὰ τούς βολεμένους! Καί γιὰ τούς «ἀποτυχημένους», γιὰ τούς «ἐκτός τῶν τειχῶν», ἄς ἐλπίσουμε ὅτι πάντοτε θά ὑπάρχει ἕνα κάποιο «δημοκρατικό» περιθώριο, ὥστε νά ἐπιβιώσουν καί αὐτοί. Δηλαδή, βλέποντας καί κάνοντας!

Γιὰ τή διαλεκτική «ἀτομικότητας - συλλογικότητας» δέν ὑπάρχουν, μέχρι νεωτέρας, παρά μόνον κάποια ψελλίσματα στόν Τρίτο Δρόμο πού δέν πείθουν. Γι' αὐτό καί ὁ «νέος ἀτομισμός», ὁ «θεσμικός ἀτομισμός» κατά Γκίντενς καί ἄλλους, ὅσο νέος καί ὠραῖος κι ἂν φαντάζει, δέν είναι παρά ἀτομισμός νέτα-σκέτα, ὡς ἐκ τούτου δέν είναι παρά ἐγωιστικός: εἶναι ὁ εὐήχος ὄρος τοῦ γνωστοῦ «ἀτομικοῦ συμφέροντος».

«Όσον αφορά τό δίλημμα «'Αριστερά/Δεξιά», ό Γκίντενς μάς παραπέμπει στή σκέψη του Νορμπερτο Μπόμπιο (Δεξιά και 'Αριστερά, εκδόσεις ΠΟΛΙΣ, 1996). Μάς θυμίζει, μάλιστα, μεταξύ άλλων ότι «τίποτα δέν μπορεί νά βρῖσκεται και στά άριστερά και στά δεξιά ταυτοχρόνως. 'Η διάκριση είναι έξ όρισμού πολωτική». Και ή διάκριση «'Αριστερά/άλλου», «Δεξιά/κέντρο», καθώς και οι λοιπές συναφείς διακρίσεις είναι ή όχι πολωτικές; 'Ας αφήσουμε, όμως, κατά μέρος τά σπουδαιοφανή σχήματα λόγου, τήν καθ' όλα σεβαστή άπόπειρα του άριστερου Μπόμπιο νά στήσει πάλι τήν 'Αριστερά στά πόδια της έστω μέ καντιανούς όρους, και τήν όποια τοπολογική σολομωνική, κι άς επανέλθουμε στόν Γκίντενς. 'Η διάκριση 'Αριστερά/Δεξιά «δέν έχει σήμερα τήν αϊγλή πού είχε στό παρελθόν» και γι' αυτό ό όρισμός του Μπόμπιο «χρειάζεται κάποια εκλέπτυνση», γράφει. 'Η σημασία της διάκρισης 'Αριστερά/Δεξιά έχει υποστεί ποιοτική άλλαγή: «Μέ τήν άποτυχία του σοσιαλισμού ως θεωρίας οικονομικής διαχείρισης, εξέλιπε, τουλάχιστον γιά τό όρατό μέλλον, και μιά άπό τίς σημαντικότερες διαχωριστικές γραμμές μεταξύ 'Αριστεράς και Δεξιάς (...) κανείς πλέον δέν διαθέτει έναλλακτικές λύσεις μπροστά στόν καπιταλισμό». Οι παραμένουσες διαφωνίες μεταξύ 'Αριστεράς και Δεξιάς δέν είναι πλέον ριζικές: «Στό προσκήνιο έχει κάνει τήν εμφάνισή του όλόκληρο φάσμα νέων προβλημάτων και δυνατοτήτων, πού υπερβαίνουν τήν έμβέλεια του άντιθετικού σχήματος 'Αριστερά/Δεξιά!» 'Η πολιτική της χειραφέτησης (κλασική 'Αριστερά) πρέπει νά συμπληρωθεί, γράφει ό Γκίντενς, και μέ τήν «διοπολιτική»: 'Η πολιτική της χειραφέτησης άφορά, κυρίως, «τίς ευκαιρίες πού εμφανίζονται στή ζωή μας», ενώ ή διοπολιτική «άφορά τίς άποφάσεις πού λαμβάνουμε γι' αυτήν». Φτάσαμε, έτσι, στό σημείο του μεγάλου άλματος: άπό τήν άριστερή πολιτική στήν κεντρώα πολιτική! 'Ας όψεται ή «διοπολιτική»! 'Ο θαυματοποιός Γκίντενς, άφου θέσει μέσα στήν γκλάβα μας μιά σειρά «διοπολιτικών» έρωτημάτων («πώς όφείλουμε νά αντιδράσουμε στήν προοπτική του φαινομένου του θερμοκηπίου; Πρέπει άραγε νά άποδεχθούμε τήν πυρηνική ένεργεια ή όχι; Σε ποιο βαθμό πρέπει ή έργασία νά παραμείνει βασική άξία της ζωής μας; Πρέπει νά υποστηρίξουμε τήν άνάστροφη εξέλιξη; Ποιο θά πρέπει νά είναι τό μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης;») άποφάνεται άπνευστί: «Τίποτε άπ' όλα αυτά δέν είναι ξεκάθαρο ζήτημα 'Αριστεράς/Δεξιάς!» Τίνος ζητήματα είναι αυτά, καθώς και πολλά άλλα παρόμοια, ίσως και ή συντριπτική πλειοψηφία των ζητημάτων πού μάς τίθενται; Είναι ζητήματα της «κεντρώας πολιτικής», γράφει. Προσοχή: έδώ δέν πρόκειται γιά μιά καιροσκοπική, άλά παλαιά, «κεντρώα πολιτική» πού πάσχιζε νά συμβιδάσει τίς εκ δεξιών και έξ άριστερών λίγο ως πολύ ξεκάθαρες προτάσεις, αλλά γιά τή νέα κεντρώα πολιτική του «ριζοσπαστικού κέντρου» πού ξεπροβάλλει μέσα άπό τά έρείπια του άντιθετικού σχήματος 'Αριστερά/Δεξιά! Μήπως υπάρχει καμιά σοβαρή ένσταση άπό τήν «πληθυντική» 'Αριστερά; Σ' αυτό, πάντως, τό ζήτημα θά επανέλθουμε, γι' ατί μάς καιεί πάρα πολύ.

'Αναφορικά μέ τό τέταρτο «δίλημμα» του Γκίντενς, τόν πολιτικό φορέα, οι σκέψεις του κινούνται στά γνωστά συμβατικά πλαίσια «συγκρασμού» πολιτικής και «υποπολιτικής»: μόρρασμα του πεδίου της πολιτικής μεταξύ κυβέρνησης, πολιτικών κομμάτων και θεματικών ομάδων δράσης στό έσωτερικό της κοινωνίας (έθνικής ή παγκόσμιας). Γι' αυτό καθαντό τό νέο κόμμα του «ριζοσπαστικού κέντρου» τίποτε τό συγκεκρι-

μένο, πλύν του εύλωππου «όσο πού άνοικτό τόσο τό καλύτερο» (μιλήσαμε ήδη γι' αυτό στό Α' μέρος).

'Ο Γκίντενς δέν άδιαφορεί, τουναντίον, γιά τά οικολογικά ζητήματα. Θεωρεί, μάλιστα, ότι ή γερμανική σοσιαλδημοκρατία άναζωογονήθηκε «χάρη στήν άναγκαστική άντιπαράθεσή της μέ τό οικολογικό κίνημα». Συμφωνεί μέ όσους υποστηρίζουν ότι «οι πράσινοι εξέλιχθηκαν σε φορέα κοινωνικοποίησης της γερμανικής 'Αριστεράς» και διαφωνεί μέ τίς νεοφιλελεύθερες θέσεις άπέναντι στόν οικολογικό προβληματισμό. Σύμφωνα μέ τή νεοφιλελεύθερη οικονομική θεωρία, «άν κάποιος φυσικός πόρος άρχισει νά εκλείπει, ή τιμή του θά άνέβει και ή κατανάλωσή του θά μειωθεί».

Γιατί νά κινδυνολογούμε και νά φοβόμαστε τήν άπεριορίστη οικονομική άνάπτυξη; «Οι άξίες της άγοράς έγγυώνται ότι ή άνάπτυξη δέν γνωρίζει όρια», λένε οι νεοφιλελεύθεροι. 'Όσον άφορά τή μόλυνση και τίς ένδεχόμενες καταστροφές της οικολογικής ίσορροπίας, γιατί νά άνησυχούμε; Σύμφωνα μέ τή νεοφιλελεύθερη (όχι άμιγώς και όχι μόνον) επιχειρηματολογία, «ή φύση έχει τήν ιδιότητα νά άνανεώνεται άπό μόνη της». Συμφωνούμε μέ τόν Γκίντενς ότι αυτό είναι μιά επικίνδυνη στρατηγική, ότι δέν πρέπει νά έμπιστευθούμε τήν ύπερβολή των οικολογικών άπειλών στό φονταμενταλισμό της άγοράς και στήν αυθόρμητη άναγέννηση των οικολογικών συστημάτων. Δέν καταλαβαίνουμε, όμως, τό κρυφτούλι μέ θολές έννοιες, όπως ή «άειφόρος άνάπτυξη» και ό «οικολογικός εκσυγχρονισμός». Δέν χρεώνουμε αυτές τίς έννοιες στόν Τρίτο Δρόμο: έδώ και χρόνια είναι κοινός τόπος των σημαντικότερων πολιτικών κομμάτων της Ε.Ε. (άριστερών, κεντρώων και δεξιών) και της γραφειοκρατίας των Βρυξελλών. 'Ακόμα και ή νεοφιλελεύθερη κυβέρνηση της Βρετανίας διακήρυξε τό 1988 ότι ή οικονομική της πολιτική συμβάδιζε μέ τίς άρχές της «άειφόρου» άνάπτυξης! 'Εννοια-λάστιχο δηλαδή. 'Η ευρύτερη δέ έννοια «οικολογικός εκσυγχρονισμός» (συνεργασία κυβερνήσεων, επιχειρήσεων, μετριοπαθών οικολόγων και έπιστημόνων γιά τήν άναδιάρθρωση της καπιταλιστικής πολιτικής οικονομίας στήν κατεύθυνση περισσότερο φιλικών πρός τό περιβάλλον στρατηγικών) είναι «πολύ καλή γιά νά είναι άληθινή», όπως όμολογεί και ό ίδιος ό Γκίντενς. Τότε πρός τί όλο αυτό τό εκσυγχρονιστικοαναπτυξιακοοικολογικό «ήξεις άφίξεις»; Σκοπός του Γκίντενς είναι ή χαλάρωση των όποιων ένδεχόμενων δεσμεύσεων της σοσιαλδημοκρατίας έναντι του οικολογισμού. Γράφει, λοιπόν, ότι «αυτές οι βολικές θεωρίες άποσπούν τήν προσοχή μας άπό δύο θεμελιώδη ζητήματα πού έγείρει ή μέριμνα γιά τήν προστασία του περιβάλλοντος: τή σχέση μας μέ τήν έπιστημονική πρόοδο και τή στάση μας άπέναντι στόν κίνδυνο». Γενικές συνταγές: α) ή λήψη των άποφάσεων δέν μπορεί νά αφήνεται στους «ειδικούς», αλλά θά πρέπει νά εμπλέκει τούς πολιτικούς και τούς πολίτες: β) καλή ή άρχή της «προφύλαξης», αλλά όχι πάντοτε χρήσιμη ή έφαρμόσιμη: γ) άντί της κινδυνολογίας, λελογισμένη διακινδύνευση. Συμπέρασμα: μιά άκόμη άπορητική άντιμετώπιση των σχέσεων οικολογίας - πολιτικής.

Συνοψίζοντας τίς θέσεις του Τρίτου Δρόμου, σχετικά μέ τά «πέντε δίληματα» της έποχής μας, ό Γκίντενς γράφει: «'Ο γενικός στόχος της πολιτικής του τρίτου δρόμου πρέπει νά είναι νά συνδράμει τούς πολίτες νά χαράξουν τήν πορεία τους άνάμεσα άπό τίς μεγάλες επαναστάσεις των καιρών μας: τήν παγκοσμιοποίηση, τίς άλλαγές πού έπέρχονται στήν προσωπική ζωή και τή σχέση μας μέ τή φύση» (υπογραμμίσεις δικές μου).

Κάθε σχόλιο περιττεύει. ‘Η έναλλακτική πρόταση της παλαιού τύπου ‘Αριστεράς έχει εκπέσει, δέν είναι πιά «όσο περικυκλιτή ήταν στό παρελθόν», γι’ αυτό αντί νά τήν αναζωογονήσουμε έπιστεύουμε τήν ταφή της. Μοναδική μέριμνα τής νέας πολιτικής ή συνδρομή της στά όρφανά τής χαμένης άριστερης έλπίδας, στους πολίτες, ώστε νά «τή βολέψουν», όσοι τή βολέψουν, άπέναντι στίς εξέλιξεις πού τούς πέφτουν κατακέφαλα! (Οί «έπαναστάσεις» τών καιρών μας έρχονται «άπ’ άλλου», έρήμην μας, δέν είναι έργο τών πολιτών.) Χαρακτηριστικό δείγμα άγγλοσαξονικής πραγματιστικής στάσης άπέναντι στίς εξέλιξεις. Οί κορόνες του τύπου «κάνένα δικαίωμα χωρίς ύποχρεώσεις» (ήθική άρχή δεσμευτική γιά όλους κατά τόν Γκίντενς) και «καμιά έξουσία χωρίς δημοκρατία» δέν είναι παρά τό κερασάκι στήν τούρτα τής συναίνεσης: «Γιά νά τά θγάλουμε πέρα», γράφει και έννοεί όσο γίνεται πιο άρμονικά/συναινετικά, «μέσα σέ έναν κόσμο πού κινείται " πέραν τής παράδοσης " και " στήν άλλη πλευρά τής φύσης " και όπου διακινδύνευση και ύπευθυνότητα παράγουν ένα νέο μίγμα (...» (ύπογραμμίσεις δικές μου).

‘Ο Τρίτος Δρόμος όλο και λιγότερο σημαντικός φαντάζει, καθώς προχωρεί ή άνάγνωσή μας. ‘Αν είμαστε έρμαια «σέ έναν κόσμο άλλοπρόσαλλον μεταβολών, όπου ό έγγενώς άπρόβλεπτος δυναμισμός τής επιστημονικής και τεχνολογικής καινοτομίας παίξει τόσο σημαντικό ρόλο», ό κύριος δρόμος πού όδηγεί στό μέλλον είναι προϊόν τών σημερινών και μελλοντικών εξέλιξεων, στίς όποιες όφείλουμε νά προσαρμοστούμε, έχοντας ως όχημα (κι όχι ως δρόμο) τόν Τρίτο Δρόμο του Γκίντενς και τόν «φιλοσοφικό συντηρητισμό» του (έτσι άποκαλεί τήν πραγματιστική στάση άπέναντι στίς εξέλιξεις).

‘Ας στριμωχθούμε, προσωρινά, στό όχημα του Γκίντενς. Τό πολιτικό πρόγραμμα πού μάς προτείνεται έχει συνοπτικά τά εξής:

α) ‘Αναδιάρθρωση του κράτους, ώστε νά ανταποκρίνεται δομικά στήν παγκοσμιοποίηση (δημοκρατικό κράτος χωρίς έχθρους). Στο πλαίσιο τής Ε.Ε. αυτό σημαίνει ένισχυση τής άρχής τής επικυριαρχίας: μέσο γιά τή δημιουργία μιás ενιαίας πολιτικής τάξης (ούτε ύπερκράτος, ούτε άπλώς μιá ζωή έλεύθερου έμπορίου). Διεύρυνση τής δημόσιας σφαίρας γιά μεγαλύτερη «διαφάνεια και δεκτικότητα», γιά «νέες έγγυήσεις κατά τής διαφθοράς» (πώς όμως;). ‘Αναδιάρθρωση, έπίσης, τών κρατικών λειτουργιών σύμφωνα μέ τήν οικολογική άρχή(;) «Βγάξω πολλά από τά λίγα»! Μεταξύ μας, ποιός δέν τό θέλει αυτό; Πώς πετυχαίνεται, όμως, στήν πράξη τό «οικολογικόν άεικίνητον»; Πάντως, στόν Τρίτο Δρόμο ως πανάκεια συνιστάται ή «ευελιξία»! Μαζί και μέ τή «διαχείριση τής διακινδύνευσης» (βλέπε Προγράμματα Συγκριτικής ‘Ανάλυσης Κινδύνων κατά Καλιφόρνια μεριά και άλλαχού) και γενικότερα τήν «ανάπτυξη μορφών δημοκρατίας, άλλων από τίς όρθόδοξες έκλογικές διαδικασίες». Γενικώς κοσμοπολίτικη προοπτική.

β) Καλλιέργεια μιás ενεργού κοινωνίας τών πολιτών. ‘Ανανέωση τής «κουλτούρας τής κοινωνικότητας»: «Μιά όλοένα και πιο στοχαστική κοινωνία χαρακτηρίζεται ταυτόχρονα από ύψηλό βαθμό άυτοοργάνωσης». Άυτοοργάνωση άκόμη και σέ «μικρές ομάδες» γιά τήν ανάπτυξη κοινών ένδιαφερόντων. (Τό ζήτημα, βέβαια, του κατά πόσον αυτές οι «μικρές ομάδες» έξυπηρετούν ευρύτερους σκοπούς και είναι έπαφείς γιά τήν κοινωνία στό σύνολό της παραμένει άλυτο, όπως αφήνει νά έννοήσουμε και ό ίδιος ό Γκίντενς). ‘Εν πάση περιπτώσει, αυτές οι «μικρές ομάδες» μπορούν νά κάνουν μαζί

(και χώρια από τούς ύπολοίπους!) τό «ταξίδι μέσα στή ζωή»! ‘Εδώ πιά μπαίνουμε στά επικίνδυνα «μεταύλιστικά» μονοπάτια του Τρίτου Δρόμου, στά μονοπάτια του «φιλανθρωπισμού», στήν «κοινωνική έπιχειρηματικότητα» και λοιπά συναφή. Οί προϋποθέσεις, όμως, γιά νά μήν όδηγηθούμε σέ περιτέρω κατακερματισμό του κοινωνικού σχηματισμού, πριμοδοτώντας άδιακρίτως τίς ποικίλες «μικρές ομάδες», είναι άκόμη άπουσες. ‘Όσο διστακτικοί, πάντως, κι άν είμαστε άπέναντι στήν «κουλτούρα τής κοινωνικότητας» του Γκίντενς, είμαστε μαζί του σέ τούτο τουλάχιστον: άνοιχτή δημόσια σφαίρα πού περιλαμβάνει τόν φυσικό δημόσιο χώρο, «δρόμους, πλατείες, πάρκα και άλλους χώρους όπου οι άνθρωποι μπορούν νά αισθάνονται άσφαλείς», και κυρίως νά συνειρρίζονται και εκτός προγράμματος θά συμπληρώναμε.

γ) ‘Όσον άφορά τήν «πρόληψη του έγκλήματος και τή μείωση του φόβου», τό φάρμακο πρέπει νά αναζητηθεί, γράφει, στήν «αναγέννηση τής κοινότητας», στήν ανανέωση τής «κουλτούρας τής κοινωνικότητας» πού προαναφέραμε, στήν τόνωση τής «έπιχειρηματικής πρωτοβουλίας» στίς ύποβαθμισμένες περιοχές, στή «συμμετοχική άστυνόμευση» και λοιπά συναφή πού προτείνει ή άκαδημαϊκή κοινωνιολογία του άναπτυγμένου καπιταλισμού. Μέλημά του είναι, κυρίως, τά σωρευτικά άποτελέσματα τών λιγότερο σοβαρών έγκλημάτων και οι φοβισμένοι πολίτες πού «δέν κυκλοφορούν πιά στους δρόμους». ‘Όσον άφορά, τέλος, τήν οικογένεια πού παραμένει «θεμελιώδης θεσμός τής κοινωνίας», ό Τρίτος Δρόμος προτείνει: ποικιλομορφία και έλευθερία έπιλογής, «έκδημοκρατισμό» τής οικογένειας, άνάληψη ευθυνών όχι μόνον από τούς γονείς, άπέναντι στα παιδιά τους αλλά και άντιστρόφως.

‘Ανακεφαλαιώνοντας, θά λέγαμε ότι τό πολιτικό πρόγραμμα του Τρίτου Δρόμου δέν είναι παρά μιá άκαδημαϊκή σειρά ιδεών και προτάσεων «έπισκευής» τής άγγλοαμερικανικής, πρωτίστως, πραγματικότητας, όπως αυτή φαντάζει στήν «εϋπισκόπηση/παρέμβαση» παρά μιá πολιτική πλατφόρμα. Είναι κι αυτός ένας τρόπος «ύπέρβασης» τών πολιτικών προγραμμάτων τής παλαιού τύπου ‘Αριστεράς.

‘Ο Τρίτος Δρόμος έπιθυμεί, βέβαια, «και τήν πίτα άφάγωτη και τό σκύλο χορτάτο»: «Μέ δεδομένη τή φύση τής παγκόσμιας άγοράς», λέει ναι στήν ανταγωνιστικότητα και τήν παραγωγή πλούτου, όχι όμως νά άφεθούν άβόηθητα τά άτομα «νά βουλιάζουν μέσα στήν οικονομική δίηνη». ‘Ετσι, «ή κυβέρνηση έχει έναν ούσιώδη ρόλο νά παίξει στό σημείο αυτό, αναλαμβάνοντας έπενδύσεις στους ανθρώπινους πόρους και τήν ύποδομή πού άπαιτούνται γιά τήν ανάπτυξη μιás έπιχειρηματικής κουλτούρας»! (οί ύπογραμμίσεις δικές μου)

‘Ο εύηχος όρος «νέα μεικτή οικονομία» χρησιμοποιείται γιά νά διακρίνει τή «νέα» από τήν «παλαιά» μεικτή οικονομία. Στήν παλαιά μεικτή οικονομία οι άγορές παρέμεναν σέ μεγάλο βαθμό ύποταγμένες στήν κυβέρνηση (σημαντικό τμήμα τής διομηχανίας και τών ύπηρεσιών σέ κρατικά χέρια, κοινωνική άγορά και λοιπά), ύποταγμένες δηλαδή στήν κυβερνητική πολιτική, ένω ή «νέα μεικτή οικονομία» στηρίζεται στό δυναμισμό τών άγορών, «καθοδηγούμενη, όμως, από τό δημόσιο συμφέρον». Ποιός καθορίζει αυτό τό δημόσιο συμφέρον, ποιό είναι τό δημόσιο συμφέρον, πώς καθοδηγούνται οι «έλεύθερες άγορές» άπ’ αυτό; ‘Ας παρακολοθησουμε τόν Γκίντενς.

Οί σοσιαλδημοκράτες πρέπει νά άναστοχασθούν τήν ισότητα, γράφει. Τό νεοφιλελεύθερο πρότυπο ισότητας, ή ισότη-

τα ευκαιριών ή αξιοκρατία, «είναι κρίσιμο για την ισότητα» κατά τόν Γκίντενς, παρά τό ότι άπειλεί την κοινωνική συνοχή γιατί οδηγεί σέ βαθείς άνισότητες. Η λύση πού προτείνεται είναι «μετριασμός» τής αξιοκρατίας: «Η νέα πολιτική όρίζει την ισότητα ως συμπερίληψη και την άνισότητα ως αποκλεισμό». Όσο μελάι κι άν χυθεί, από τή στιγμή πού έχουμε «εγκαταλειφθεί» σέ ένα αστάθμητο μέλλον, ή έπιθυμητή ένίσχυση τής «συμπερίληψης» και ό έπιθυμητός περιορισμός του «αποκλεισμού» έπαφίεται στην παγκοσμιοποίηση.

Τά λοιπά είναι λογοθεραπεία. Όπως και οι «μεταβολές πού έχουν επέλθει στή δομή των κοινωνικών τάξεων», πού άδυνατούμε νά συζητήσουμε έδώ λόγω οικονομίας του άρθρου. Μάλλον θά μάς δοθεί ή ευκαιρία νά μιλήσουμε γι' αυτά στο άμεσο μέλλον. Σημειώνουμε άπλώς ότι και αυτή ή «διαλεκτική» (συμπερίληψη/αποκλεισμός) παραμένει άπορητική!

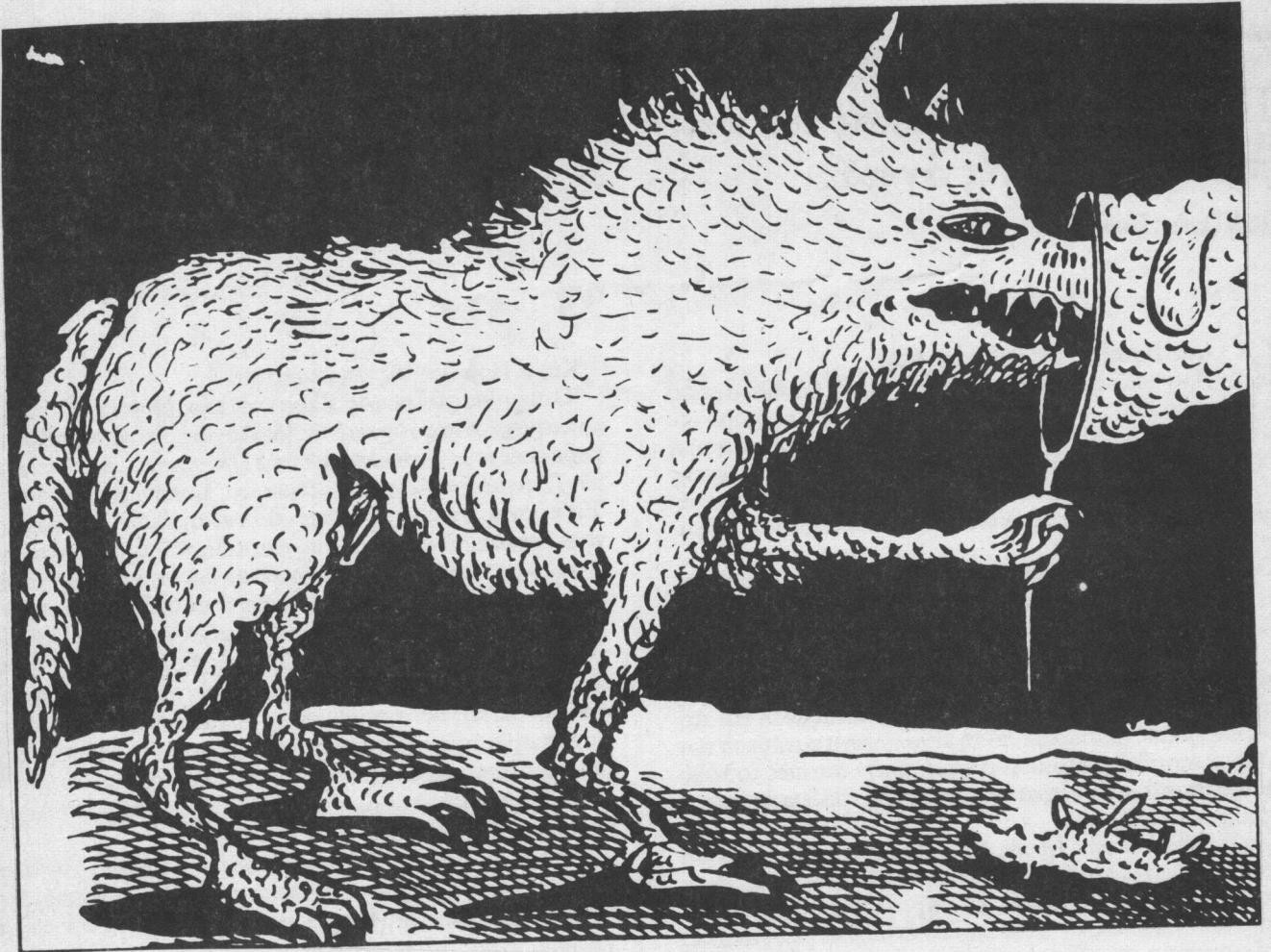
Τά έρωτήματά μας για τό «τί και πώς» του δημόσιου συμφέροντος δέν έχουν σαφή και δεδομένη απάντηση από τόν Γκίντενς. Η ένόχληση, όμως, πού του προκαλεί τό «κράτος πρόνοιας» είναι δεδομένη. Έπαναλαμβάνοντας τίς σκέψεις άλλων, γράφει ότι «ή ταύτιση τής σοσιαλδημοκρατίας μέ τό κράτος πρόνοιας ένδέχεται νά ήταν ένα σφάλμα». Δέχεται όρισμένες από τίς επικρίσεις του νεοφιλελευθερισμού έναντι του «κράτους πρόνοιας» και θεωρεί, γενικώς, ως «προβληματική» την ιστορία του. Φτάνει, τέλος, νά δεχθεί τό έπιχείρημα του νεοφιλελευθερισμού ότι τό «κράτος πρόνοιας» είναι ούσιωδώς αντιδημοκρατικό! Τό άν και γιατί άφέθηκε, ένδεχομένως, νά καταστεί «αντιδημοκρατικό», οι ευκαιρίες πού χάθηκαν για νά ξεπεράσει τίς άγκυλώσεις του, τόν ζαμανφουτισμό, την ιδεολογία τής δημοσιούπαλληλίας και λοιπά γνωστά δέν τόν άπασχολούν και είναι κρίμα.

Βασική άφορμή των έπιθέσεων πού υφίστανται τά συστήματα πρόνοιας από τους νεοφιλελεύθερους είναι ή ιδιαίτερη μεγέθυνση των κοινωνικοασφαλιστικών δαπανών: δέν έπιθυμούν μιά «δολόενα διευρυνόμενη έξάρτηση των πληθυσμών από την πρόνοια», λένε. Και ό Γκίντενς συμφωνεί: «Έχουν σίγουρα δίκιο νά άνησυχούν για τόν αριθμό των ανθρώπων, ή έπιβίωση των όποιων έξαρτάται από τίς παροχές του κράτους!» Τίς πταίει; Απάντηση δέν στοιχειοθετείται, άν και μέ κνισμό άφήνεται νά έννοηθεί ότι φταίνε οι έξαρτημένοι από την πρόνοια. Στο παλαιού τύπου «κράτος πρόνοιας» υπάρχει τό ένδεχόμενο, γράφει, παραγωγής καταστάσεων «ήθικου κινδύνου» και άπάτης: «Παροχές πού στοχεύουν στην αντιμετώπιση τής άνεργίας καταλήγουν νά παράγουν οι ίδιες άνεργία!» Ό «κοινωνιολόγος» Γκίντενς άναδεικνύει άβασάνιστα σέ θεώρημα (ή αξίωμα;) τίς όποιες καταστρατηγήσεις και άτέλειες του συστήματος προνοιακών παροχών. Δραστικός, λοιπόν, περιορισμός τής κοινωνικής πρόνοιας και όχι μόνον: άναπροσανατολισμός του κοινωνικού κράτους προς μιά «κοινότητα διακινδύνωσης μάλλον παρά πόρων». Αυτό πού κάποτε ήταν «πόλεμος κατά τής ένδειας, τής νόσου, τής άγνοιας, τής άθλιότητας και τής όκηρίας» (Μπέδερτζ, 1942: Έκθεση για την Κοινωνική Ασφάλιση και τίς Συναφείς Υπηρεσίες), κντολογής ή «άρνητική πρόνοια» κατά Γκίντενς, όφείλει νά μεταρρυθμιστεί στην εύηχη «θετική πρόνοια»: Πρόνοια στην ύπηρεσία παραγωγής και νέου πλούτου για την «εύπορη πλειοψηφία!» Ό Γκίντενς, βέβαια, λέει τά δικά του: «Έπειδή ή κοινωνική πρόνοια, στην ούσία της, δέν είναι μιά οικονομική αλλά μιά ψυχική έννοια, πού άφορά έν τέλει την εύημερία» και έπειδή «οι οικονομικές παροχές και διευκολύνσεις δέν είναι

ποτέ έπαρκείς από μόνες τους (ποιός ισχυρίζεται τό αντίθετο;) για την παραγωγή εύημερίας», άς τίς πετσοκόψουμε! Όσως, γράφει, «νά είναι πίο χρήσιμη από την εύθεία οικονομική στήριξη ή παροχή συμβουλών!» Έτσι, στή θέση του «κράτους πρόνοιας» εμφανίζεται τό «κράτος επενδύσεων». Και αυτή ή συζήτηση δέν μπορεί νά έξαντληθεί στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου. Θά επανέλθουμε στο μέλλον, μέχρι τότε όμως δέν μπορούμε παρά νά χλευάσουμε την προχειρότητα μέ την όποία τά προβλήματα τής άνείχας, των γηραιών και τής άνεργίας θά λυθούν μέ την «αυτοαπασχόληση», τή «διά βίου εκπαίδευση», τίς συμβουλές για ανάπτυξη τής «έπιχειρηματικότητας» πού μπορεί νά καταστεί «άμεση πηγή άπασχόλησης».

Ό Γκίντενς, βέβαια, είναι άπιστος στο θά θλώνει τά νερά. «Κανείς δέν μπορεί νά προδικάσει άν ό παγκόσμιος καπιταλισμός θά παραγάγει έπαρκή άπασχόληση στο μέλλον» (τό ξανατονίζω: θεωρεί ότι είμαστε καταδικασμένοι νά τρέχουμε μέ τό όχημα του «Τρίτου Δρόμου» πίσω από τίς μελλοντικές έξελίξεις). Γι' αυτό, γράφει, «θά ήταν άνόητο νά βαδίζουμε υποθέτοντας ότι κάτι τέτοιο πράγματι θά συμβεί». Για νά καταλήξει στίς προτάσεις του συρμού: ίσως μιά λύση θά ήταν ή «ενεργός άναδιανομή τής άπασχόλησης χωρίς άντιπαραγωγικές συνέπειες». Μοιράζει έλπίδες, πλήν φροϋδες. Όπως μοιράζει, άδαπάνως, και όνειρα: ή «θετική πρόνοια» είναι ικανή νά άντικαταστήσει την «άρνητική πρόνοια». «Αυτόνομία άντί τής ένδειας, και ενεργός υγεία άντί τής νόσου. Όχι πλέον άγνοια, αλλά εκπαίδευση ως διαρκές συστατικό του βίου. Εύημερία στή θέση τής άθλιότητας και πρωτοδουλία άντί τής όκηρίας». Ίδού θέματα για μιά καλή προπόνηση στην «Έκθεση ιδεών».

Στό ίδιο κλίμα, μέ έπιμέρους ενδιαφέρουσες σκέψεις, κινείται και ό «κοσμοπολιτικός έθνικισμός» του Γκίντενς. Ό μόνος πού είναι συμβατός, κατά τή γνώμη του, μέ την παγκοσμιοποίηση. Τό έθνος έχει έναν νέο ρόλο νά διαδραματίσει, έναν ρόλο σταθεροποιητικής δύναμης, ως αντίδοτο στον άτέρμονα κατακερματισμό πού έπιφέρει ή παγκοσμιοποίηση (ήδη άναδύεται ένας κόσμος πάρα πολλών πόλεων-κρατών). Τό κλίμα είναι αισιόδοξο: «Δέν είναι πιά ούτοπικό νά συνδέει κανείς τά ζητήματα τής έθνικής και τής πλανητικής διακυβέρνησης». Αναγνωρίζει, και σ' αυτό συμφωνούμε, ότι τό πλανητικό πεδίο είναι άπολιτικοποιημένο. Κάτι, ώστόσο, μπορεί νά γίνει ώστε νά άποκτήσει και τό πλανητικό πεδίο κατοχυρωμένα δικαιώματα και ύποχρεώσεις. Άλλωστε, αυτό επιβάλλεται: *ubi societas, ibi jus* (όπου ύπάρχει κοινωνία, εκεί είναι άνάγκη νά ύπάρχουν και νόμοι). Όσον άφορά την Ε.Ε., «τό μέλλον είναι άνοιχτό και μάλλον έλπιδοφόρο». Για νά καταλήξει σέ μιά σειρά σκέψεων για τή δημιουργία νέων θεσμών μιάς οίονει πλανητικής διακυβέρνησης (κοινοβούλιο στο πλαίσιο του ΟΗΕ και λοιπά συναφή). Ένδιαφέρουσες, πράγματι, σκέψεις και καλή διάθεση. Μερικές σωστές παρατηρήσεις, όπως «δέν έχει νόημα νά άντιδρά κανείς στο φονταμενταλισμό τής άγοράς σέ τοπικό επίπεδο και νά τόν αφήνει νά βασιλεύει άνένόχλητος σέ παγκόσμιο επίπεδο». Χωρίς, όμως, κάποιες συγκεκριμένες δεσμεύσεις και άγώνες, ζητήματα πού ό Τρίτος Δρόμος αφήνει στον πατριωτισμό και στην άποδοχή τής άνάληψη μιάς τέτοιας παρατήρησης δέν οδηγεί παρά στην άδράνεια, στην άποδοχή τής φονταμενταλιστικής μοίρας των άγορών. Άν, μάλιστα, λάδουμε ύπόψη μας τό γεγονός ότι οι έξελίξεις δέν καθορίζονται από αυτές καθαυτές τίς τιμές, άλ-

λά από τήν προσδοκία μεταβολῆς τους, από τόν τζόγο, κάποια συγκεκριμένα μέτρα —τό εἶχαμε πει ἐπανειλημμένως— εἶναι ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ. Κι ἐδῶ δέν μπορούμε νά εἶμαστε τό ἴδιο αισιόδοξοι, ὅσο ὁ Γκίντενς. Ἡ ἔλλειψη, τόσο ἀπαραίτητης γιά τήν ἐποχή μας, διεθνούς συνεργασίας, κυρίως ἀπό τήν πλευρά τῶν ΗΠΑ καί τῆς Βρετανίας, εἶναι δεδομένη. Ὁ ἰμπεριαλισμός ζεῖ καί βασιλεύει. Ἀλλά καί στό πλαίσιο τῆς Ε.Ε. ἡ ἔλλειψη συνεργασίας εἶναι δεδομένη. Ἀρκεῖ τό παράδειγμα, γιά νά μή μακρογοροῦμε, τῆς μή ἑναρμόνισης τῆς φορολογικῆς πολιτικῆς καί λοιπῶν ἀπαραίτητα μέτρα γιά τή διακίνηση τῶν κεφαλαίων πού εἶναι ἀκόμη ἀνύπαρκτα, γιά νά μάς πείσουν ὅτι ὁ δρόμος εἶναι ἀκόμη πολύ, πάρα πολύ μακρὺς καί ἀμφίβολη ἡ διάνοιξή του.

Ἐπιτέλους, φτάσαμε στό τέρας τοῦ Τρίτου Δρόμου. Ἄς μή θεωρηθεῖ, ὅμως, ὅτι τερματίσαμε καί μέ τή σκέψη τοῦ Γκίντενς. Ἄν πετύχαμε νά δείξουμε ὅτι δέν εἶναι μιὰ σκέψη ἄξια λόγου

γιά τήν ὑπόθεσή μας, τήν ὑπόθεση τῆς Ἀριστερᾶς, αὐτό δέν εἶναι καί τό σημαντικότερο: ἡ ἰδεολογία τοῦ «Τρίτου Δρόμου» καλά κρατεῖ, ὄχι μόνο στό νέο Ἐργατικό Κόμμα τοῦ Μπλέρ, ὄχι μόνο στήν εὐρωπαϊκῆ σοσιαλδημοκρατία, ἀλλά καί στήν ὅποια Ἀριστερά εἶναι τοῦ κόσμου τούτου κι ὄχι ἐνός νεκροῦ (ἂν ποτέ ὑπῆρξε) κόσμου. Αὐτό εἶναι τό κύριο ζήτημα πρὸς ἀντιμετώπιση: Γιατί νά ἐπικρατεῖ ὀλοένα καί περισσότερο ἕνας τέτοιος πολιτικός λόγος, μιὰ τέτοια ἰδεολογία, κι ὄχι ἐκεῖνα πού θά καθιστοῦσαν ἐπίκαιρα τά ἀριστερά αἰτήματα τῆς κοινωνίας. Γιατί οἱ κοινωνίες, πέντε ἀπό τά ἔξι δισεκατομμύρια κάτοικοι τοῦ πλανήτη, ἐνῶ θά ἠθελαν, δέν μπορούν νά διαφεντέψουν τή ζωή τους καί νά ταλαιπωροῦνται στίς μυλόπετρες τῆς παγκοσμιοποίησης καί στό ἀπρόβλεπτο μέλλον τῆς; Ἀλλά γι' αὐτά θά μιλήσουμε σέ ἐπόμενη εὐκαιρία. Ἐμεῖς (ποῖός ἀραγε;) πού δέν βολευόμαστε μέ τόν Τρίτο Δρόμο ἔχουμε ὄλες τίς μάχες μπροστά μας.

«ΟΛΟΙ ΕΙΝΑΙ ΙΔΙΟΙ»

Ἡ διάβρωση τῆς εἰκόνας τοῦ πανεπιστημιακοῦ δασκάλου
στήν ὑπηρεσία τῆς ἀγορᾶς

τῆς Τζίνας Πολίτη

Στή μνήμη τῆς ἀδελφῆς μου

Κύριε Πρόεδρε τῆς Δημοκρατίας,
Πρὶν μπῶ στό θέμα τῆς ὁμιλίας μου, θά ἤθελα, ἀπό
αὐτό ἐδῶ τό δῆμα, νά εὐχαριστήσω τόν πρόεδρο κύ-
ριο Οἰκονόμου καί τά μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς γιά τή μεγάλη τιμή
πού μοῦ ἔκαναν νά μοῦ ἀπονεύμουν τό βραβεῖο «Ἐξαιρετῆς
Πανεπιστημιακῆς Διδασκαλίας» στή μνήμη τῶν ἀδικοχαμέ-
νων, σεμνῶν συναδέλφων Βασίλη Ξανθόπουλου καί Στέφα-
νου Πνευματικοῦ.

Θά ἤθελα, ἐπίσης, νά εὐχαριστήσω τόν Τομέα Ἀγγλικῆς
Λογοτεχνίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονί-
κης, καθῶς καί τούς φοιτητές καί τίς φοιτήτριές μου γιατί, μέ
τήν πρωτοβουλία καί μόνο πού πήρα, νά ὑποβάλουν, ἐν ἀ-
γνοία μου, στήν Ἐπιτροπή τήν ὑποψηφιότητά μου, μέ εἶχαν
ἤδη βραβεύσει. Δέν ὑπάρχει μεγαλύτερη καταξίωση γιά τόν
πανεπιστημιακό δάσκαλο ἀπό τή μεγαλόψυχη κατάθεση τῶν
νεότερων συναδέλφων καί φοιτητῶν/τριῶν του πῶς τοῦ ἀξι-
ζει μιά θέση στό χῶρο τῆς πανεπιστημιακῆς, ἀλλά καί τῆς προ-
σωπικῆς τους μνήμης.

Στή *Γενεαλογία τῶν Ἡθῶν*, ὁ Νίτσε παρατήρησε πῶς «μία
δεξιότης, ἡ ὁποία δυστυχῶς ἔχει χαθεῖ στήν ἐποχή μας, εἶναι
ἀπαραίτητη γιά τήν ἀσκησιμότητα τῆς ἀνάγνωσης ὡς τέχνης: ἡ δε-
ξιότης τοῦ "μηνυκάζειν", τήν ὁποῖαν κατέχουν οἱ ἀγελάδες,
ἀλλά τήν ὁποία στερεῖται ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος». Θέλω νά
πιστεύω πῶς ὅλα τά χρόνια στό Ἀριστοτελεῖο Πανεπιστήμιο
ἄλλο δέν δίδαξα ἀπό αὐτό: τή δεξιότητα τοῦ πῶς μηνυκάζει
κανεῖς τά λογοτεχνικά κείμενα ὥστε νά ἐξασφαλίζεται ἡ διάρ-
κεια καί νά ἀναπαράγεται ἡ μεγάλη ἱστορία τους.

Μέ τή σειρά μου, θά ἤθελα κι ἐγώ νά τιμήσω σήμερα δύο
ἀπό τούς μεγάλους δασκάλους μου: τή φιλόλογο Κυβέλη Γε-
ωργιάδου, καθηγήτριά μου στό Ἀρσάκειο, γιατί μ' ἔμαθε κυ-
ριολεκτικά «ν' ἀγαπῶ τά γράμματα», καί γιατί ἔδειχνε μιά τό-
σο σοφῆ χαμογελαστή κατανόηση στίς κοριτσιίστικες διανοη-
τικές «ἐξάρσεις» μου. Ἐπίσης, τόν ἀείμνηστο καθηγητή μου
στό Πανεπιστήμιο Columbia, Γουίλιαμ Γιόρκ Τύνταλ (William
York Tyndall), ὁ ὁποῖος μοῦ ἔμαθε σέ βάθος τήν τέχνη τοῦ «μη-
νυκάζειν» καί τήν τεχνική τοῦ πῶς κρατοῦν ἓνα φοιτητικό ἀ-
κροατήριό ξύπνιο στίς 8 ἢ ὡρα τό πρωί!

* Ὁμιλία πού δόθηκε στίς 4.12.1998 κατά τήν ἀπονομή τοῦ βραβεῖου
«Ἐξαιρετῆς Πανεπιστημιακῆς Διδασκαλίας» τοῦ Ἰδρύματος Ἑρευ-
νας καί Τεχνολογίας, στή μνήμη τῶν Βασίλη Ξανθόπουλου καί Στέ-
φανου Πνευματικοῦ. Ἡ ἀπονομή τοῦ βραβεῖου στήν Τζίνα Πολίτη
ἔγινε ἀπό τόν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας κ. Κ. Στεφανόπουλο.

Κύριε Πρόεδρε τῆς Δημοκρατίας,

Ὁ ἀρχαῖος φιλόσοφος Ἐπίκτητος ἴσως ἔδωσε τόν λιτότερο
καί περιεκτικότερο ὀρισμό τῆς ἰδεολογίας, ὅταν παρατήρησε:
*Ταράσσει τούς Ἄνθρώπους οὐ τά Πράγματα. Ἀλλά τά περὶ
τῶν Πραγμάτων Δόγματα.* Σύμφωνα, λοιπόν, μέ τή ρῆση τοῦ
Ἐπίκτητου, ἡ γενική πρόταση «ὄλοι εἶναι ἴδιοι», ἡ ὁποία ἔχει
γίνει ἓνα ἀπό τά δημοφιλέστερα μοτίβα τοῦ καθημερινοῦ λό-
γου τῶν Νεοελλήνων, ὅταν ἐκφέρεται, δέν περιγράφει κάποια
πραγματικότητα ἀλλά τό «θυμοειδές» τοῦ ὁμιλητῆ καί μιά φα-
ντασιακή, μειωτική εἰκόνα, ἡ ὁποία ἔχει σχηματιστεῖ στή σκέ-
ψη του σχετικά μέ ἓνα σύνολο. Στόχος τῆς γενικῆς πρότασης
εἶναι νά ἐπικοινωνήσῃ στόν ἀκροατή τήν «ἀγανάκτηση» τοῦ
ὁμιλοῦντος καί τήν πεποιθήσή του γιά κάποια συγκεκριμένη,
ἀρνητική ιδιότητα, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει ὅλα ἀνεξαιρέτως τά
μέλη πού ἀπαρτίζουν κάποιο σύνολο. Παραδείγματός χάριν,
«Ὅλοι οἱ πανεπιστημιακοί εἶναι χαραμοφάδες», «Ὅλοι οἱ
πολιτικοί εἶναι κλέφτες».

Τέτοιας μορφῆς ἰδεολογικές γενικεύσεις ὑπῆρχαν ἀνεκάθε-
ν καί ἦταν ἔργο τῆς ἰδεολογίας νά κατασκευάζει ἀρνητικές ἔτε-
ρότητες προκειμένου νά ἐπηρεάζει καί νά κατευθύνῃ τήν «κοινή
γνώμη». Ἐτσι, στό ἐπίπεδο τῆς φυλῆς, «Πᾶς μὴ Ἕλληνας βάρ-
βαρος», ἐνῶ στό ἐπίπεδο τοῦ φύλου, «Ὅλες οἱ γυναῖκες εἶναι
ἄπιστες» —ἐξαιρουμένης, βεβαίως, πάντοτε τῆς μητρὸς αὐ-
τοῦ πού ἐκφέρει τήν πρόταση!

Στήν ἐποχή τῆς παγκοσμιοποίησης, ὡστόσο, οἱ γενικεύσεις
αὐτῆς τῆς μορφῆς ἔχουν πάρει στήν κοινωνία μας τέτοιες δια-
στάσεις, ὥστε νά μᾶς θυμίζουν τή συνθήκη τῆς ζωῆς τοῦ ἀν-
θρώπου στήν κατάσταση τῆς φύσης. Ἡ ὁποία συνθήκη, σύμ-
φωνα μέ τόν φιλόσοφο τοῦ 17ου αἰῶνα Τόμας Χόμπς, εἶναι
«ἡ συνθήκη τοῦ πολέμου τοῦ καθενός ἐναντίον παντός ἄλλου».
Εἶναι τουλάχιστον περίεργο, ἂν ὄχι ἀντιφατικό, σέ μιά ἐποχή
ὅπου μέ εὐαγγελική ζέση διακηρύσσεται ἡ ἐλευθερία στή δια-
φορά, ἡ ἀναγκαιότητα τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης καί ὁ σε-
βασμός τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων, ταυτόχρονα νά καλ-
λιεργεῖται ἓνα κλίμα καχυποψίας καί πόλωσης πού στρέφει
τή μιά κοινωνική ὁμάδα ἐναντίον ὅλων τῶν ἄλλων, ἀκόμα,
τό ἄτομο ἐναντίον ὅλων τῶν ἄλλων ἀτόμων.

Ἀντικρουόμενα συμφέροντα καί ἀντιλήψεις ὑπῆρχαν πά-
ντοτε μεταξύ ὁμάδων. Ὑπῆρχαν, ὡστόσο, καί μηχανισμοί ἐ-
λέγχου καί αὐτοελέγχου, διαλόγου καί διευθέτησης τῶν δια-
φορῶν. Τό σύγχρονο κράτος, ὅπως τό ξέρουμε, δέν ἦταν τί-

ποτ' άλλο από έναν τέτοιο μηχανισμό, ο οποίος έδωσε βιώσιμες λύσεις στην κοινωνική λαίλαπα που δημιούργησε, κατά τον 19ο αιώνα, η οικονομία της αγοράς, το γνωστό σε όλους μας: *Laissez faire*. Οι κώδικες διαπραγμάτευσης που σχηματίστηκαν μέσα στο χρόνο, δεν απέβλεπαν μόνο στην ωφελιμιστική, και για τις δύο πλευρές, διάσταση. Έμμεσα, αποδέχονταν και την ύπαρξη κριτηρίων δικαίου και ήθικης.

Στή μεταμοντέρνα εποχή μας, ωστόσο, η ευθύνη αυτή μετατέθηκε από εκείνους οι οποίοι είχαν τη δικαιοδοσία και την εξουσία της διαπραγμάτευσης και της νομοθέτησης στο άμορφο εκείνο ιδεολογικό επανεφεύρημα που λέγεται «κοινωνία των πολιτών». Μέ αποτέλεσμα τη δημιουργία εντός της κοινωνίας αντίπαλων ομάδων «πρωτοβουλίας πολιτών», οι οποίες διεξάγουν καθημερινές, ενίοτε δέ αιματηρές μάχες στο ιδεολογικό και φυσικό πεδίο. Έτσι, τόσο η ωφελιμιστική διάσταση, όσο και τα κριτήρια ήθικης και δικαίου σχετικοποιήθηκαν σε τέτοιο βαθμό, ώστε έπαψαν πιά να έχουν κοινωνική λειτουργία. Ίσως δεν είναι άσχετο να επισημάνουμε εδώ πώς το περίφημο «κοινωνικό συμβόλαιο», το *contrat social*, προϋποθέτει, χωρίς βέβαια να το δηλώνει σήμερα ευθέως, την κατάσταση της «άνομης» φύσης προκειμένου να συναφθεί.

Είναι πλέον σε όλους μας γνωστή η στρατηγική του νεοφιλελεύθερου κράτους «θεατή» απέναντι στο θεσμό της απεργίας: «Άσε τους ν' απεργούν ώσπου να έρθουν σε σύγκρουση μέχρις εξοντώσεως μεταξύ τους και μέ'σες κοινωνικές ομάδες θίγονται από την απεργία τους: «Hands off» — κάτω τ'ά χέρια — τό κράτος δεν έχει κανένα λόγο να αναμειχθεί, εκτός εάν παρέμβει δυναμικά.

Κάπως έτσι έφτασε η σημερινή κοινωνία μας στην κατάσταση της «φυσικής» ανομίας από την όποια, σύμφωνα με τό μύθο του Διαφωτισμού, είχε προέλθει και από την όποια «έξηλθε» χάρη στην παραίτηση του ανθρώπου από όρισμένα φυσικά δικαιώματα, προκειμένου να τύχει της προστασίας του θετικού δικαίου που του έξασφάλιζε τό κοινωνικό συμβόλαιο. Παραδόξως, σήμερα, η «σύναψη» του περίφημου κοινωνικού συμβολαίου ακριβώς τό ίδιο απαιτεί: δηλαδή, την παραίτηση του ανθρώπου, όχι όμως τώρα από «φυσικά», αλλά από κοινωνικά δικαιώματα, τά όποια οι δυτικές κοινωνίες μας μέχρι πρότινος θεωρούσαν ιερά — όπως π.χ. τό ανθρώπινο δικαίωμα στην εργασία, στην περίθαλψη, στην παιδεία.

Γενικά, δεν πιστεύω πώς οι πολιτικές ήγεσίες είχαν πλήρη επίγνωση του που όδηγοῦσε μία τέτοια διχαστική πολιτική, ούτε πώς γνώριζαν ότι, σε τελευταία ανάλυση, οι ίδιοι ήσαν άπλοιοι εκτελεστές μιάς στρατηγικής ή όποια είχε αποφασιστεί «άλλοῦ». Αυτό, άλλωστε, φάνηκε πολύ γρήγορα όταν πήρε «ή μπάλα» και τους πολιτικούς. Κι επειδή, όπως πιστεύω, κανένας θεσμός δεν έχει ενσωματωμένη μέσα του την τάση να αυτοκαταργηθεί, αλλά καταργείται πάντοτε με «έξωθεν» παρεμβάσεις, σίγουρα ή πολιτική δεν ήταν προετοιμασμένη να δει τόν εαυτό της να «έκπλιττει» και να εξισώνεται στο στίβο της πάλης με όλες τις άλλες αλληλοσυγκρουόμενες κοινωνικές ομάδες. Ιστορικά, του υποβιδιασμού και της διάθρωσης της εικόνας των πολιτικών, προηγήθηκε ό υποβιδιασμός και ή διάθρωση της εικόνας των πανεπιστημιακών, και σ' αυτό συνέτεινε με τόν τρόπο της και ή πολιτική.

Οι γενικές αυτές παρατηρήσεις, που πολύ σχηματικά ανέπτυξα, διαγράφουν τό ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο όποιο εντάσσεται και τό ειδικότερο θέμα μας.

Τώρα, άν μου έξηγητό να περιγράψω με μία φράση την «πα-

νεπιστημιακή εκπαίδευση στή χώρα μας», που είναι άλλωστε και τό γενικό θέμα τό όποιο όρίζει ή Έπιτροπή Βραβείου και μέσα στο όποιο πρέπει να κινηθεί ή όμιλία μου, θά έλεγα πώς «κνηγάει τό αύριο που είναι τό χτές, τό όποιο ποτέ δεν έφτασε». Έτσι, όταν τό 1982 ό «νόμος-πλαίσιο» 1268 ήρθε να αντικαταστήσει τό νόμο του 1932, πλίν έλαχίστων, οι όποιοι μοιρολόγησαν την άπώλεια της Έδρας, ή κοινότητα των πανεπιστημιακών στο σύνολό της χαιρέτισε με ένθουσιασμό και δούλεψε σκληρά για την έφαρμογή του νέου νόμου, θεωρώντας πώς, άν και πολύ καθυστερημένα, αυτός άνοιγε έπιτέλους και στην Έλλάδα την προοπτική της δημιουργίας του λεγόμενου «άστικού πανεπιστημίου». Πράγματι, ή αυτόνόμηση από τις έδρες και ή ένταξη των νέων έπιστημόνων στις διδακτικές βαθμίδες, ή έμφαση στην έρευνα, προκειμένου για εξέλιξη σε άνωτερη βαθμίδα ή έκλογή, και τά νέα προγράμματα σπουδών ανανέωσαν σε σημαντικό βαθμό τό τελματωμένο πανεπιστήμιο.

Όπως γίνεται συνήθως στή χώρα μας, τό πρόβλημα ήταν

οτι δεν είχε γίνει μιά σέ βάθος μελέτη γιά τυχόν δυσλειτουργίες πού θά προέκυπταν από τήν «έδω και τώρα», αντί γιά τή σταδιακή, εφαρμογή του νέου νόμου. Έπίσης, ριζικές αλλαγές πού έπρεπε νά γίνουν σέ ορισμένους τομείς δεν έγιναν λόγω του περιφημου πολιτικού «κόστους», μέ αποτέλεσμα νά συνεχίσει νά υπάρχει τό πρωτάκουστο φαινόμενο του αιωνόδιου φοιτητή και τά ΑΕΙ νά έξακολουθούν νά λειτουργούν κυρίως ως έξεταστικά κέντρα. Όπως είναι γνωστό, τό νόμο-πλαίσιο ακολουθήσαν νέοι νόμοι, διατάγματα και τροπολογίες επί τροπολογιών, πού, δυστυχώς, δεν διόρθωναν τά «κακώς κείμενα» αλλά φορές φορές δημιουργούσαν περισσότερα προβλήματα απ' όσα έλυναν.

Έτσι, από τό 1982 έως σήμερα, μέ δεδομένο και τό νόμο Σουφλιά στίς αρχές του '90 και τίς τροπολογίες, τίς ρυθμίσεις και τά νομοθετήματα πού τον ακολουθήσαν, ένας τεράστιος αριθμός έργασιμων ώρων και ένα σημαντικό μέρος της ζωτικής ενέργειας των πανεπιστημιακών και των διοικητικών υπαλλήλων καταναλώθηκαν σέ άσκοπες και πρόσκαιρες αναπροσαρμογές, μέ αποτέλεσμα νά μήν ξέρει κανείς τί ακριδώς ισχύει σήμερα και τά νομικά συμβούλια των ΑΕΙ νά δίνουν τό καθένα αντιφατικές απαντήσεις σέ ερωτήματα πού τους υποβάλλονται από τά σασισμένα τμήματα. Άλλά τό θέμα μας δεν είναι αυτό.

Ταυτόχρονα μέ τήν εφαρμογή του νόμου 1268/82, επιθυμία της τότε κυβέρνησης ήταν νά δημιουργηθεί συνδικαλισμός και στά Άνώτατα Έκπαιδευτικά Ίδρύματα. Η «γραμμή» αυτή έβρισκε σύμφωνες και τίς «λοιπές άριστερές, προοδευτικές δυνάμεις». Αναφέρθηκε στο βιογραφικό μου ότι συμμετείχα ενεργά στον συνδικαλιστικό φορέα του Άριστοτέλειου Πανεπιστημίου. Πράγματι, έλαβα μέρος σέ μακρές συζητήσεις πριν από τήν οργάνωση, και δούλεψα μέ «επαναστατική» απεργία προκειμένου νά λειτουργήσει μέ επιτυχία ο συνδικαλισμός στο χώρο μας. Σήμερα, κάνω τήν αυτοκριτική μου. Άλλά πριν σās εκθέσω τους λόγους, θά ήθελα νά σās θυμίσω ότι τον συνδικαλισμό των πανεπιστημιακών ακολουθήσε ο συνδικαλισμός των αστυνομικών, των διπλωματών, των δικαστικών, αν δεν κάνω λάθος και των ιερέων. Τελικά, οί πάντες δρέθηκαν συνδικαλισμένοι στή χώρα μας, πλόν των πολιτικών, αν και, από λογική και μόνο ακολουθία, θά έπρεπε και αυτή ή κατηγορία των εργαζομένων νά συνδικαλιστεί, ώστε νά έχει τό αναφαίρετο δικαίωμα στην απεργία!

Άποτέλεσμα αυτού του παν-συνδικαλισμού ήταν, πρώτον, νά καλυφθούν, ή νά «ξεχαστούν», οί ταξικές, διαχωριστικές γραμμές. Δεύτερον, νά χάσει κάθε έννοια και νά αποδυναμωθεί αυτός ο ίδιος ο συνδικαλισμός, σέ σημείο ώστε σήμερα νά μιλάμε υποτιμητικά γιά «συντεχνίες». Τρίτον, νά δημιουργηθεί τό παράδοξο εκείνο φαινόμενο όπου οί κατ' έξοχήν κρατικοί μηχανισμοί και οί λειτουργοί τους νά στραφούν κατά του ίδιου του κράτους, δηλαδή κατά του έαντου τους. Αναφέρομαι στον ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους, πού είναι τό πανεπιστήμιο και τό σχολείο, και στον κατασταλτικό μηχανισμό του κράτους, πού είναι ή αστυνομία. Άλήθεια, ποιόν έξυπηρετούσαν αυτές οί νέες συλλογικότητες και οί ανταγωνιστικές κοινωνικές σχέσεις πού διαμορφώνονταν; Και μήπως αυτός ήταν ένας έμμεσος τρόπος αποδυνάμωσης του ίδιου του κράτους και της πολιτικής, ώστε νά εισβάλει και νά κυριαρχήσει ανενόχλητη ή «άγορά»;

Στό σημείο αυτό είναι, δηλαδή γύρω στο 1984, πού αρχίζει ή βαθμιαία, σταθερή και επίμονη διάβρωση της εικόνας του

πανεπιστημιακού δασκάλου και των πανεπιστημίων στον ήμερησιο και κυριακάτικο τύπο. Ένώ, ταυτόχρονα, αρχίζει νά διαμορφώνεται και νά ακούγεται εκτός και εντός πανεπιστημίου ένας κατ' έπίφασην «άριστερός», κριτικός λόγος, ο οποίος επίμονα ζητούσε τήν εγκατάλειψη των «ιδεαλιστικών» μορφών έρευνας και διδασκαλίας και τήν άμεση σύνδεσή τους μέ τήν «παραγωγή»!

Έτσι, καθημερινά, υπήρχαν ρεπορτάζ και άνεκδοτολογικές έρευνες στίς εφημερίδες, και υπονομευτικά «talk shows» στην τηλεόραση, όπου μέ ιερή άγανάκτηση, ή ύπεροπτική ειρωνεία, ύποστηριζόταν από δημοσιογράφους ότι οί πανεπιστημιακοί δάσκαλοι πληρώνονταν από τά λεφτά του ελληνικού λαού γιά νά κάθονται και νά μήν κάνουν τίποτα, ότι ο «τάδε» επώνυμος καθηγητής δεν πατούσε ποτέ στην τάξη ενώ ο «δείνα» δεν είχε γράψει γιά χρόνια μιά γραμμή, ότι οί φοιτητές άναζητούσαν τους δασκάλους τους και δεν τους έβρισκαν ποτέ στα γραφεία τους κλπ. Τότε, άρχισε νά κυκλοφορεί και ή γενική πρόταση: «Όλοι είναι ίδιοι» τήν οποία δεν άργησε νά ενστερνιστεί και ή κοινή γνώμη.

Θυμάμαι μιά συζήτηση πού είχαμε μέ τον τότε πρύτανη του Άριστοτελείου, καθηγητή Δημήτρη Φατούρο, στον οποίο είχαμε προτείνει νά συστήσει μιά ομάδα ή οποία θά μάζευε και θά δημοσιοποιούσε όλα εκείνα τά στατιστικά στοιχεία πού θά άντέκρουαν αυτή τήν κατά βάση άναληθή και υποτιμητική εικόνα. Και τά στοιχεία υπήρχαν. Πρώτον, μιά διεθνώς άναγνωρισμένη, αξιόλογη σέ «όγκο» και πρωτότυπη πανεπιστημιακή έρευνα. Δεύτερον, παρ' όσον αντίξοες συνθήκες, μιά διδακτική δραστηριότητα τέτοιου επιπέδου ώστε οί φοιτητές και οί φοιτητρίες μας πού πήγαιναν γιά μεταπτυχιακές σπουδές ή μέ τά προγράμματα Erasmus στο έξωτερικό νά διαπρέπουν. Τρίτον, ή συνεχής ανανέωση των μαθημάτων επιλογής από τους διδάσκοντες, πράγμα πού σήμαινε ώρες και ώρες άφαιρούμενης εργασίας. Τέταρτον, ή άκούραστη εκπόνηση διανεπιστημιακών και άλλων προγραμμάτων έρευνας, προκειμένου νά απορροφηθούν τά κοινοτικά κονδύλια, τά περισσότερα εκ των οποίων ποτέ δεν μάθαμε γιατί δεν εγκρίθηκαν, ενώ είχαν τίς καλύτερες προδιαγραφές, άκόμα και συστάσεις από άναγνωρισμένους επιστήμονες του έξωτερικού. Γιά νά μήν αναφέρω μιά σειρά από άχαρα διοικητικά και άλλα καθήκοντα, τά οποία σέ κανένα πανεπιστήμιο του κόσμου δεν νοείται ότι εμπíπτουν στίς υποχρεώσεις των καθηγητών, αλλά πού σέ μās, εδώ, πέφτουν όλα στίς πλάτες των διδασκόντων. Όπως, π.χ., σέ ορισμένα τμήματα, νά μεταφέρουν οί καθηγητές και οί καθηγήτριες μέ τά καρτσάκια μόνοι στα γραφεία τους τίς κούτες μέ τά διδακτικά βιβλία!

Όμως, οί έγκριτες εφημερίδες ποτέ δεν έσκυψαν πάνω από αυτά. Πάνω από τό χάλι των πανεπιστημιακών βιβλιοθηκών και σπουδαστηρίων, λόγω έλλείψεως ειδικευμένου προσωπικού και πόρων, πάνω από τήν άπόγνωση των συναδέλφων των θετικών επιστημών πού, μπρός στον τεράστιο αριθμό εισακτέων, έκλιπαρούσαν στην Σύγκλητο γιά κονδύλια, γιατί μέ τά εργαστήρια πού διέθετε τό τμήμα τους οί φοιτητές μόνο δύο φορές τό χρόνο θά μπορούσαν νά έχουν πρακτική έξάσκηση. Και πόσα άλλα! Πώς, λοιπόν, δεν κατέρρευσαν ως τώρα συλλήβδην τά ελληνικά πανεπιστήμια; Δεν κατέρρευσαν, γιά τον απλούστατο λόγο ότι «όλοι δεν είναι ίδιοι».

Και αυτό τό γνωρίζουν καλύτερα απ' όλους εκείνοι οί όποιοι έχουν συμφέρον νά διαβρώνουν τήν εικόνα των πανεπιστημιακών δασκάλων, προκειμένου νά δώσουν πρós τά έξω

τήν εντύπωση ότι δέν είναι άμοιροι εϋθυνών για τό ότι τό δημόσιο πανεπιστήμιο έχει πλέον καταστεί «προβληματική επιχείρηση», άρα ότι είναι άνάγκη νά επέμβουν «εδώ και τώρα» οι ζωογόνες δυνάμεις τής άγοράς προκειμένου νά «έξυγιανθεί» και νά «έκσυγχρονιστεί» αυτή ή προβληματική επιχείρηση πού λέγεται «άνώτατη παιδεία».

Μία άμεση επίπτωση αυτής τής συντονισμένης επίθεσης κατά τών πανεπιστημίων και τών πανεπιστημιακών ήταν νά «λουλουδίσουν» ξαφνικά στή χώρα μας τά παραρτήματα χιλιάδων ξένων πανεπιστημίων και κέντρων σπουδών, μέ τό θετικό αποτέλεσμα νά διασωθούν μερικά νεοκλασικά κτίρια, τά όποια εϋφραίνουν σήμερα τό βλέμμα τών Αθηναίων μέ τίς ζωηρές, σέ άποχρώσεις έντονου παστέλ προσόψεις τους.

Θά ήταν άπλουστευτικό, ώστόσο, νά θεωρήσουμε πώς γι' αυτόν και μόνο τό λόγο διαδρώθηκε ή εικόνα τών πανεπιστημίων και τών πανεπιστημιακών. Μεταξύ άλλων, αυτό πού ήταν πολύ πιό σημαντικό ήταν ή γεωμετρική αύξηση παραγωγής τού προϊόντος πού λέγεται «πτυχία» και οι νέες μορφές εργασιακών σχέσεων πού συνεπάγονταν τά ιδιωτικά πανεπιστήμια. Ήδη, όπως διαβάζουμε σέ Βήμα τού Οκτωβρίου, στήν Αμερική είναι «υπό συζήτηση ως "άντιπαραγωγική" ή μονιμότης τών ακαδημαϊκών δασκάλων» και τά προσόντα πού θά απαιτούνται για τήν κατάκτηση μιάς «επί συμβολαίου» πανεπιστημιακής θέσης δέν θά συμπεριλαμβάνουν πλέον τό έως σήμερα sine qua non προαπαιτούμενο πού ήταν τό έρευνητικό έργο. Κι επειδή εδώ στήν Ελλάδα προτρέχουμε τής ιστορίας, πριν καν δημιουργήσουμε σωστές και σοβαρές μεταπτυχιακές σπουδές, ό νόμος για τά Προγράμματα Σπουδών Έπιλογής προβλέπει ότι θά μπορούν νά διδάσκουν «επί συμβάσει» δάσκαλοι χωρίς διδακτορικό! Από τή στιγμή, όμως, πού θά άποκοπεί ή έρευνα από τή διδασκαλία, ή έρευνα θά φύγει από τά πανεπιστήμια πρós «άνεξέλεγκτα» έρευνητικά κέντρα και οι πανεπιστημιακές σπουδές θά ύποδαμιστούν άνεπανόρθωτα.

Μέ βάση τά παραπάνω, δέν είναι τυχαίο ότι οι Άγγλοι — αυτό τό «Έθνος μικρεμπόρων» (Nation of shop-keepers), όπως παρατήρησε ό Μάρξ, ήταν οι πρώτοι πού άνωτατοποίησαν τίς άνώτερες σχολές τους — δηλαδή τά Polytechnics — δημιουργώντας έτσι ένα τεράστιο μετα-βιομηχανικό, έπιπερδές δίκτυο παραγωγής πτυχίων, έχοντας έγκαιρα συνειδητοποιήσει πώς δέν ήταν πιά τό κασμίρι πού θά ίκανοποιούσε τίς απαιτήσεις τής νέας τεχνολογίας και άγοράς, αλλά τά προϊόντα τού πολιτισμού και τής παιδείας. Ή μαζική παραγωγή «φτηνών» πτυχίων και ή «έξαγωγή» τους σέ χώρες πού δέν παράγουν μαζικά τό «προϊόν» οδήγησε στό νά έχει στόν τόπο μας τό κάθε νοικοκυριό, εκτός από τόν κομποιύτερ, τήν τηλεόραση και τό βίντεο, και τά εισαγόμενα πτυχία του.

Αλήθεια, τί ήταν αυτό πού σταμάτησε τόν ύπουργό Παιδείας, και ένώ όλοι περιμέναμε πώς μέ τόν νέο νόμο θά άρχιζε επιτέλους και στόν τόπο μας ή μαζική παραγωγή, μέ τήν έλευθερη πρόσβαση τών μαθητών από τά λύκεια στά ΑΕΙ, ξαφνικά όλα δυσκόλεψαν τόσο πολύ ώστε, όπως φαίνεται, άντί νά αύξηθει, νά ελαττωθεί άκόμα πιό πολύ ή ντόπια παραγωγή πτυχίων;

Αναφέρθηκα πιό πάνω στόν κατ' έπίφασιν «άριστερό», κριτικό εκείνο λόγο πού άρχισε νά κυκλοφορεί έντός και εκτός πανεπιστημίων για τήν άνάγκη άμεσης σύνδεσης πανεπιστημιακής έρευνας και παραγωγής. Λίγοι πανεπιστημιακοί είχανε τότε συνειδητοποιήσει πώς αυτό ήδη συνέβαινε μέσω τής

τεράστιας εκείνης μετα-βιομηχανίας πού είχε στηθεί, έννοώ τή μετα-βιομηχανία τών συνεδρίων.

Κύριε Πρόεδρε τής Δημοκρατίας,

Αν αφήσετε τή φαντασία σας για ένα λεπτό νά πάει ψηλά, θά δείτε ότι τίς περισσότερες θέσεις μέσα στά άεροπλάνα, πού διασχίζουν τούς αιθέρες, τίς κατέχουν πανεπιστημιακοί οι όποιοι είτε πάνε, είτε επιστρέφουν από κάποιο έπιστημονικό συνέδριο, για νά έτοιμαστούν, άφού στύψουν τό μυαλό τους νά γράψουν μίαν άκόμη «άνακοίνωση», νά ξαναφύγουν. Έπίσης, αν αφήσετε τή φαντασία σας νά κατέβει ένα λεπτό κάτω στή γή, θά δείτε, από τίς καρτελίτσες στά πέτα τους, πώς τά περισσότερα δωμάτια τών ξενοδοχείων είναι κατειλημμένα από άγχωμένους, καταχρεωμένους πανεπιστημιακούς, οι όποιοι έχουν πετάξει από όλα τά μέρη τής γής, προκειμένου νά λάβουν μέρος μέ «άνακοίνωση» σέ κάποιο συνέδριο.

Τό περιεχόμενο τών συνεδρίων αυτό καθαυτό, δηλαδή όλος αυτός ό άνυπολόγιστος όγκος πυρετώδους, έρευνητικής δραστηριότητας, δέν επενδύεται μέ καμία άξια. Είναι, ώστόσο, ιδιαίτερα έπωφελής για τήν οίκοномиα. Για τόν τζίρο τών άεροπορικών εταιρειών και τών ξενοδοχείων, τού catering, τών εκδοτικών οίκων και τών έστιατορίων, τών διαφόρων εταιρειών φαρμακευτικών, άλλαντικών, γαλακτοκομικών και άλλων προϊόντων, οι όποιες ευγενώς συμβάλλουν στή χρηματοδότηση τών έπιστημονικών αυτών συνεδρίων, καθώς και τών βιομηχανιών οίνοπνευματωδών ποτών και χάρτου — τεράστια κατανάλωση από τούς πανεπιστημιακούς κατά τή διάρκεια τών συνεδρίων, αν σκεφτείτε πώς για ένα παγκόσμιο συνέδριο ιατρικής και μόνο, περιπου έπτά χιλιάδων συνέδρων, απαιτούνται για σημειώσεις έπτά χιλιάδες μπλόκ χαρτιού και, τό άπολύτως έλάχιστο, δεκατέσσερις χιλιάδες μπουκάλια μπύρας per diem. Πολλαπλασιάστε τώρα τόν άριθμό συνεδρίων ανά τόν κόσμο ανά ήμέρα και θά δείτε τί έννοώ για τή σχέση έρευνας και οίκονομίας.

Θά αναφέρω δύο-τρία άλλα επίσης όχι τόσο έμφανη παραδείγματα πού πιστοποιούν τήν πρόσφατη σύνδεση τών πανεπιστημιακών, ιδιαίτερα αυτών τών άνθρωπιστικών σπουδών, μέ τήν «παραγωγή». Σήμερα, όποιαδήποτε έφημερίδα και αν άνοιξουμε, θά διαπιστώσουμε ότι τίς περισσότερες σελίδες καταλαμβάνουν άρθρα και έπιφυλλίδες πού γράφονται — άντί πενιχής, βέβαια, άμοιβής — από πανεπιστημιακούς. Έπίσης, καθημερινά, πανεπιστημιακοί βρίσκονται στήν ύπηρεσία τών εκδοτών, ως επί τό πλείστον άνευ άμοιβής, προκειμένου νά παρουσιάσουν τώρα στή Στοά τού Βιβλίου, τώρα στή «Μεγάλη Βρετανία», στά βιβλιοπωλεία, στους πολιτιστικούς συλλόγους, στά καφενεία και στά μπάρ, τά νέα «ών ούκ έστιν άριθμός» βιβλία. Έτσι, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως διαφημιστές και ως διαφήμιση, συμβάλλουν όχι μόνο στήν οίκοномиα, αλλά και στήν παραγωγή νέων ειδών όμιλητικής «γραφής», όπως, π.χ., αυτή τής «παρουσίασης».

Τελευταίο, θά αναφέρω τόν ήράκλειο άθλο πού απαιτεί ή μεταβιομηχανία τής «μετεκπαιδευσης», και ό όποιος έχει πέσει, χάρη και στά κοινοτικά προγράμματα, στίς πλάτες, ένίοτε δέ και στίς σέπες, τών πανεπιστημιακών. Και λέω «ήράκλειο άθλο» γιατί στίς μέρες μας τό τζέτ τής ιστορίας τρέχει μέ τέτοια ίλιγγιώδη ταχύτητα ώστε δέν προλαβαίνει κανείς νά εκπαιδευτεί και πρέπει άμέσως νά μετεκπαιδευτεί, και δέν προλαβαίνει νά μετεκπαιδευτεί, μά πρέπει άμέσως νά μεταμετεκπαιδευτεί, και έτσι ad infinitum για μετεκπαιδευτές και

μετεκπαιδευόμενους. Πράγμα, βεβαίως, πού δίνει έμμεσα τό τελειωτικό κτύπημα —κι αυτό άς τό προσέξουν παρακαλώ οί θεωρητικοί τής λογοτεχνίας— τόσο στην έννοια του σταθερού νοήματος, όσο και τής όποιας τελεολογίας. Γιατί αυτό απαιτεί όχι μόνον ή συνεχώς άνανεύσιμη άγορά τής σύγχρονης τεχνολογίας, αλλά και τό ιδεολόγημα πού τήν άκολουθεί, δηλαδή τό προσφάτως άνασυρθέν από «τό χρονονόυλαπο τής ιστορίας» ιδεώδες του Διαφωτισμού, πού είναι ή «διά βίου εκπαίδευσις». Καί τίποτα δέν μäs γλιτώνει από αυτή, όπως τίποτα ποτέ δέν γλίτωσε τόν μυθικό "Ατλαντα!

Στό Βήμα, στίς 22 Νοεμβρίου 1998, διαβάζουμε: «Τριακόσια γυμνάσια σε όλη τή χώρα προβλέπεται νά έξοπλισθούν με ήλεκτρονικούς ύπολογιστές ως τό 2000». Διαβάζουμε επίσης ότι «ή ιστορία τής πληροφορικής στα σχολεία δέν είναι καινούργια. Ξεκίνησε τό 1993, επί ύπουργίας Γ. Σουφλιά, με τόν έξοπλισμό 1.600 γυμνασίων και τεχνικών επαγγελματικών λυκείων τής χώρας με ήλεκτρονικούς ύπολογιστές πού, σήμερα, είναι μάλλον παρωχημένης τεχνολογίας». Τί σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι όλα τά κονδύλια πού διατέθηκαν καθώς και οί «παρωχημένες τεχνολογίες» ύπολογιστές έχουν ήδη πάρει τό δρόμο γιά τή «χωματερή»! Τίποτα, βέβαια, δέν μäs έγγυάται ότι οί ύπολογιστές τής νεότερης τεχνολογίας, με τούς όποιους έξοπλίζονται σήμερα τά εκπαιδευτικά ιδρύματα, δέν θα είναι «παρωχημένης» τεχνολογίας ως τό 2000. Καί πάλι άπ' τήν άρχή! Τό πού πάει τό κέρδος είναι σε όλους μας γνωστό. Σίγουρο είναι ότι δέν έπιστρέφει στίς τσέπες του Δημο-

σίου, τό όποιο είναι ίσως και ό κύριος χρηματοδότης αυτών των νέων έξοπλισμών.

Η νέα τεχνολογική επανάσταση, όπως είναι γνωστό, άλλαξε άρδην τίς προτεραιότητες τής παραγωγής και τής κατανάλωσης. Στην κοινωνία των πολυμέσων, τής πληροφόρησης και του Internet, πρώτη θέση στην καταναλωτική ιεραρχία κατέχουν πλέον ό πολιτισμός και ή παιδεία. Έτσι, εκεί πού είχαμε μόνο τό «φαγητό σε πακέτο», σήμερα έχουμε και τήν «παιδεία σε πακέτο» και τόν «πολιτισμό σε πακέτο». Ο αιώνας πού άνατέλλει, θα είναι ό αιώνας του, «άνευ μετακινήσεως», τουρισμού από τόν καναπέ στίς χώρες τής γνώσης και του πολιτισμού. Σās διαβάζω, έπιλεκτικά, διαφημίσεις από τό περιοδικό Time, 2 Νοεμβρίου 1998:

ΔΙΠΛΩΜΑΤΑ ΜΕΣΩ ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΟΥ: Πέντε χρόνια γκαραντί με έπιστροφή χρημάτων. Φθάνετε έως και στην άπόκτηση Ph.D., έξ άποστάσεως. Έμπειρία γνώσης / ζωής. Πληροφορίες γιά 1660 και πλέον, μη παραδοσιακά πανεπιστήμια σε όλο τόν κόσμο... Γλιτώστε χρόνο και χρήμα.

Πανεπιστήμιο Knightsbridge: Κερδίστε ένα Bachelor's, Master's, Ph.D. με τό πάσο σας και από όπουδήποτε τόν κόσμο. Όλα «έξ άποστάσεως». Δέν απαιτείται παρακολούθησις, δέν ύπάρχουν επίσημες έξετάσεις.

Αν άνατρέξει κανείς στην κατάλληλη βιβλιογραφία, θα δει πως όλα τά μεγάλα πανεπιστήμια στην Άμερική βρίσκονται σε άναβρασμό, γιατί οί διοικήσεις τους έχουν περιέλθει πλέον στα χέρια επιχειρησιακών παραγόντων οί όποιοι καθορίζουν, έρήμην των καθηγητών και των φοιτητών, τίς πανεπιστημιακές σπουδές και κατευθύνσεις προς τό συμφέρον τής άγοράς. Έτσι πολλά τμήματα και έρευνητικά πανεπιστημιακά κέντρα «κλείνουν» ως «άντιπαραγωγικά» και «μη-άνταποδοτικά», ενώ άλλα ύποχρεώνονται νά άναζητούν χρηματοδότηση από ιδιωτικές εταιρείες και επιχειρήσεις προκειμένου νά επιζήσουν.

Οί νέες τεχνολογίες τής «έξ άποστάσεως» μάθησης επιτάσσουν τήν αυτονόμηση του μαθητευόμενου και τελικά τήν έξοδο του δασκάλου από τήν τάξη. Ο πανεπιστημιακός δάσκαλος-έρευνητής, όπως τόν ξέραμε, αρχίζει πλέον και γίνεται είδος περιττής πολυτελείας. Γιατί αυτό πού χρειάζονται οί εταιρείες διομηχανίας παιδείας και πολιτισμού, είναι άπλως και μόνο μερικούς εκπαιδευμένους ειδικούς, οί όποιοι θα συντάξουν, άνάλογα και με τήν «τσέπη» των άγοραστών, τά περιεχόμενα των «πακέτων» γνώσης και πολιτισμού. Πολύ σύντομα, και ύστερα από ένα διάστημα επιβαλτικής άνεργίας, ό κλάδος, ίσως και ό ίδιος ό θεσμός του πανεπιστημίου, θα σθήσει από τήν ιστορία. Σάν τόν άκονιστή, ό πανεπιστημιακός δάσκαλος θα καταλήξει νά γίνει και αυτός μιά γραφική φιγούρα του παρελθόντος. Τό θέμα είναι ποιός θα «άνοίξει» αυτά τά άπομωνωμένα και περιπλανώμενα μέσα στο διαδίκτυο «μυαλά».

Κύριε Πρόεδρε τής Δημοκρατίας,

Από τόν τόνο και τό περιεχόμενο τής όμιλίας μου σίγουρα κάποιος θα μπορούσε νά με κατηγορήσει γιά συντηρητισμό και γιά τήν άνιστόρητη έπιθυμία διατήρησης του status quo. Σ' αυτό θα άπαντούσα ότι δέν είμαι διόλου έχθρική απέναντι στην νέα τεχνολογία και στα προϊόντα της. Μάλιστα, πιστεύω πως προσφέρει τεράστιες δυνατότητες στην έρευνα και στην εκπαίδευση, άρκεί ή εφαρμογή νά άποφασίζεται και νά κατευθύνεται από αυτούς οί όποιοι έχουν γνώση των έρευνητικών και εκπαιδευτικών αναγκών, δηλαδή από τούς πανεπι-

στημακούς και όχι από κερδοσκοπικούς οργανισμούς. Δυστυχώς, όμως, η ορθολογική χρήση δεν αποφέρει τόσα άστρονομικά κέρδη που προσοδα από τόσα προϊόντα της νέας τεχνολογίας ή άδηφάγος αγορά. Έτσι, κατασκευάζει τους μύθους που περιβάλλουν τόσα προϊόντα αυτά, προκειμένου να αυξάνεται ή επιθυμητή τους αξία και να παρουσιάζονται ως κάτι άλλο από αυτό που πραγματικά είναι: δηλαδή, να παρουσιάζονται ως ανάγκη, ως «χρεία».

Ξέρουμε όλοι σήμερα, με την ανεργία που μαστίζει τους νέους, πώς τό «πτύχιο» δεν έχει πλέον κανένα αντίκρισμα στην αγορά εργασίας. Όπως σημειώνει ο επίσημονικός διευθυντής του Ίνστιτούτου Έργασίας της ΓΣΕΕ, Σ. Ρομπόλης, τό 22% τών άνέργων στή χώρα μας διαθέτει πτύχιο ΑΕΙ και ΤΕΙ και μέχρι τό 2000 ή ανεργία τους θά αυξάνεται σταδιακά. Έπισημαίνει, επίσης, τή δυσχερή πρόσβαση τών κοινωνικών έπιστημών στην αγορά εργασίας, πράγμα που όφείλεται στην άναρδιάρθρωση τής παραγωγής, παρά στην στρατηγική και τό περιεχόμενο τών αντίστοιχων πανεπιστημιακών σπουδών. Άναφέρει δέ τήν άποψη που υποστηρίζει τήν άλλαγή προανατολισμού του πανεπιστημίου προς τήν κατεύθυνση έπαγγελματικής εκπαίδευσης και άμεσης σύνδεσής του με βραχυχρόνιες ανάγκες τής αγοράς εργασίας (Καθημερινή, 27.11.1998, σ. 19). Όμως, πώς θά συμβαδίσει αυτό με τή μαζική παραγωγή πτυχίων, όταν στην Άμερική, χάρη στην άναρχη και μαζική παραγωγή, στην ίδια μοίρα βρίσκονται σήμερα και οι κάτοχοι του Ph.D.; Στίς μέρες μας, τό νέο προλεταριάτο φαίνεται να τό συγκροτούν οι μορφωμένοι τής γής. Για τό λόγο αυτό, κανένα «φάντασμα» δεν πλανιέται πάνω από τήν Εύρώπη και κανένας κίνδυνος δεν διαφαίνεται πώς οι μορφωμένοι όλο του κόσμου θά «ένωθούν».

Ό αιώνας τής Βιομηχανικής Έπανάστασης, όπως είναι γνωστό, κατασκεύαζε τίς υποκειμενικότητες με βάση τό ιδεολόγημα τής «αυτοβοήθειας» (self help) και τήν «ήθική τής εργασίας». Στόν 20ό αιώνα, οι υποκειμενικότητες κατασκευάστηκαν έν πολλοίς με βάση τό ιδεολόγημα τής προσωπικής «αυτοδιάθεσης» και τήν καταναλωτική μανία. Στή νέα εποχή τής εικόνας και τής πληροφορίας, οι υποκειμενικότητες άρχίζουν και πάλι να κατασκευάζονται με βάση τήν «αυτοβοήθεια» και τήν άνευ άντικρίσματος «ήθική τής πνευματικής εργασίας» προς άπόκτηση προσόντων πολιτισμού και παιδείας. Και θά μου πείτε: Είναι άραγε κακό πράγμα «ή παιδεία για τήν παιδεία» και «ό πολιτισμός για τόν πολιτισμό»;

Άς θυμηθούμε έδώ τόν Κάρολο Ντίκενς, και τό μυθιστόρημά του *Bleak House*, όπου ή φιλόσοφος κυρία Jellyby, ένθερμη όπαδός τής «Άδελφότητας τής Άνθρωπότητας» και άφοσιωμένη, ψυχή τε και σώματι, στό «Θέμα τής Άφρικής», κεντάει με τόν έκπολιτιστικό σύλλογό της μαντιλάκια προκειμένου να μάθουν να σκουπίζουν τή μύτη τους οι «άγριοι» τής Άφρικής. Στόν τόπο μας, τό λαϊκό ένστικτό φαίνεται να έχει πιάσει έξίσου καλά με τόν Ντίκενς τό νόημα τής «άδολης» αυτής προσφοράς όταν άδει: «Δέν πάω έγώ στό Μέγαρο, θά μείνω με τόν παίδαρο»!

Γιατί θά ήταν και πάλι μιá φοβερή πολιτική άπάτη άν, στόν μεταβιομηχανικό, μμητικό αιώνα μας, παραλέποντας όλες τίς πραγματικές άνισότητες και τήν ανθρώπινη δυστυχία, κωμωμόμασταν, άκριβώς όπως έκανε και ό βιομηχανικός 19ος αιώνας, ότι «ή έλευθερία, ή ισότης και ή άδελφότης» μας περιμένουν στην ειδυλλιακή επικράτεια του πολιτισμού και τής παιδείας, όπου, σ' αντίθεση με τήν κοινωνία, «Όλοι είναι ίδιοι».

Τουλάχιστον, τέτοιου μεγέθους στοχαστές, όπως ό Σίλερ και ό Άρνολντ, οι όποιοι διαμόρφωσαν αυτές τίς ιδεολογικές θέσεις, εγκαινίασαν μιá νέα τάξη Λόγου, αυτήν «περί κουλτούρας», ή όποία λειτούργησε ως αντί-λογος και ως άνάχωμα στόν πολιτικό, έπαναστατικό Λόγο και στην έπαναστατική πράξη τής εποχής τους. Σήμερα, αυτή ή «άνακύκλωση», αυτός ό «παπαγαλισμός» τών ιδεών, από άνθρωπος που ούτε ιδεολογικό Λόγο μπορούν να παράγουν, ούτε καν γνώση τής ιστορίας έχουν ώστε τουλάχιστον να επιφέρουν στην πρακτική αυτού του Λόγου κάποια «παραλλαγή», έγείρουν όχι άπλώς τό ειρωνικό μειδίαμα, αλλά και τήν όργή όσων γνωρίζουν πώς να «μηρυκάζουν» τά παντός είδους ιδεολογικά κείμενα.

Κύριε Πρόεδρε τής Δημοκρατίας, κυρίες και κύριοι,

Ό κριτικός Λόγος, ό όποιος εκφέρεται από μερικούς πανεπιστημιακούς δασκάλους, είναι ένας λόγος με βαθιά έπίγνωση ότι σπάνια ή έξουσία του μπορεί να μεταβάλλει τό αντικείμενο τής κριτικής του, δηλαδή τήν πραγματικότητα. Έχει, ωστόσο, ό πανεπιστημιακός δάσκαλος ένα χρέος άπέναντι στην ιστορία: να άναπαράγει αυτό τό Λόγο και να μήν τόν αφήνει ποτέ να σιωπήσει. Γιατί στά αρχεία του βρίσκεται κατατεθειμένη όλη ή ανθρώπινη διαμαρτυρία, όλη ή ανθρώπινη έπιθυμία για έναν άλλο, ίσως καλύτερο κόσμο, για μιάν άλλη, ίσως καλύτερη παιδεία. Κι αυτό δεν χαρίζεται στην όποια αγορά, στην όποια νέα τεχνολογία.

Σας εύχαριστώ.

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ

του Α.-Φ. Χριστίδη

Στό κείμενο αυτό σκοπεύω να σχολιάσω μία ειδική όψη των νεότερων συγκυριών που άφορα — με δραματικό, συχνά, τρόπο — την εκπαίδευση στην Ελλάδα. Αναφέρομαι στην αύξανόμενη παρουσία αλλόγλωσσων παιδιών στις σχολικές τάξεις, ως συνέπεια της οικονομικής μετανάστευσης. Το νέο αυτό φαινόμενο κατέβαλε έξαπίνης μία κοινωνία που δεν ήταν, δεν είναι και δεν ήθελε να είναι έτοιμη για μία τέτοια αλλαγή. Και αυτή η τρίτη διαπίστωση είναι ίσως η κρισιμότερη, γιατί συνδέεται με στάσεις ιστορικά καθορισμένες και επενδυσμένες με ισχυρές συναισθηματικές φορτίσεις, που περιπλέκουν τις πρακτικές διαστάσεις του εκπαιδευτικού αυτού προβλήματος.

Η οικονομική μετανάστευση δημιούργησε μία νέα πραγματικότητα ανισότιμης πολυγλωσσίας-πολυπολιτισμικότητας σε μία χώρα — ή, καλύτερα, σ' ένα έθνος-κράτος — έντυπωσιακά *ομοιογενοποιημένο* γλωσσικά και πολιτισμικά. Η συνάντησή με την *άλλη φωνή* — ως λόγο αλλά και ως πολιτισμό — εμφανιζόταν, ως πολύ πρόσφατα, με δύο εκδοχές. Η πρώτη, *έσωτερική* ή *έσωστρεφής*, εκδοχή άφορούσε «νησίδες» *στιγματισμένης αλλογλωσσίας*: άλλες γλώσσες που μιλούνταν στο πλαίσιο της ελληνικής επικράτειας, συνδεδεμένες με ισχυρά στερεότυπα *υποτίμησης*, που οδηγούσαν σε πολιτικές περιθωριοποίησης και άφομοίωσης. Η δεύτερη, *έξωτερική* ή *έξωστρεφής*, εκδοχή άφορούσε, ως *γλωσσομάθεια*, τη συνάντηση με ήγεμονικές ευρωπαϊκές γλώσσες (γαλλικά παλαιότερα, αγγλικά στη συνέχεια) και συνδεόταν με ισχυρά στερεότυπα *υπερτίμησης*. Η υπερτίμηση αυτή — ιδίως κατά τη διάρκεια του πρώτου αιώνα ζωής του νεοελληνικού έθνους-κράτους — δεν όφειλόταν απλώς και μόνο στην *εργαλειακή* αξία των γλωσσών αυτών, στη σημασία τους για τη διεθνή επικοινωνία. Στη διαμόρφωση αυτής της στάσης συμμετείχε δραστικά μία *συμβολική* παράμετρος: η επαφή με τις ήγεμονικές ευρωπαϊκές γλώσσες (μία επαφή ή όποια, παρεμπιπτόντως, έπηρεάσε σε σημαντικό ποσοστό τη διαμόρφωση της νεοελληνικής κοινής) συνέβαλε στην επιβεβαίωση της *ευρωπαϊκής ταυτότητας*, της ευρωπαϊκότητας των νεοελλήνων. Η ανάγκη αυτής της επιβεβαίωσης αποτελεί ιδιαιτερότητα της νεοελληνικής εθνογένεσης και συνδέεται επιπλέον με ένα άλλο φαινόμενο, κατά πολύ βασικότερο και κρισιμότερο για τό ζήτημα που μās ενδιαφέρει. Έννοώ, βέβαια, τό *γλωσσικό ζήτημα*. Η υπερτίμηση

της αρχαιότροπης καθαρεύουσας, ως κατ' έξοχήν ένδεδειγμένης για να αποτελέσει την επίσημη έθνική γλώσσα, και η συνακόλουθη υποτίμηση της όμιλούμενης, μητρικής, δημοτικής γλώσσας συνδέονται με την ιστορική ανάγκη επιβεβαίωσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας του νεοσύστατου έθνικού κράτους. Και ως όχημα της επιβεβαίωσης αυτής λειτουργούσε η αρχαία ελληνική κληρονομιά — γλωσσική και πολιτισμική — που διέθετε τόσο κύρος στην Έσπερία. Η έμμونه στη συνέχεια με την ένδοξη αρχαιότητα και η διαγραφή του ιστορικού χρόνου που μεσολάβησε — Μεσαίωνας, όθωμανική κυριαρχία — συνδέονται με τό αγωνιώδες αίτημα της επιβεβαίωσης της ευρωπαϊκότητάς μας, με κύριο αποδέκτη του αίτήματος την ισχυρή Εύρώπη.

Υποτίμηση της αλλογλωσσίας στό έσωτερικό του νεοελληνικού έθνους-κράτους αλλά και υποτίμηση της όμιλούμενης μητρικής γλώσσας. Υπερτίμηση των «ισχυρών» ευρωπαϊκών γλωσσών αλλά και υπερτίμηση της «ισχυρής» αρχαιότροπης καθαρεύουσας. Η βαθύτερη ένότητα των στάσεων αυτών βρίσκεται σε ένα αίτημα «καθαρότητας». Ένα αίτημα ελληνικής «καθαρότητας» που μεσολαβείται από την επανασύνδεση με την Εύρώπη μέσω της αρχαιότητας. Η καθαρότητα αυτή άπειλούνταν από τις στιγματισμένες «ακάθαρτες» γλώσσες παλαιότερων και νεότερων έχθρών του έθνους: τουρκικά, σλαβικές γλώσσες των γειτόνων, αλβανικά. Γλώσσες που εξακολουθούσαν — και εξακολουθούν — να μιλούνται στα όρια της επικράτειας και οι όποιες είχαν «ρυπάνει» — μέσω δανείων — την ελληνική γλώσσα. Όστόσο, οι άπειλές κατά της καθαρότητας δεν εξαντλούνταν σ' αυτή τη στιγματισμένη αλλογλωσσία. Υπήρχε και ό έσωτερικός έχθρός: η καθομιλούμενη δημοτική και οι διαλεκτικές παραλλαγές της, ως γλωσσικές εκδοχές «φθοράς» και απαράδεκτης «έπιμειξίας».

Επιμένο στην ιστορική διάσταση των στάσεων αυτών — στό πλαίσιο του νεοελληνικού έθνικού κράτους — άπέναντι στην αλλογλωσσία / πολυγλωσσία — γιατί άναδεικνύουν κάποιες ιδιαιτερότητες που εξακολουθούν να παράγουν συμπτώματα στη σημερινή συγκυρία. Τό αίτημα της όμοιογένειας — γλωσσικής και πολιτισμικής — υπήρξε συστατική διάσταση της άνάδυσης των έθνικών κρατών κατά τούς τρεις τελευταίους αιώνες μέσα στα παλαιότερα πολυγλωσσικά-πολυπολιτισμικά μωσαϊκά (Όθωμανική Αυτοκρατορία λ.χ.). Και τό αίτημα της

ομοιογένειας συνδεόταν κρίσιμα με μία καινούργια — εν σχέσει με τόν Μεσαίωνα— οικονομική, κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα: τήν επικράτηση του καπιταλισμού που απαιτούσε, για να λειτουργήσει, ένα ομοιογενή — γλωσσικά και πολιτισμικά— πληθυσμό που θα προσέφερε τό απαραίτητο ομοιογενές εργατικό δυναμικό για τήν παραγωγή σέ μαζική κλίμακα. Αὐτή ἡ ἀναγκαιότητα συνέβαλε στή δημιουργία τῶν ἐθνικῶν, στάνταρ γλωσσῶν που ἔρχονται νά ἀντικαταστήσουν τά πολυγλωσσα, πολυδιαλεκτικά μωσαϊκά του Μεσαίωνα. Μέσα στό γενικό καί κοινό αὐτό σενάριο ὑπάρχουν, ὡστόσο, διαφοροποιήσεις καί ἰδιαιτερότητες. Καί ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς ἐκδοχῆς αὐτοῦ τοῦ ομοιογενοποιητικοῦ σεναρίου δρῖσκεται στήν ἐξαιρετικά ἐντονη *συμβολική* φόρτιση τῆς γλωσσικῆς/πολιτισμικῆς ομοιογένειας, ὅπως ἐκφράζεται μέσα ἀπό τή μακρόχρονη διεκδίκηση τοῦ ρόλου τῆς ἐθνικῆς γλώσσας ἀπό μία γλωσσική μορφή τεχνητή — τήν καθαρεύουσα — μέ λειτουργία κατ' ἐξοχήν καί κατά κύριο λόγο συμβολική — τήν ἐπιβεβαίωση τῆς συνέχειας μέ τήν ἀρχαιότητα. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἰδιαιτερότητα δημιούργησε μία ἐξαιρετικά *ἀκαμπτὴ* ἐκδοχή γλωσσικοῦ προτύπου — γλωσσικῆς ομοιογένειας — που θεωροῦσε τήν παρέκκλιση — μ' ἄλλα λόγια, ὁποιαδήποτε ἐκδοχή ἑτερογένειας ἢ πολυμορφίας — ἐξ ὀρισμοῦ ἐχθρική καί ἀπειλητική. Ἡ ἐμμονή σ' ἓνα τεχνητό γλωσσικό πρότυπο κατ' ἐξοχήν *γραπτό* καί κατ' ἐξοχήν *συμβολικό* στή λειτουργία του — ὑπερτίμηση τῆς ἀρχαιότροπης γλωσσικῆς μορφῆς στό ὄνομα τῆς συνέχειας καί ὑποτίμηση τῆς ὀμιλούμενης γλώσσας — παρήγαγε μία ἰδιάζουσα μορφή *ἀποκλεισμοῦ* στήν ἐκπαίδευση. Ἀποκλεισμός τῆς ἐνδογλωσσικῆς πολυφωνίας: δημοτικῆ καί διάλεκτοι ἢ, εὐρύτερα, προφορικός λόγος στίς διάφορες ἐκδοχές του καί στίς διάφορες χρήσεις του. Ἀποκλεισμός τοῦ προφορικοῦ λόγου ἐπειδή, λόγω τῆς φύσης του, ἀπειλοῦσε τό γραπτό πρότυπο — τήν καθαρεύουσα — που δέν διέθετε ἐρείσματα προφορικότητας. Ἀποκλεισμός, κατά μείζονα λόγο, τῆς στιγματισμένης γειτονικῆς πολυγλωσσίας: γλώσσες που μιλοῦνται στά ὄρια τῆς ἐπικράτειας καί συνδέονται μέ ἐντονα ἀρνητικά στερεότυπα, τά ὁποία πηγάζουν ἀπό τίς συγκυρίες τῆς γέννησης καί τῆς διαμόρφωσης τοῦ νεοελληνικοῦ ἐθνικοῦ κράτους.

Μέ δεδομένα αὐτά τά ἱστορικά χαρακτηριστικά δέν θά ἦταν ὑπερβολή νά ὑποστηρίξει κανεῖς ὅτι ἡ γλωσσική ἐκπαίδευση στό νεοελληνικό κράτος βασίστηκε (μέχρι τό 1976), καί σέ διάφορους βαθμούς, σέ *πρακτικές ἀποκλεισμοῦ ἀπό τή μητρική γλώσσα*. Καί αὐτή ἀκριβῶς ἡ κληρονομιά κατέστησε τό ἐκπαιδευτικό μας σύστημα ἐξαιρετικά ἀνέτοιμο — σέ ἐπίπεδο ἰδεολογικό — νά ἀντιμετωπίσει τόσο τήν παλαιότερη ὅσο καί τή νεότερη γλωσσική καί πολιτισμική ἑτερογένεια στή βάση τοῦ σεβασμοῦ τῆς μητρικῆς γλώσσας. Μία ἐκπαιδευτικὴ πραγματικότητα που κυριαρχήθηκε ἐπὶ ἐνάμιση αἰῶνα ἀπό μία ἰδεολογία ομοιογένειας που ἀπέκλειε τήν ὀμιλούμενη μητρική γλώσσα (κι ἐδῶ δρῖσκεται ἡ διαφορά μέ τά ἐγχειρήματα ομοιογενοποίησης ἄλλων ἐθνικῶν κρατῶν) — μία τέτοια ἐκπαιδευτικὴ πραγματικότητα πόσο ἔτοιμη μποροῦσε νά εἶναι γιά νά ἀντιμετωπίσει αὐτή τή νέα γλωσσική-πολιτισμική ἑτερογένεια, ὅταν μάλιστα συχνότατα ἀφορᾶ γλώσσες καί μορφές γλώσσας (διάλεκτους) ἤδη στιγματισμένες ἀπό παλαιότερες συγκυρίες;

Θά ἤθελα τώρα νά περάσω σέ κάποια συγκεκριμένα παραδείγματα που συνδέονται μέ χαρακτηριστικό τρόπο, κατά τῆ

γνώμη μου, μέ αὐτή τήν ἱστορική νεοελληνική ἰδιαιτερότητα — τόν μακρόχρονο ἀποκλεισμό τῆς μητρικῆς γλώσσας — καί τίς ἐπιπτώσεις της στό ζήτημα τῆς γλωσσικῆς ἑτερογένειας καί τῶν ἐκπαιδευτικῶν προβλημάτων μέ τά ὁποία σχετίζεται.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ *Θράκη* ἀποτελεῖ τήν «παραδοσιακή» νησίδα πολυγλωσσίας-πολυπολιτισμικότητας στό ἐσωτερικό τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας. Στήν περιοχή αὐτή μιλοῦνται, πλὴν τῆς ἐλληνικῆς, τά τουρκικά, τά πομακικά (σλαβογενῆς γλώσσα) καί τά τσιγγάνικα. Καί οἱ τρεῖς αὐτές γλώσσες, που

άφοροῦν τὴ μουσουλμανικὴ μειονότητα, συνδέονται μὲ στερεότυπα ὑποτίμησης, «ἐθνικά», κοινωνικά ἢ καὶ τὰ δύο. Στὴν περίπτωση τῆς πομακικῆς καὶ τῆς ρομανές (τσιγγάνικης) συνυπάρχουν, ἐπιπρόσθετα καὶ γιὰ διαφορετικούς λόγους, στερεότυπα αὐτοὑποτίμησης, ὑποτίμησης/ἀπαξίωσης τῆς μητρικῆς γλώσσας ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ὁμιλητές, ποὺ ὀδηγοῦν στὸ φαινόμενο τῆς μετακίνησης πρὸς μιὰ ἄλλη γλώσσα — καὶ ἐν προκειμένῳ τὴν τουρκικὴ. Πέρα ἀπὸ τίς τρεῖς αὐτές γλώσσες, ἢ μετανάστευση ἀπὸ περιοχὲς τῆς πρώην Σοβιετικῆς Ἑνώσεως πρόσθεσε καὶ ἄλλες γλώσσες ἢ διαλέκτους.

Ἡ μειονοτικὴ ἐκπαίδευση — ποὺ προβλέπεται ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάνης — βασίζεται σὲ δύο γλώσσες — τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴν τουρκικὴ — μεταξύ τῶν ὁποίων μοιράζεται τὸ σχολικὸ πρόγραμμα τῆς πρωτοβάθμιας μειονοτικῆς ἐκπαίδευσης, μὲ δασκάλους, ἀντίστοιχα, ἑλληνόφωνους καὶ τουρκόφωνους, χριστιανούς καὶ μουσουλμάνους. Τὰ παιδιά τῆς μειονότητας πηγαίνουν στὸ μειονοτικὸ δημοτικὸ χωρὶς νὰ ξέρουν — τὰ περισσότερα — καθόλου ἑλληνικά, ἐφόσον ἡ γλώσσα αὐτὴ δὲν χρησιμοποιεῖται στὸ ἄμεσο οἰκογενειακὸ περιβάλλον τους ἢ στὴν εὐρύτερη κοινότητα, ἐφόσον πρόκειται γιὰ ἀμιγῶς μειονοτικὴ κοινότητα. Τὸ μειονοτικὸ δημοτικὸ σχολεῖο καλεῖται λοιπὸν νὰ μάθει στὰ παιδιά αὐτὰ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα.

Θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι αὐτὸ θὰ γινόταν μὲ ἕνα ἀνάλογο διδακτικὸ ὕλικὸ ποὺ θὰ ἀντιστοιχοῦσε στὴν ἰδιαιτερότητα τῆς διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς ὡς δευτέρας/ξένης γλώσσας καὶ ὄχι ὡς μητρικῆς. Κάθε ἄλλο. Τὰ παιδιά τῆς μειονότητας καλοῦνται νὰ «μάθουν» ἑλληνικά μὲ τὰ ἴδια διδακτικὰ βιβλία ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὰ ἑλληνόφωνα παιδιά — τὰ παιδιά ποὺ ἔχουν τὴν ἑλληνικὴ ὡς μητρικὴ γλώσσα. Τὸ βιβλίον λ.χ. ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Ἡ γλώσσα μου» χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ τὰ μουσουλμανόπαιδα, παρ' ὅλο ποὺ αὐτὸ τὸ κτητικὸ «μου» τοῦ τίτλου δὲν τοὺς ἀφορᾷ καθόλου — τὸ ἀντίθετο. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι βέβαια ὅτι τὰ παιδιά δὲν μαθαίνουν ἑλληνικά. Φτάνουν στὸ τέλος τοῦ δημοτικοῦ μὲ τεράστιες ἐλλείψεις στὴν παραγωγή καὶ στὴν κατανόηση, ἀλλὰ μὲ ἄψογη συχνὰ ὀρθογραφικὴ ἱκανότητα, προϊόν τῆς ἀποτελεσματικῆς βίας τῆς μηχανικῆς ἐπανάληψης. Ἡ διδασκαλία τῆς ξένης γλώσσας — τῆς ἑλληνικῆς — γίνεται ὡς ἐάν νὰ ἦταν ἡ μητρικὴ, μὲ τεράστιο κόστος — καὶ ψυχολογικὸ — γιὰ τοὺς μαθητές. Ὅπως ἔλεγε χαρακτηριστικὰ ἕνας γονιός, ἡ κόρη του ἔμαθε ἑλληνικά ὄχι στὸ δημοτικὸ ἀλλὰ στὸ φροντιστήριον τῶν ἀγγλικῶν, ὅπου μάθαινε ἀγγλικά μαζί μὲ ἄλλα ἑλληνόφωνα παιδιά. Γιὰ τοὺς δασκάλους, ἡ παράλογη αὐτὴ σκηνοθεσία τῆς διδασκαλίας μῆς ξένης γλώσσας μὲ τοὺς ὄρους διδασκαλίας τῆς μητρικῆς δημιουργεῖ ἕνα βαθύ καὶ καταστροφικὸ αἶσθημα μεταίωσης. Οἱ περισσότεροι — ἀβοήθητοι — ἀναγκάζονται νὰ αὐτοσχεδιάζουν ἢ νὰ ἀνακαλύπτουν ἐκ νέου μόνοι τους τὸν τροχὸ — τὴ μεθοδολογία τῆς διδακτικῆς τῶν ξένων γλωσσῶν — γιὰ νὰ ἀντιστρέψουν τὴν παράλογη αὐτὴ πραγματικότητα.

Ποῖο εἶναι τὸ βαθύτερο ἔρεισμα αὐτῆς τῆς τραγελαφικῆς κατάστασης; Τὸ ἔρεισμα αὐτὸ συνίσταται, κατὰ τὴν ἀποψή μου, στὴ συμπλοκὴ δύο στάσεων ποὺ ἔχουν ἤδη ὀνομαστεῖ καὶ συζητηθεῖ στὴν πορεία τοῦ κειμένου αὐτοῦ. Ἡ πρώτη ἔγκειται στὴν εὐρύτερη ὑποτίμηση τῆς μητρικῆς γλώσσας, γενικὰ στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαίδευσης, ὡς ἀπόρροια τῆς μακρόχρονης κυριαρχίας μῆς μὴ μητρικῆς γλώσσας — τῆς καθαρεύουσας. Ἡ δεύτερη — συναρτημένη μὲ τὴν πρώτη, ὅπως εἶδαμε — ἔγκειται στὸ στιγμιαῖο ἐνός συγκεκριμένου φάσματος ἀλλαγωσσίας ἄλλων μητρικῶν γλωσσῶν ποὺ ἐμπλέκονται στὴ

δίνη τῆς διαμόρφωσης τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, σὲ μιὰ πρόσφατη ἐν ἐξελίξει παρεμβάση γιὰ τὴν ἀναμόρφωση τοῦ ἑλληνόφωνου προγράμματος τῶν μειονοτικῶν σχολείων, ἀκούστηκε ὡς ἔνστασις ἀπὸ ὑψηλόβαθμους παράγοντες τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἱεραρχίας τῆς περιοχῆς ὅτι ἡ παρέμβασις αὐτὴ ἐπιχειρεῖ νὰ μετατρέψει τοὺς δασκάλους τῆς ἑλληνικῆς στὰ μειονοτικὰ σχολεῖα σὲ δασκάλους ξένης γλώσσας καὶ αὐτὸ θεωρήθηκε ἀνεπίτρεπτο — ἕνα εἶδος ἐθνικῆς προδοσίας. Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ — ποὺ δὲν θὰ τὸ προσυπέγραφαν οἱ ἴδιοι οἱ ὑποστηρικτές του προκειμένου γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς ὡς ξένης σὲ ρωσόφωνα ἢ σὲ ἀγγλόφωνα παιδιά — παραπέμπει κατευθείαν στὴν ὑποτίμηση μιᾶς συγκεκριμένης μητρικῆς γλώσσας ἢ ὁποῖα δὲν πρέπει νὰ «ἀναβαθμιστεῖ» μέσω τῆς προσαρμογῆς τῆς διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς στὶς διδακτικὲς ἀπαιτήσεις ποὺ ἐπιβάλλει αὐτὴ ἢ ἄλλη μητρικὴ γλώσσα.

Ἀντίστοιχη μὲ τὸ παράδειγμα ποὺ μόλις συζητήσαμε εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἐγχειρήματος ἀναβίωσης τῆς ἑλληνοφωνίας κατὰ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα σὲ περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (Καππαδοκία) ὅπου κατοικοῦσαν ὀρθόδοξοι πληθυσμοὶ ποὺ εἶχαν μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν στὴν τουρκικὴ γλώσσα. Τὸ ἐγχείρημα ἀπέτυχε παταγωδῶς, διότι ἡ γλωσσικὴ μορφή ποὺ ἐπιλέχθηκε γιὰ τὴν ἀναβίωση τῆς ἑλληνοφωνίας ἦταν ἡ ἀρχαῖζουσα καθαρεύουσα, γλώσσα μὴ μητρικὴ τῶν δασκάλων ποὺ ἀνέλαβαν νὰ τὴ διδάξουν.

Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ ὑποτίμηση/ἀγνόηση τῆς μητρικῆς γλώσσας — τῶν μαθητῶν στὴν πρώτη, τῶν δασκάλων στὴ δεύτερη — καὶ μέσα στὸ ἴδιο εὐρύτερο ἰδεολογικὸ πλαίσιο ὀδήγησε σὲ καταστροφικὰ ἀποτελέσματα.

Τὰ παραδείγματα ποὺ ἔδωσα εἶναι, βέβαια, ἀκράϊα. Εἰκονογραφοῦν ὥστόσο μιὰ ἰδεολογία γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς μητρικῆς γλώσσας καὶ τῆς ἀλλογλωσσίας, διαμορφωμένη μέσα στὶς συγκυρίες τῆς δημιουργίας τοῦ νεοελληνικοῦ ἐθνικοῦ κράτους, ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἐνεργή. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὰ πράγματα παραμένουν στάσιμα. Ἦδη ἔχει ἀρχίσει νὰ διαμορφώνεται γενικότερα στὴν Εὐρώπη — καί, ἐπομένως, καὶ στὴν Ἑλλάδα — ἕνα γενικότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τίς ἀνάγκες τῶν μειονοτήτων, τῶν ἱστορικῶν μειονοτήτων κατὰ κύριο λόγο καί, ἐν μέρει, τῶν μειονοτήτων ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν οικονομικὴ μετανάστευση. Ἡ ἐξέλιξις αὐτὴ εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερα σύνθετη. Θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω μιὰ μόνο πλευρὰ τῆς, ἡ ὁποία, κατὰ τὴν ἀποψή μου, εἶναι πολὺ σημαντικὴ. Ἡ συνάντησις μὲ τὴν ἀνθρώπινη δυστυχία — καὶ ἡ συνάντησις μὲ τὸν μειονοτικὸ ἄνθρωπο καὶ τίς ἀνάγκες του, γλωσσικῆς καὶ ἄλλης, εἶναι μιὰ τέτοιου εἶδους συνάντησις — μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ χρήσιμη ἐπὶ τῆς οὐσίας γιὰ τὰ ἐμπλεκόμενα ὑποκείμενα καὶ ἐξανθρωπιστικὴ γιὰ τοὺς εἰδικούς — ἐκπαιδευτικούς καὶ ἄλλους — ποὺ σχετίζονται μαζί τους μόνον ἐάν δὲν ἐκτραπεῖ στὴν κατεθύνησις εἴτε μῆς τεχνικῆς ἢ τεχνοκρατικῆς «φροντίδας» εἴτε μῆς φιλάνθρωπης ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ ἡγεμονικῆς πατρωνείας. Συχνὰ οἱ δύο αὐτές ἐκτροπές πᾶνε μαζί. Ἡ ἀπαραίτητη τεχνικὴ γνώσις — ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ μέσα ἀπὸ ἐπιμορφώσεις, βιβλία κλπ. — χρειάζεται, ὡς σιαμαῖο σύντροφον, τὴ «συμπάθεια», μὲ τὴν ἀρχαία σημασία τῆς λέξης, τὴ συμμετοχὴ στὴν ὁδὴν τοῦ ἀποκλεισμένου, ἀπορροσάτετου ἀνθρώπου. Μιὰ συμμετοχὴ ποὺ μπορεῖ νὰ «καλλιεργηθεῖ», ἂν μοῦ ἐπιτραπεῖ ἢ ἔκφρασις αὐτῆς, μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάκλησις ἐμπειριῶν ἀποκλεισμοῦ ποὺ ὑπάρχουν, λίγο ἢ πολὺ, στὴν ἐμπειρία ὅλων μας: φτώχεια, προσφυγιά, μο-

ναξιά ή και τὰ τρία μαζί. Καί μέ ἐφαλτήριο τήν ἀποψη πού μόλις διατύπωσα, θά ήθελα νά ξαναγυρίσω στόν γλωσσικό αποκλεισμό, στόν αποκλεισμό από τή μητρική γλώσσα πού είναι ή μοίρα του μετανάστη. Τό εκπαιδευτικό πρόβλημα πού θέτει αυτή ή πραγματικότητα δέν περιορίζεται στην ανάγκη δημιουργίας κατάλληλου εκπαιδευτικού ύλικου για τήν εκμάθηση τής νέας γλώσσας, σέ γνώσεις δηλαδή γλωσσοδιδασκαλικής, καθώς και σέ μία άνοιχτή προσέγγιση στό ζήτημα τής διαφορᾶς, πού όνομάζεται διαπολιτισμικότητα ή πολυπολιτισμικότητα. Χρειάζεται επιπλέον τήν επίγνωση — τήν όδυνηρή επίγνωση — του τραυματικού χαρακτήρα πού έχει για τόν μειονοτικό ή τόν μετανάστη — και ειδικότερα για τόν μετανάστη ή τόν μειονοτικό τής σχολικής ηλικίας — ό αποκλεισμός από τή μητρική γλώσσα και τό πολιτισμικό της πλαίσιο. Η μητρική γλώσσα είναι για τό κάθε άτομο ό μητρικός λόγος, ένας λόγος ό όποιος μαζί μέ τό μητρικό σώμα του δίνει στα πρώιμα παιδικά του χρόνια τό σωτήριο αίσθημα τής ασφάλειας και τής οικειότητας. Αυτό τό άρχέγονο αίσθημα διατάρασσει ό αποκλεισμός από τή μητρική γλώσσα. Καί αυτό εκφράζεται στα παιδιά τών μετανάστων ή στα μειονοτικά παιδιά μέ ποικίλες μορφές γλωσσικής παθολογίας (τραυλισμοί, άπώλεια λόγου κλπ. Βλ. σχετικά P. Hassoun 1997:73, A. Konicheckis 1997:88, 89, 93, 97, Mesmin κ.ά. 1995, Laznik-Penot 1995:45-47). Αυτό τό τραύμα όφείλει νά γνωρίσει, νά αναγνωρίσει και νά αντιμετώπισει ό εκπαιδευτικός — ως εκπαιδευτικός και όχι ως ψυχολόγος — μέσω μιας ενημερωμένης, πληροφορημένης και όχι άδαοῦς «συμπάθειας». Καί αυτή ή ενημερωμένη «συμπάθεια» θά πρέπει νά συμπεριλαμβάνει και άλλα στοιχεία. Τίς ιδιαίτερότητες λ.χ. τής μητρικής γλώσσας στις χώρες προέλευσης τών παιδιών μέ τὰ όποια άσχολείται. Στην Ίνδια και στην Αφρική λ.χ. τό ρόλο τής μητρικής γλώσσας μπορούν νά τόν μοιράζονται περισσότερες από μία γλώσσες, πράγμα πού ένδέχεται νά δυσκολεύει ένα παιδί νά προσαρμοστεί σέ μία πραγματικότητα άπόλυτης μονογλωσσίας. Για νά σᾶς δώσω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα (Mesmin, ό.π., 26), στό Μπε-

νίν τής Αφρικής χρησιμοποιείται ή γλώσσα fon για θέματα τής καθημερινότητας, για σοβαρότερα θέματα χρησιμοποιείται ή γλώσσα nago, για θέματα υγείας — όταν φροντίζει κανείς κάποιον άρρωστο — χρησιμοποιείται ή γλώσσα yoruba και όταν πρόκειται για σοβαρή άρρώστια χρησιμοποιείται ή άρχαιότερη μορφή τής γλώσσας yoruba. Αυτός ό γλωσσικός καταμερισμός άντανανκᾶ έναν πολιτισμικό καταμερισμό και ό γλωσσικός αποκλεισμός είναι ταυτόχρονα τραυματικός αποκλεισμός από τόν πολιτισμικό ιστό τής μητρικής γλώσσας. Αυτός ό διφυής αποκλεισμός συγκροτεί τήν όδύνη του γλωσσικού αποκλεισμού και τή συχνότερη αιτία σχολικής άποτυχίας. Γι' αυτό και σέ όρισμένες χώρες τής Εϋρώπης δημιουργείται μέσα στό πλαίσιο του σχολείου ή δυνατότητα μιας περιστασιακής μονοπολιτισμικής τάξης, οὔτως ώστε τὰ παιδιά τής ίδιας γλώσσας / πολιτισμικής προέλευσης νά διώσουν τήν άναγνώριση τής ιδιαιτερότητάς τους και νά άντλήσουν αισθήματα ασφάλειας μέσα από τή δική τους ομάδα (Mesmin 1995:22). Θά ήθελα νά τελειώσω επισημαίνοντας ακόμα μία φορά ότι ή συνάντηση του εκπαιδευτικού μέ τήν όψη τής ανθρώπινης δυστυχίας πού μᾶς άπασχόλησε άπαιτεί ενημερωμένη συμπάθεια, πληροφορημένη συμμετοχή στην όδύνη του αποκλεισμού. Η πληροφορηση κάνει τόν εκπαιδευτικό επαρκέστερο ειδικό, ή συμπάθεια τόν έξανθρωπίζει. Αυτό είναι ίσως τό σημαντικότερο τόσο για τόν ίδιο όσο και για τούς άποδέκτες του έργου του.

1. Hassoun P., *Migration et transfert*, Cliniques Méditerranéennes 1997, 55-56.
2. Konicheckis A., *La langue maternelle et son devenir chez le migrant*, Cliniques Méditerranéennes 1997, 55-6.
3. Laznik-Penot M.-C., *Vers la parole*, De Noël, Paris 1995.
4. Mesmin C. κ.ά., *Psychothérapie des enfants de migrants*, La pensée Sauvage, Paris 1995.

ΤΑ ΦΥΣΙΚΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

τῆς Βάσως Κιντῆ

Ο λόγος περί δικαιωμάτων είναι ένας σχετικά νέος λόγος στην ιστορία τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς φιλοσοφίας. Διατυπώνεται τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰώνα, τὴν ἴδια ἐποχὴ πού ἐκδηλώνεται καὶ ἐδραιώνεται ὁ ἀτομισμὸς τόσο στὸ χῶρο τῆς θεολογίας μὲ τὸν προτεσταντισμὸ ὅσο καὶ στὸ χῶρο τῆς οἰκονομίας μὲ τὸν καπιταλισμὸ. Ὡς τότε ἡ ἐπικρατέστερη ἠθικὴ θεωρία ἦταν ἡ θεωρία τοῦ φυσικοῦ νόμου, ἡ ὁποία εἶχε μὲν τὶς καταβολές τῆς στήν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία καὶ ἰδιαίτερα στοὺς Στωϊκοὺς ἀλλὰ κυριάρχησε στὴ θεολογικὴ, χριστιανικὴ ἐκδοχὴ τῆς, ὅπως αὐτὴ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη. Ἀπὸ τὴ θεωρία αὐτὴ κυρίως ἀντλοῦν ὅσοι μιλοῦν γιὰ φυσικὰ καὶ ἀνθρώπινα δικαιώματα.

Ἡ θεωρία τοῦ φυσικοῦ νόμου: πρόδρομος τῆς θεωρίας τῶν φυσικῶν καὶ ἀνθρώπινων δικαιωμάτων

Ἡ θεωρία τοῦ φυσικοῦ νόμου ἀναζητεῖ μιὰ ἀντικειμενικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τί εἶναι δίκαιο καὶ ἠθικῶς ὀρθὸ γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴν ποικιλία καὶ τὴν αὐθαιρεσία τῶν ἀνθρώπινων συμβάσεων. Θέλει δηλαδή νὰ θεμελιώσει τὸ ἠθικῶς ὀρθὸ σὲ κάτι πού μένει σταθερὸ καὶ δὲν παραλλάσσει μὲ τὶς ἐποχές, τοὺς πολιτισμοὺς, τὶς κοινωνίες. Ἀναζητεῖ κριτήρια ὀρθοῦ καὶ λάθους, τὰ ὁποῖα νὰ εἶναι ἐφαρμόσιμα καθολικὰ, ὥστε νὰ καταστήσει τὴν ἠθικὴ δεσμευτικὴ γιὰ ὅλους καὶ ὄχι ἔρμαιο τῶν συγκυριακῶν διαθέσεων, συνηθειῶν ἢ ἀποφάσεων τῶν ἀνθρώπων. Αὐτὰ τὰ καθολικὰ κριτήρια θὰ ἐπιτρέπουν ἐπίσης τὴν ἀντικειμενικὴ ἀποτίμηση καὶ κριτικὴ τῶν ἀνθρώπινων κανόνων καὶ ἀρχῶν. Ἡ θεωρία τοῦ φυσικοῦ νόμου παρεμβαίνει στὴ συζήτηση πού διερευνᾷ τὴν ἀντίθεση μεταξὺ νόμου καὶ φύσεως, συζήτηση ἡ ὁποία χρονολογεῖται ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα π.Χ., καὶ τάσσεται σαφῶς κατὰ τοῦ θετικοῦ δικαίου — τῶν νόμων δηλαδή πού θεσπίζουν οἱ ἄνθρωποι — καὶ ὑπὲρ τῆς φύσεως ὡς θεμελίου τῆς ἠθικῆς. Ὅπως γράφει ὁ Διογένης Λαέρτιος (7.53) γιὰ τοὺς Στωϊκοὺς, «φυσικῶς δὲ νοεῖται δίκαιόν τι καὶ ἀγαθόν».

Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τῶν Στωϊκῶν ἦταν στενά συνδεδεμένη μὲ τὴν ὄντολογία τους, μὲ τὶς ἀντιλήψεις τους γιὰ τὸν κόσμο. Ὑποστήριζαν ὅτι ὁ κόσμος διέπεται καὶ συνέχεται ἀπὸ μιὰ ἀρχή, τὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου ἢ ὀρθοῦ λόγου, ἡ ὁποία καθορίζει ὄχι μόνο πῶς εἶναι ὁ κόσμος ἀλλὰ ἐπίσης καὶ πῶς πρέπει νὰ εἶναι. Ὑπαγόρευε δηλαδή αὐτὴ ἡ ἀρχὴ νόμους τῆς φύσεως ὄχι μόνο περιγραφικοῦ ἀλλὰ καὶ κανονιστικοῦ τύπου. Νόμους ὅπως αὐτοὺς πού διατυπώνουν οἱ ἐπιστῆμες (περιγραφικούς)

ἀλλὰ καὶ νόμους τῆς ἠθικῆς πού ὀρίζουν τὸ δέον γενέσθαι (κανονιστικούς). Γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ γίνει αὐτό, ἡ φύση ἐκλαμβάνεται ὄχι ὡς κάτι ἀδρανές καὶ νεκρὸ πού ἀπλῶς παρατηρεῖται καὶ περιγράφεται ἀλλὰ ὡς ὄλον πού μᾶς περιέχει καὶ τὸ ὁποῖο πάλ्लεται ἀπὸ ζωή, ἐκδηλώνει εὐφυΐα καὶ λογικὴ. Τὰ ἐπιμέρους ὄντα ἐντὸς τῆς φύσεως καταλαμβάνουν συγκεκριμένες ἱεραρχημένες θέσεις καὶ κατατείνουν πρὸς συγκεκριμένο τελικὸ σκοπὸ (ἐδῶ οἱ Στωϊκοὶ ἐνσωματώνουν τὴν ἀριστοτελικὴ τελεολογία). Ὅλα τὰ ὄντα βρῖσκονται σὲ ἁρμονία καὶ συντονισμὸ. Ἀντικείμενα ὅπως οἱ πέτρες συμπεριφέρονται «κατὰ φύσιν» ἀπὸ ἀναγκαιότητα, ἐνῶ τὰ ζῶα ἀκολουθοῦν τὸν φυσικὸ νόμο ἐνστικτωδῶς. Καὶ γιὰ τὶς δύο κατηγορίες ὄντων τὸ πῶς «ἐνεργοῦν» καὶ τὸ πῶς πρέπει νὰ «ἐνεργοῦν» ταυτίζεται. Γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ὅμως, οἱ ὁποῖοι διαθέτουν ἐλεύθερη βούληση, τὸ πῶς ἐνεργοῦν καὶ τὸ πῶς πρέπει νὰ ἐνεργοῦν μπορεῖ νὰ διαφέρει. Οἱ ἄνθρωποι πρέπει πρῶτα νὰ ἀνακαλύψουν τὸν φυσικὸ νόμο καὶ κατόπιν νὰ ἀποφασίσουν ἐλευθέρως ἂν θὰ τὸν ἀκολουθήσουν ἢ ὄχι. Αὐτό πού τοὺς ἐπιτρέπει νὰ γνωρίσουν τὸν φυσικὸ νόμο εἶναι ὁ λόγος, ὁ ὀρθὸς λόγος, πού διαθέτουν καὶ τὸν ὁποῖο συμμερίζονται μὲ τὴν ὑπόλοιπὴ φύση. Μετέχουν δηλαδή τῆς σοφίας τοῦ κόσμου. Ὅταν λοιπὸν συμβουλευόμενοι τὸν ὀρθὸ λόγον δροῦν «ὀμολογουμένως τῇ φύσει», πράττουν τὸ σωστὸ. Ὅταν δροῦν «ἀλόγως», «παρὰ φύσιν», «μαχομένως τῇ φύσει», τότε ἁμαρτάνουν, ὅπως ἔλεγον οἱ Στωϊκοί, πράττουν δηλαδή τὸ κακὸ.

Στὴ θεωρία λοιπὸν τοῦ φυσικοῦ νόμου ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς ἠθικῆς ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τὸν Λόγον, ὁ ὁποῖος, ἀφ' ἐνός ὡς καθολικὴ ἀρχή, διέπει τὴ φύση καὶ προσδιορίζει τὸ ἠθικῶς ὀρθὸ καί, ἀφ' ἑτέρου ὡς λογικὴ ἱκανότητα τὴν ὁποία διαθέτουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, παρέχει τὰ κοινὰ μέσα γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἠθικοῦ/φυσικοῦ νόμου.

Ὁ χριστιανισμὸς ἐνσωμάτωσε τὴ στωικὴ ἠθικὴ φιλοσοφία ἀντικαθιστώντας τὸ Λόγον μὲ τὸν ἴδιο τὸν Θεὸ ἢ ταυτίζοντας τὸ Λόγον μὲ τὸν Θεὸ («Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος»). Ὁ φυσικὸς νόμος συνδέεται τώρα μὲ τὸν Θεὸ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπαγορεύει, κατὰ τρόπο ἀπόλυτο, τόσο τὸ πῶς εἶναι τὰ πράγματα, ὅσο καὶ τὸ πῶς πρέπει νὰ εἶναι. Μέχρι τὸν 17ο αἰῶνα περίπου, ἡ ἠθικὴ θεωρία τοῦ φυσικοῦ νόμου, στὴ στωικὴ ἀλλὰ καὶ στὴ χριστιανικὴ ἐκδοχὴ τῆς, πᾶρ' ὅτι παρεῖχε ἕνα ἀπόλυτο μέτρο κριτικῆς τῶν ὅσων ἐπρατταν οἱ ἄνθρωποι, λειτούργησε κατὰ κανόνα ὡς συντηρητικὴ θεωρία μὲ τὴν κυριολεκτικὴ καὶ πολιτικὴ σημασία τοῦ ὅρου, ἀφοῦ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ δικαιολόγηση καὶ νομιμοποίηση τοῦ

στάτους κβό. Ἡ τάξη πραγμάτων στήν κοινωνία, π.χ. ὁ χωρισμός σέ ἀρχοντες καί δούλους, θεωρήθηκε μέρος τῆς συνολικῆς κοσμικῆς τάξης, τῆς τάξης τοῦ σύμπαντος καί ὡς ἐκ τούτου ὀρθολογική. Συνεπῶς κάθε προσπάθεια ἀνατροπῆς τῆς ἦταν ἐνάντια στή φύση καί ἐνάντια στή λογική, ἦταν δηλαδή ἀμάχημα.

Ἡ ἐπανάσταση στήν ἠθική

Τόν 17ο καί τόν 18ο αἰώνα μαζί μέ τίς ἐπιστημονικές, κοινωνικές καί πολιτικές ἐπαναστάσεις συντελεῖται καί μιᾶ ἐπανάσταση στήν ἠθική, κατά τήν ὁποία ἡ ἑτερονομία ἀντικαθίσταται ἀπό τήν αὐτονομία. Ὁ φυσικός νόμος, κοσμικός ἢ θεολογικός, ἐρχόταν ἀπ' ἐξω νά ἐπιβάλλει στούς ἀνθρώπους καθήκοντα, «δεσμά» ὅπως τά ἔλεγε ὁ Χόμπς. Ὁ προσδιορισμός τῶν ἠθικῶν κανόνων γινόταν ἀπό τή φύση ἢ ἀπό τό Θεό, ἀπό κάτι ἕτερον, ἐρήμην τῶν ἀνθρώπων. Μέ τή διατύπωση τῶν συμβολαιοκρατικῶν θεωριῶν, τῆς ἠθικῆς θεωρίας τοῦ ὠφελισμοῦ, τῆς καντιανῆς ἠθικῆς θεωρίας, ὁ ἀνθρώπος ὡς ἄτομο περνάει στό ἐπίκεντρο καί γίνεται πλέον αὐτός μόνος ὁ νομοθέτης τῶν ἠθικῶν κανόνων. Τό τί εἶναι ἠθικῶς καλό δέν ὑπαγορεύεται πλέον ἐξωτερικά ἀλλά ὀρίζεται αὐτόνομα, μέ βάση τή βούληση, τίς ἐπιθυμίες, τά συμφέροντα, τίς προτιμήσεις, τή λογική τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι δυνατόν νά εἶναι κάτι ἠθικῶς καλό, ἀναρωτιέται ὁ Τζέρεμυ Μπένθαμ, ὅταν φέρνει πόνο καί δυστυχία στούς ἀνθρώπους, ἔστω κι ἂν τό εἶπε ὁ Θεός; Ἡθικῶς καλό εἶναι αὐτό πού μεγιστοποιεῖ τήν εὐτυχία τῶν ἀνθρώπων, λένε οἱ Μπένθαμ καί Μίλλ, ἠθικῶς καλό εἶναι αὐτό πού στηρίζεται στό λόγο, λέει ὁ Κάντ, λόγος πού παύει νά εἶναι ἐξωτερική κοσμική ἀρχή ἀλλά παραμένει ὡς διανοητική ἰκανότητα, ἡ ὁποία ἐν πλήρη αὐτονομία καί ἀνεξαρτήτως ἐμπειρίας καθιστά δυνατούς τούς ἠθικούς κανόνες.

Ἡ νέα ἐκδοχή τοῦ φυσικοῦ νόμου - Τά φυσικά δικαιώματα

Τήν ἴδια περίοδο, ἡ ἐπίκληση τοῦ φυσικοῦ νόμου ἢ τῆς φύσης γενικά, παίρνει ἕναν χαρακτήρα κάπως διαφορετικό ἀπό τόν καθιερωμένο.¹ Ἐνώ ὡς τότε ὁ φυσικός νόμος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιά νά δικαιολογεῖ τήν καθεστηκυῖα τάξη πραγμάτων, στό κοινωνικό, πολιτικό καί πνευματικό περιβάλλον τοῦ 17ου καί τοῦ 18ου αἰώνα οἱ ἀναφορές στή φύση δέν λειτουργοῦν συντηρητικά ἀλλά ἐπαναστατικά. Οἱ ἐπαναστάτες τῆς ἐποχῆς ἐπικαλοῦνται τόν φυσικό νόμο ὄχι γιά νά στηρίξουν ἀλλά γιά νά ἐπικρίνουν τίς καθιερωμένες ἐξουσίες τῆς ἐκκλησίας καί τοῦ κράτους, γιά νά ἀνατρέψουν τήν καθιερωμένη κοινωνική δομή. Καί στό πνεῦμα τοῦ ἀτομικισμοῦ καί τῆς ἐλευθερίας πού προέβλεπε, δέν διατυπώνουν καθήκοντα, δηλαδή βάρη, τά ὁποία κυριαρχοῦν στήν ἐπικράτεια πού ρυθμίζουν οἱ νόμοι — στήν κοινωνία καί τόν πολιτισμό, ἀλλά διεκδικοῦν δικαιώματα, τά φυσικά δικαιώματα πού ἀπολάμβαναν σέ καθεστῶς ἀπόλυτης ἐλευθερίας, τό λεγόμενο *καθεστῶς τῆς φύσης*. Τά δικαιώματα αὐτά εἶναι βασικά τό δικαίωμα στή ζωή καί στήν αὐτοσυντήρηση. Αὐτά μαζί μέ ἄλλα, ὅπως τό δικαίωμα στήν ἐλευθερία, στήν ἰδιοκτησία, τό δικαίωμα στήν εὐτυχία κλπ., χρησιμοποιοῦνται γιά νά ὑποστηριχθεῖ ἡ ἐπανάσταση στήν Ἀγγλία τό 1688, προβάλλονται κατά τή Γαλλική καί Ἀμερικανική Ἐπανάσταση καί διατυπώνονται ρητά στή Διακήρυξη τῆς Ἀνεξαρτησίας καί τόν Καταστατικό Χάρτη τῶν Δι-

καιωμάτων στήν Ἀμερική καθώς καί στή Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καί τοῦ Πολίτη στή Γαλλία. Στόν αἰώνα μας, καί συγκεκριμένα τό 1948, ἡ Γενική Συνέλευση τοῦ ΟΗΕ ψήφισε μέ ὀχτώ ἀποχές, μεταξύ τῶν ὁποίων τῆς τότε Σοβιετικῆς Ἐνωσης καί ὀρισμένων δορυφόρων της ἀλλά καί τῆς Νοτίου Ἀφρικῆς τοῦ ἀπαρτχάιντ, τήν Οἰκουμενική Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου. Στή διακήρυξη αὐτή προστίθενται στά λεγόμενα *ἀρνητικά* δικαιώματα πού καταγράφονται σέ προηγούμενες διακηρύξεις (ἀρνητικά διότι ἀπαιτοῦν τή μή ἐπέμβαση στή δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων, π.χ. τό δικαίωμα στήν ἐλεύθερη ἔκφραση), ἕνα σύνολο κοινωνικῶν καί οικονομικῶν δικαιωμάτων τά ὁποία ὀνομάζονται *θετικά* διότι ἀξιώνουν ὄχι τήν ἀποχή ἀλλά τή δράση ὥστε νά παρασχεθοῦν στούς ἀνθρώπους τά ἀγαθά καί οἱ ὑπηρεσίες πού εἶ-

να απαραίτητες για τις βασικές τους ανάγκες. Τέτοια είναι τὰ δικαιώματα στην εργασία, την υγεία, την εκπαίδευση κλπ. Τά ανθρώπινα δικαιώματα, ή έστω τά θεμελιωδέστερα έξ αυτών, λογίζονται απόλυτα, απαράγραπτα, αναφαίρετα, αναπαλλοτριώτα, δηλαδή, δέν μπορούν να έξαγορασθούν, να μετριασθούν ή να υπερχερασθούν από άλλα ζητήματα πού μπορεί να προβληθούν ως σημαντικότερα. Πρακτικά βέβαια μόνο τό δικαίωμα στό μή βασανισμό τών ανθρώπων θεωρείται απόλυτως απαράβιαστο. Τά υπόλοιπα μπορούν να περιοριστούν εφόσον συντρέχουν λόγοι, εφόσον π.χ. απειλείται τό γενικό συμφέρον. Τά ανθρώπινα δικαιώματα θεωρούνται ότι έχουν καθολική ισχύ και ότι δέν έξαρτώνται από τις συγκεκριμένες συγκυρίες —ιστορικές, τοπικές, πολιτισμικές κλπ. Δέν απονέμονται από πολιτικούς ή κοινωνικούς θεσμούς άλλα κατέχονται έγγενώς από τούς ανθρώπους. 'Υπ' αυτή τήν έννοια μπορούν να λειτουργήσουν ως κοινή βάση αναφορής μεταξύ τών διαφόρων πολιτισμών και κοινωνικών ομάδων.

Σήμερα πολλά, και ετερόκλητα, κινήματα σ' δλόκληρο τόν πλανήτη επικαλούνται τά ανθρώπινα δικαιώματα και αγωνίζονται γι' αυτά. Αυτό δεδαιώς δέν σημαίνει ότι τά ανθρώπινα δικαιώματα υπάρχουν. Οί άνθρωποι αγωνίστηκαν και αγωνίζονται έν όνόματι τού Θεού. Ούτε αυτό δείχνει ότι ο Θεός υπάρχει. Τά ανθρώπινα δικαιώματα και ο Θεός μπορεί πράγματι να υπάρχουν αλλά αυτό δέν αποδεικνύεται από τό γεγονός και μόνον ότι οί άνθρωποι τό πιστεύουν ούτε από τό γεγονός και μόνον ότι οί άνθρωποι αγωνίζονται και πεθαίνουν γι' αυτό. Πρός τήν κατεύθυνση να δειχθεί ότι υπάρχουν ανθρώπινα δικαιώματα και ότι αυτά έχουν καθολική ισχύ, ήθικοί φιλόσοφοι προσκομίζουν άλλα επιχειρήματα στα όποια γίνεται π.χ. αναφορά σέ ήθικά γεγονότα κατ' αναλογία(;) προς τά έμπειρικά γεγονότα. Λέγεται δηλαδή ότι όπως τό έμπειρικό γεγονός ότι βρέχει επιβεβαιώνει τήν πρόταση «βρέχει» ή «Π pleut», έτσι και τό ήθικό γεγονός ότι οί άνθρωποι είναι ελεύθεροι επιβεβαιώνει τήν πρόταση «Οί άνθρωποι είναι ελεύθεροι» ή «Les hommes sont libres». Έδώ, πριν καν συζητήσουμε κατά πόσον τό επιχείρημα αυτό είναι πειστικό, θά μπορούσε κανείς να προβάλλει τήν ένσταση ότι είναι τουλάχιστον άλαζονικό, άν όχι άνόητο, να αναμένουμε τήν έτυμγορία τής φιλοσοφίας για τό άν υπάρχουν ή όχι ανθρώπινα δικαιώματα, όταν έν όνόματί τους χύνεται ανθρώπινο αίμα. Κάτι τέτοιο υπαινίχθηκε ο Νικόλας Σεδαστάκης στην *Αύγή* (17.5.1998) πριν από μερικούς μήνες, όταν μίλησε για δοκησιοφίες φιλοσόφων, άναφερόμενος κυρίως σέ μία παρέμβαση τού Παναγιώτη Κονδύλη στό *Βήμα* (3.5.1998), στην όποία ο τελευταίος άμφισβήτησε τήν ύπαρξη ανθρώπινων δικαιωμάτων. Η αντίρρηση ότι ή φιλοσοφία είναι μόνο λόγια, άγονες αντιδικίες χωρίς υλικές συνέπειες, είναι γνωστή και παλαιά. Έγώ, αντίθετα, πιστεύω ότι ή διασάφηση έννοιών, άρχών, πεποιθήσεων από τόν φιλοσοφικό στοχασμό έχει πολύ άπτά άποτελέσματα. Έν προκειμένω, ή θεμελίωση τών ανθρώπινων δικαιωμάτων, άν δηλαδή έδράζονται, π.χ., στην ανθρώπινη φύση ή σέ μία πολιτική κοινότητα, έχει άμεσες συνέπειες στό πώς αντιμεταπίζουμε πρακτικά συγκεκριμένες ομάδες, άτομα και διεκδικήσεις. Άν, άς πούμε, έδράζονται στην ανθρώπινη φύση και είναι απόλυτα, και όρίσουμε τήν ανθρώπινη φύση βιολογικά (άλλη φιλοσοφική άπόφανση αυτή), τότε πώς μπορούμε να άπαγορεύουμε σέ νεοναζί τό δικαίωμα τής ελεύθερης έκφρασης και τού

συνέρχεται; Αυτή είναι μία πολύ άπτή συνέπεια τού να παίρνει κανείς μία στάση μέσα στην φιλοσοφία. Δέν ισχυρίζομαι ότι πρέπει να προηγείται ή φιλοσοφική άνάλυση και να έπεται ή δράση. Οί άνθρωποι δρουν και κινούνται χωρίς να αναμένουν τά φιλοσοφικά συμπεράσματα και δέν θά μπορούσαν να κάνουν άλλως. Λέω, όμως, ότι ή φιλοσοφία ως άναστοχασμός πάνω στην ανθρώπινη δράση και πρακτική μπορεί να μάς διαφωτίσει για τό πού βαδίζουμε και να μάς δείξει πιο καθαρά τούς όρους υπό τούς όποιους διεξάγεται τό παιχνίδι.

Θά έρθω λοιπόν στην κριτική τών ανθρώπινων δικαιωμάτων παραθέτοντας κάποια από τά φιλοσοφικά επιχειρήματα πού έχουν διατυπωθεί.

Η κριτική τών ανθρώπινων δικαιωμάτων

Δύο από τούς σημαντικότερους επικριτές τών ανθρώπινων δικαιωμάτων ήταν ο Άγγλος φιλόσοφος και νομικός Τζέρεμυ Μπένθαμ και ο Κάρολ Μάρξ. Ο Μπένθαμ ήταν ο βασικός εισηγητής της, επαναστατικής για τήν εποχή της, ήθικής θεωρίας τού άφελμισμοϋ, πού όριζε τό ήθικώς καλό ως αυτό πού προάγει και μεγιστοποιεί τό γενικό συμφέρον και τήν ευημερία τών ανθρώπων. Ο άφελμισμός άποτελέσε μία από τις παρακαταθήκες τού φιλελευθερισμοϋ και συνδέθηκε μαζί του κυρίως στό έργο τού Τζών Στούαρτ Μίλλ. Παρά τή μέριμνα τόσο τού Μπένθαμ και πολύ περισσότερο τού Μίλλ για τόν άνθρωπο, ή στάση τους άπέναντι στα φυσικά δικαιώματα και στην θεμελίωσή τους ήταν επικριτική. Ο Μίλλ θεμελίωσε τά φυσικά δικαιώματα στην άρχή τής άφέλειας, έλεγε δηλαδή ότι τά δικαιώματα αυτά είναι προασπίσιμα άκριβώς διότι ο σεβασμός τους είναι έπωφελής για τήν κοινωνία, ένω ο Μπένθαμ χαρακτήρισε τά φυσικά δικαιώματα «άπλή άνοησία: φυσικά και άπαραγραπτα δικαιώματα, ρητορική άνοησία — άνοησία πάνω σέ ξυλοπόδαρα». Μόλις άπαριθμήσουμε τά λεγόμενα φυσικά δικαιώματα θά δοϋμε, ισχυρίζεται ο Μπένθαμ, ότι δέν είναι τίποτε άλλο παρά νομικά δικαιώματα τά όποια καμία κυβέρνηση δέν θά πρέπει να καταπατά άν ενδιαφέρεται για τό γενικό συμφέρον. Οί αντίρρησης τόσο τού Μπένθαμ όσο και τού Μίλλ στρέφονται κυρίως έναντίον αυτών πού θεμελιώνουν τά φυσικά δικαιώματα σέ ένα έξωκοινωνικό καθεστώς τής φύσης. Δέν υπάρχουν δικαιώματα, λέει ο Μπένθαμ, πριν από όποιαδήποτε κοινωνική συγκρότηση. Η φύση ως τέτοια δέν μπορεί να ύπαγορεύσει τί είναι καλό, λέει ο Μίλλ. Αυτό είναι δουλειά τών ανθρώπων.

Ο Μάρξ στό κείμενό του για τό *Έβραϊκό Ζήτημα* αναφέρει ότι τά λεγόμενα δικαιώματα τού ανθρώπου είναι έν μέρος πολιτικά δικαιώματα τά όποια μπορούν να άσκηθούν μόνον εφόσον κάποιος είναι μέλος μιάς κοινότητας. Τά δικαιώματα τού ανθρώπου διακρινόμενα από τά δικαιώματα τού πολίτη δέν είναι, λέει ο Μάρξ, παρά τά δικαιώματα τού έγωιστικού ανθρώπου, τού ανθρώπου πού άποσπάται από τούς άλλους και από τήν κοινότητα, πού είναι άποτραδηγμένος στόν έαυτό του, πού τόν άπορροφά τό ιδιωτικό του συμφέρον και ο όποιος δρ ά κατά τις ιδιοτροπίες του. Ο άνθρωπος στό λόγο περί δικαιωμάτων δέν αντιμεταπίζεται, ισχυρίζεται ο Μάρξ, ως όν-είδος. Αντίθετα, ή ζωή τού είδους — ή κοινότητα — παρουσιάζεται ως σύστημα τό όποιο είναι έξωτερικό προς τό άτομο και τό όποιο περιορίζει τήν πρωταρχική του άνεξαρτησία. Ο μόνος δεσμός πού άναγνωρίζεται μεταξύ τών ανθρώπων είναι ή φυσική άναγκαιότητα, ή άνάγκη και τό ιδιωτικό

συμφέρον, ή διατήρηση τής ιδιοκτησίας τους και τών έγωιστικών τους προσωπικότητων. "Όσοι διακηρύσσουν τά δικαιώματα του ανθρώπου, λέει ο Μάρξ, καθιστούν τήν πολιτική κοινότητα άπλό μέσο γιά τή διατήρηση τών λεγόμενων δικαιωμάτων του ανθρώπου. "Ο πολίτης δηλαδή άνακηρύσσεται σέ ύπηρέτη του έγωιστικού ανθρώπου, ή σφαίρα στήν όποία ο άνθρωπος δρᾷ ώς όν-είδος ύποδιβάξεται σέ ένα επίπεδο χαμηλότερο από τή σφαίρα στήν όποία δρᾷ ώς μερικό όν και τέλος είναι ο άστός, και όχι ο άνθρωπος ώς πολίτης, αυτός πού θεωρείται ο άληθινός και άθθεντικός άνθρωπος.

Έκτός από τά παραπάνω επιχειρήματα ύπάρχει και μιά σειρά άλλων πού έχουν διατυπωθεί έναντίον του λόγου περί δικαιωμάτων. "Ότι είναι άχρηστα και περιττά γιατί ο,τι διεκδικούν μπορούμε νά τό προασπίσουμε τηρώντας τούς κλασικούς κανόνες, τίς άρχές και τίς άξίες τής ήθικής. "Ότι ή έννοια τών φυσικών ή τών ανθρώπινων δικαιωμάτων άπαιτεί έναν όρισμό του τί είναι φυσικό ή τί είναι άνθρωπος, έγχειρήματα και τά δύο διαδόητης δυσκολίας. Θά όρίσουμε τόν άνθρωπο βιολογικά και θά άποδώσουμε δικαιώματα π.χ. και στό έμβρυο, θά τόν όρίσουμε μέ βάση κάποιες ιδιότητες — ποιές είναι άναγκαίως και ποιές περιστασιακές —, θά τόν όρίσουμε τελεολογικά, όπως έκανε ο Θωμάς Ακινάτης; Σέ κάθε περίπτωση ο όρισμός δέν είναι αυτονόητος και μᾶς θέτει ένώπιον μεγάλων ήθικών προβλημάτων. Μιά άλλη αντίρρηση έπισημαίνει ότι γίνεται κατάχρηση του λόγου περί δικαιωμάτων, άποδίδοντας πλέον δικαιώματα όχι μόνο στα ζῶα αλλά και σέ όντα άψυχα όπως λίμνες, ποτάμια και βουνά, χάνοντας έτσι τή σύνδεση άνάμεσα σέ δικαιώματα και ύποχρεώσεις. Δέν θά έπιμείνω στήν άπαρίθμηση κριτικών επιχειρημάτων. Θά προσπαθήσω, δεδομένων τών προηγουμένων, νά σκιαγραφήσω κάποια συμπεράσματα.

Τί είναι τά ανθρώπινα δικαιώματα;

Δέν μπορεί κανείς σήμερα νά άμφισβητήσει ότι σ' όλόκληρο τόν κόσμο οι άνθρωποι μιλούν και άγωνίζονται γιά τά ανθρώπινα δικαιώματα. Αυτό είναι μιά πραγματικότητα. Τό γεγονός αυτό δέν άποδεικνύει ότι τά ανθρώπινα δικαιώματα ύπάρχουν ως όντότητες άνεξαρτήτως τών συμβάσεων τών ανθρώπων. Έγώ ύποστηρίζω ότι τά ανθρώπινα δικαιώματα βρίσκονται από τήν πλευρά του νόμου, γιά νά θυμηθούμε τό δίλημμα νόμος/φύσις. Είναι δηλαδή προϊόντα συγκεκριμένων ανθρώπινων, κοινωνικών και πολιτικών, διευθετήσεων. Αυτό άποδεικνύεται, πιστεύω, από δύο στοιχεία. Πρώτον, ποιά δικαιώματα άναγορεύονται ως φυσικά ή ανθρώπινα διαφέρουν από έποχή σέ έποχή, από διανοητή σέ διανοητή. "Ο Τζών Λόκ άναγνώριζε ως φυσικά τά δικαιώματα στή ζωή, τήν έλευθερία και τήν ιδιοκτησία. Η άμερικανική Διακήρυξη τής Άνεξαρτησίας άντικατέστησε τήν ιδιοκτησία μέ τήν άναζήτηση τής εϋτυχίας. Η γαλλική Διακήρυξη προσέθεσε τήν ασφάλεια και τήν αντίσταση στήν καταπίεση ένώ ή Οικουμενική Διακήρυξη του 1948 περιέλαβε κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα. "Ο πολιτικός χαρακτήρας τών ανθρώπινων δικαιωμάτων φαίνεται, πιστεύω, και από τό έξής: "Ο λόγος περί δικαιωμάτων ήρθε νά άντικαταστήσει τό λόγο περί ήθικών ύποχρεώσεων πού έπέβαλε ή θεωρία του φυσικού νόμου αλλά και νεότερες ήθικές θεωρίες περισσότερο άνθρωποκεντρικές. Ήταν μιά άπάντηση σέ ένα αίτημα τής έποχής. Δέν είναι ότι οι κλασικοί κανόνες και άξίες τής ήθικής δέν μπορούσαν, έφόσον γίνονταν

σεβαστοί, νά προστατεύσουν τόν άνθρωπο και νά επιβάλουν μιά ήθική τάξη. Η στροφή στα δικαιώματα έφερε πρώτ' άπ' όλα τήν ήθική στα χέρια αυτών πού καταπιέζονται και έλέγχονται. Δέν έχουν πιά ύποχρεώσεις, έστω και άυλες — ήθικές — αλλά δικαιώματα. Διεκδικούν άγαθά από αυτούς πού έπέβαλαν, έξωθεν και εκ τών άνω, άκόμα και τήν ήθική. Η διεκδίκηση δικαιωμάτων είναι, όπως λέει ο φιλόσοφος Ρ. Ντουόρκιν, τό γερό χαρτί τών ανθρώπων στήν πάλη τους μέ τήν έξουσία, ή όποία έν όνόματι κάποιου άφηρημένου συμφέροντος ή ήθικής άρχής μπορεί νά τούς θυσιάσει. Λέω λοιπόν ότι ή στροφή στα δικαιώματα είναι μιά κίνηση πολιτική και στοιχίζεται μέ τήν πάλη γιά κοινωνική άπελευθέρωση άκόμα και στό πεδίο τής ήθικής. Η ήθική έφυγε από τή φύση, πέρασε στή σφαίρα τών ανθρώπων και συνδέθηκε άρχικά μέ τόν γενικό λόγο στον Κάντ και τό γενικό συμφέρον στον Μπένθαμ, γιά νά βρεθεί στή συνέχεια κοντά στα συγκεκριμένα άτομα, τά συγκεκριμένα πολιτικά ύποκείμενα, πού ζητούσαν άπτες πολιτικές έλευθερίες.

Η σύνδεση τών ανθρώπινων δικαιωμάτων μέ τούς ανθρώπινους κοινωνικούς σχηματισμούς δέν άναιρεί κατ' άνάγκη τήν άντικειμενικότητά τους. Πολλοί πέφτουν συχνά θύματα τής λεγόμενης γενετικής πλάνης. "Όταν κάτι παράγεται έντός κάποιου κοινωνικοϊστορικού σχηματισμού χρίζεται αυτομάτως μερικό, ύποκειμενικό, σχετικιστικό. Μά και οι έπιστημονικές θεωρίες παράγονται από τούς ανθρώπους έντός όρισμένων κοινωνικοπολιτικών συνθηκών. Αυτό δέν σημαίνει ότι άποκλείεται κάποιες από αυτές νά είναι άληθείς. Άλλο τό πώς παράγεται κάτι και άλλο ποιό είναι τό στάτους του ως προς τήν άλήθεια. Τώρα σέ ο,τι άφορά τήν ήθική, είναι πράγματι δύσκολο νά δείξουμε πώς μιά ήθική άρχή είναι άληθής και τί σημαίνει ότι είναι άληθής. Αυτή ή δυσκολία οδηγεί πολλούς σέ κυνικές ή μηδενιστικές άπόψεις. Έδώ στήν Έλλάδα οι Π. Σούρλας και Σ. Βιρβιδάκης, έξ όσων έχω ύπόψη μου, έπιχειρούν νά δείξουν πώς είναι δυνατή ή άντικειμενικότητα τών ήθικών άρχών και δικαιωμάτων. "Ο Π. Σούρλας π.χ. έπισημαίνει ότι ή άμφισβήτηση τών ήθικών άρχών προϋποθέτει τίς ίδιες τίς ήθικές άρχές, ένα έπιχείρημα άνάλογο του Άριστοτέλη γιά τή λογική: ότι ή άμφισβήτηση τών βασικών άρχών τής λογικής τίς προϋποθέτει. "Ο Σ. Βιρβιδάκης άναζητεί τήν άντικειμενικότητα τών ήθικών άρχών όχι σέ ένα πεδίο άνεξάρτητο αλλά σέ μιά άνθρωποκεντρική σφαίρα, τονίζοντας τήν άνθεκτικότητα και τήν καθολικότητά τους. Δέν θά ύπεισέλθω στή συζήτηση τών ζητημάτων αυτών, συζήτηση πού μπορεί νά γίνει πολύ τεχνική και άφηρημένη. Συμμερίζομαι, πάντως, τό ένδιαφέρον τών διανοητών αυτών νά δείξουν πώς είναι δυνατή ή άξίωση καθολικής ισχύος πού χαρακτηρίζει τίς ήθικές άρχές και άξίες και μάλιστα χωρίς προσφυγή στον Θεό ή στή φύση.

Η άπαιτηση άκριδώς τής καθολικότητας τών ήθικών κανόνων, δικαιωμάτων και άξιών δέν θά πρέπει νά μᾶς παραπλανά. Δέν προκύπτει από μιά ούσια, του ανθρώπου ή τής φύσης γενικά. Τά ανθρώπινα δικαιώματα δέν είναι μεταφυσικοί, άνιστορικοί τίτλοι πού φέρουν οι άνθρωποι έξ ύπαρχής από τή στιγμή τής συλλήψεώς τους. Δέν προκύπτουν από μιά πηγή, όπως λέει ο Κάντ, αλλά συνδέονται μέ τό στάτους πού άποδίδουμε έμείς, ή ήθική μας και οι κοινωνικοί μας σχηματισμοί στον άνθρωπο. "Ο Π. Κονδύλης, άναγνωρίζοντας τόν συγκρουσιακό χαρακτήρα τής κοινωνικής ζωής στή διαδρομή τής ιστορίας, άντιμετωπίζει τά πάντα ως άποτελέσματα τής άξίω-

σης ισχύος. Αυτή η διαπίστωση δέν τόν οδηγεί, όπως λέει, κατ' ανάγκην στην παθητικότητα και τόν άμοραλισμό. Του επιτρέπεται όμως νά γνωρίζει σαφώς πώς έχουν τά πράγματα και νά κινείται αναλόγως. Στην προκειμένη περίπτωση, ισχυρίζεται ότι ο λόγος περί ανθρώπινων δικαιωμάτων δέν είναι τίποτε άλλο παρά ένα ιδεολόγημα, μία μυθολογία, ένα ένδυμα, ένα πρόσχημα έπιβολής ισχύος. Η άποψη αυτή θυμίζει, στην άκρoία της έκδοχή, αναγωγικές θεωρίες μαρξιστικής έμπνευσης πού άνήγαγαν έξαντλητικά τό έποικοδόμημα στη βάση. Άν όμως ή ισχύς δέν έκληφθει μόνο ως άμή βία και οικονομικός συσχετισμός δυνάμεων, τότε μπορεί και ή λογική και ή επιχειρηματολογία νά είναι μέσα πειθούς. 'Υπ' αυτή τήν έννοια, άναγνωρίζοντας τόν πολιτικό χαρακτήρα τών ανθρώπινων δικαιωμάτων, τή σύνδεσή τους μέ μία συγκεκριμένη παράδοση στην ιστορία, μπορεί κανείς νά οικειοποιηθεί και νά χρησιμοποιήσει τόν τόσο άποτελεσματικό σήμερα λόγο περί ανθρώπινων δικαιωμάτων ως όπλο πολιτικό. Χωρίς, όμως, αυτάπάτες για κάποια μεταφυσική ουσία. Ούτε πιστεύω πώς άφελει νά λέμε ότι τά πολιτικά δικαιώματα ούτε λογικά ούτε ιστορικά συνδέθηκαν μέ τόν φιλελευθερισμό έπειδή ο Κάντ χώρισε τούς πολίτες σέ ένεργητικούς και παθητικούς αναλόγως τής παρουσιακής τους κατάστασης, πράγμα πού ύποστηρίζει ο Κ. Σταμάτης σέ άρθρο του στόν *Πολίτη* (5.6.1998). Τίς άπόψεις του ίδιου φιλελεύθερου Κάντ περί άξιοπρέπειας του άτόμου χρησιμοποιούμε για νά μιλήσουμε άκόμη και σήμερα για τά ανθρώπινα δικαιώματα.

Είναι άλήθεια ότι μέχρι πολύ πρόσφατα ο λόγος περί ανθρώπινων δικαιωμάτων ήταν ο πολιορκητικός κριός τών Ένωμένων Πολιτειών στην πάλη τους προς τή Σοβιετική Ένωση. Αυτό δέν τά άπαξιώνει αυτόμάτως. Όμως τό τέλος του Ψυχρού Πολέμου και όλη ή ρητορεία περί του τέλους τών ιδεολογιών αλλά και του τέλους τής ιστορίας δέν πρέπει νά μās τυφλώνει και νά μās άναβαπτίζει στα ύδατα τής λήθης. Τά ανθρώπινα δικαιώματα είναι όπλο πολιτικό και ή επίκλησή τους δέν ύπαγορεύει αυτόμάτως έναν συγκεκριμένο τρόπο δράσης. Τό τί είναι άνθρωπος, άν είναι οί γυναίκες, οί Ινδιάνοι, οί δοϋλοι, σέ τί συνίσταται και πώς προασπίζεται ή άξιοπρέπεια και ή άκεραιότητα του άτόμου (δείχνει ο περιορισμός τών γυναικών σεβασμό στην άξιοπρέπεια τους ή όχι) και άλλα πολλά είναι θέματα πού ζητούν άπαντήσεις οί όποιες δέν θά έρθουν από τή φιλοσοφία και από τήν πολιτική θεωρία αλλά από τήν πρακτική. Είναι δηλαδή ένα επίδικο άντικείμενο, άντικείμενο άγώνων και πάλης. Όπως είναι επίδικο άντικείμενο ή σχέση μεταξύ δικαιωμάτων, ποιό μπορεί νά έχει προτεραιότητα και ποιό θά πρέπει νά ύποχωρήσει. Ίδού λοιπόν πεδίο δόξης λαμπρόν για όλους.

1. Αυτό δέν ισχύει βεβαίως για τή ρωμαιοκαθολική Έκκλησία, ή όποία ύπερασπίζεται μέχρι σήμερα τήν πιο καθαρή και άπόλυτη έκδοχή τής θεωρίας του φυσικού νόμου.

ΓΙΑ ΤΗ ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

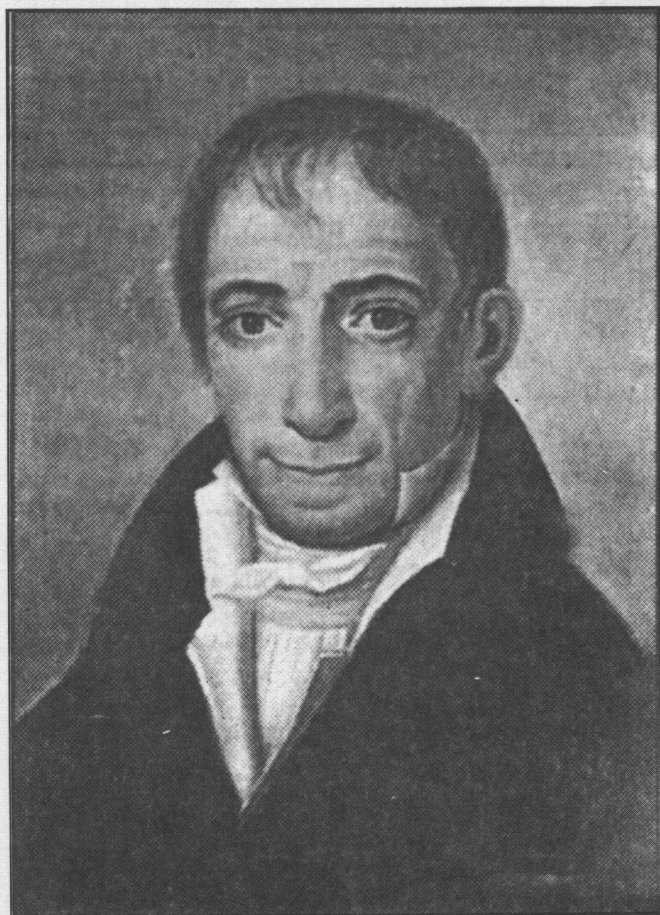
Ἕλλη μιά φορά Κοραῆς καί Βολταῖρος

τοῦ Ἀλέξη Πολίτη

Ναί, ἄλλη μιά φορά, πού ὑποχρεωτικά δέν θά εἶναι, γιά κανέναν μας, ἡ τελευταία. Ἐπειδή τό θέμα «γένεση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης» εἶναι καί κρίσιμο ἀφ' ἑαυτοῦ, καί «πίζουλο», ὅπως θά ἔλεγε ὁ κοινός μας δάσκαλος, ὁ Κ. Θ. Δημαράς, δηλαδή ἀμφιλεγόμενο, καί βέβαια πλούσιο σέ προβολές στή σημερινή μας σκέψη, τήν ιστορική μὰ καί, ἰδίως, τήν πολιτική.

Ἀπό πότε λοιπόν κρατᾶμε τή σημερινή μας ἐθνική ταυτότητα; Πότε πρωτοδιαμορφώθηκε, πότε καί πῶς ἀπόκτησε τά ἐπιμέρους της χαρακτηριστικά, ποιές ἀντιδράσεις δημιουργήσε, δηλαδή πῶς ἡ διαδοχική κρυστάλλωση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας πού ἐπιλέξαμε μᾶς ὁδήγησε, μέ τή σειρά της, στό νά ἀποδεχθούμε κάποια στοιχεῖα ὡς ἐθνικά χαρακτηριστικά ἢ νά ἀπορρίψουμε ἄλλα;

Ἐξέρω, βέβαια, κι ἐγώ, ὅπως τό ξέρουμε κι ὄλοι, πῶς γιά μιά μερίδα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας τέτοιο ζήτημα δέν ὑφίσταται: εἴμαστε Ἕλληνες ἐδῶ καί τρεῖς ἢ τέσσερις χιλιάδες χρόνους, ἄμεσοι ἀπόγονοι τοῦ Περικλῆ καί τοῦ Ἐπαμεινώνδα, φυσικά καί τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου —κι ἄς μὴν ἐπέζησε ὁ δικός του γιός. Ἡ μερίδα αὐτή, πού τέμπεται ἀναλογιζόμενη τήν τόσο εὐγενική καταγωγή, εἶναι ἀναμφίβολα ἡ πλειοψηφούσα· ὡστόσο δέν σκοπεύω, διόλου, νά τῆς ἀντιπαραθεῶ συζητώντας τό θέμα. Στόχος μου εἶναι ἡ μειοψηφούσα μερίδα, ἐκεῖνοι πού γνωρίζουν ὅτι τά πράγματα ἀλλάζουν, καί μαζί τους οἱ πολιτισμοί, λοιπόν καί οἱ ἰδεολογικοί δεσμοί πού συνέχουν τά σύνολα, πού γνωρίζουν ὅτι ἡ ἔννοια «ἐθνική συνείδηση», μέ ὁποιους προσδιορισμούς καί χαρακτηριστικά τήν ἐννοοῦμε σήμερα, εἶναι φαινόμενο πρόσφατο γιά ὅλον τόν κόσμο. Ἄν ἄρχισε νά παίρνει μορφή στά χρόνια τοῦ ὕστερου Διαφωτισμοῦ, σφυρηλατήθηκε, καί γιά τούς Γάλλους, καί γιά τούς Γερμανούς, καί γιά ἄλλους Κεντροευρωπαίους, μέ τούς πολέμους πού ἀκολούθησαν τῆ Γαλλικῆ Ἐπανάσταση, καί ὁδήγησε σέ μιά πρωτοφανέρωτη, τότε, ἀντίληψη, τό ἐθνικό κράτος, δηλαδή μιά πολιτική ἐνότητα μέ ὁμοιογενή, κατά τό δυνατόν, ἐθνική συνείδηση. Πιστεύω ὅτι ἄν θέλουμε νά περιοριστοῦμε, γιά λόγους εὐκολίας, σέ μία μονάχα χαρακτηριστική ἐνδειξη, αὐτή εἶναι ἡ δημιουργία τῶν ἐθνικῶν συμβόλων: τόσο οἱ σημαῖες ὅσο καί οἱ ἐθνικοί ὕμνοι σχεδόν ὅλων τῶν σημερινῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν χρονολογοῦνται ἀπό τά τέλη τοῦ 18ου ἢ τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα. Μονάχα ἡ μεγάλη Βρετανία ἀποτελεῖ ἐξαιρέση, πολύ δηλωτική, ὡστόσο: ὁ ὕμνος της δέν ἀνα-

φέρεται στό ἔθνος, παρά στόν βασιλιά της. Ἔτσι ἦταν παλιότερα τά πράγματα: ὁ κάθε ἡγεμόνας ἔφερε ἢ τά δικά του, τά οικογενειακά του ἐμβλήματα, ἢ ἐκεῖνα τῆς θρησκείας του, ὄχι τοῦ πλήθους πού ἡγεμόνευε.

Ἐξέρουμε βέβαια, ἐπίσης, ὅτι αὐτή ἡ καινούργια διαίρεση σέ ἐθνικά σύνολα καί κατ' ἐπέκταση σέ ἐθνικά κράτη δέν ταίριαξε παντοῦ — ὀρθότερα, θά λέγαμε σχεδόν πουθενά — ἀπό-

λυτα. Μικρότερα σύνολα ἐγκλωβίστηκαν σέ ἄλλα ἰσχυρότερα ἢ διασπάσθηκαν σέ περισσότερες ξένες κυριαρχίες, δίνοντας πιά τήν αἴσθηση τῆς μειονότητας· ἄλλοῦ πάλι οἱ πληθυσμοί μετατοπίστηκαν ἀναγκαστικά· τέλος, κι αὐτό ἔχει περισσότερη σημασία, καθ' ὅτι πιά περίπλοκο, ἀρκετές ὁμάδες πού δέν ἀνέπτυξαν ἐπαρκῶς αὐτόνομη ἐθνική συνείδηση προσκολληθήκαν αὐτοδοῦλως, ἢ ὄχι καί τόσο, σέ ἄλλες: οἱ Ἄλσατοί καί οἱ Λορραίνοι ἐπέλεξαν, λόγου χάρη, νά θεωροῦνται Γάλλοι ἄν καί γερμανόφωνοι, οἱ κάτοικοι τῆς Γενεύης ἐπέλεξαν κάποια στιγμή νά ἐνταχθοῦν στό ἐλβετικό ἔθνος, καί οἱ Κροάτες, οἱ Σλοβένοι, οἱ Μποσνάκοι (αὐτοί πού σήμερα τοὺς λέμε Βόσνιους) δυσκολεύτηκαν πολύ νά ἀποφασίσουν ἄν ἀποτελοῦσαν ἕνα ἔθνος μαζί μέ τοὺς Σέρβους ἢ διαφορετικά, καί ποῖο. Ὅμως δέν κάνουνε τώρα εὐρωπαϊκή οὔτε παγκόσμια ἱστορία — ἀπλῶς στοιχειοθετοῦμε σχηματικά τήν ἀρχική μας πρόταση ὅτι ἡ ἐνταξη στό ἄλφα ἢ τό βῆτα ἐθνικό σύνολο εἶναι ὑπόθεση πρόσφατη, ὅτι ἡ ἐπιλογή βασίστηκε σέ κάποιες δεσπόμενες ἰδεολογίες τοῦ ὕστερου Διαφωτισμοῦ, πού ὠστόσο πήραν μορφή καί χαρακτηριστικά, καί ἰδίως τρόπους ἐπιβολῆς, στά χρόνια τοῦ Ρομαντισμοῦ, καί λοιπόν χρωματίστηκαν ἀνάλογα.

Αὐτός ἦταν ὁ πρῶτος πρόλογος· μᾶς χρειάζεται ὠστόσο κι ἕνας δεῦτερος. Τίτλος του: Ὁ Κοραῖς ὡς μάρτυρας τῆς ἐποχῆς. Φυσικά, ὅπως καί κάθε εἶδους πηγῆ, ἔτσι καί ἡ σκέψη τοῦ Κοραῖ ἄπαιτεῖ ἐπεξεργασία προκειμένου νά τήν προβάλλουμε ὡς γενικότερης ἀξίας μαρτυρία: ἀπό πολύ νέος, χάρη στίς διανοητικές του ἱκανότητες, χάρη σέ μιὰ σειρά ἀπό σπάνιες συγκυρίες, ὅπως λόγου χάριν ἡ παρουσία ἐκείνου τοῦ Ὀλλανδοῦ πάστορα στή Σμύρνη, ὁ Διαμαντῆς Κοραῖς δέν ἀντιπροσώπευε ὄχι τοὺς μέσους ὄρους, παρά οὔτε τό ἐπίπεδο τῆς πιά προωθημένης διανοητικῆς. Ἀποτελοῦσε τήν ἀκραία ἐξαιρεση — ἰδιότυπη ἐξαιρεση, ὠστόσο: ἡ τεράστια ἰδεολογική ἐπιβολή του, στά ὕστερα χρόνια τῆς μακρῆς ζωῆς πού εὐδόκησε ἡ θεία πρόνοια νά τοῦ προσφέρει, ἐκλαίκευσε, ἄν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση, ἀρκετές ἀπό τίς σκέψεις του μέ τόν καιρό. Ἔτσι μιὰ ἀναλυτική παρουσίαση, μιὰ πλούσια ἱστορικά βιογραφία του θά μᾶς ἦταν ἰδιαίτερα χρήσιμη, ἀπό τή μιὰ γιά νά συλλάβουμε στό σύνολό του αὐτό τό «μέγα δυναμᾶρι» τοῦ νεότερου ἑλληνισμοῦ, κι ἀπό τήν ἄλλη γιά νά διαπιστώσουμε πόσες ἰδέες του μπόρεσαν νά γίνουν κοινό κτήμα, πόσες ξεπερνῶσαν τή νεοελληνική ἀπορροφητικότητα, πόσες μεταμορφώθηκαν ἢ παραμορφώθηκαν.

Πόλη ἐμπορική ἢ Σμύρνη στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 18ου αἰώνα, φυσικό ἦταν οἱ κάτοικοί της νά ἐνδιαφέρονται γιά τή διεθνή κατάσταση: πόλεμοι, συμμαχίες βασιλιάδων, εἰρήνη, ξένοι στόλοι στή Μεσόγειο, ὅλα αὐτά ἐπηρέαζαν τό ἐμπόριο. Καί βέβαια ὁ Ρωσοτουρκικός Πόλεμος 1768 ὡς 1774, μέ τή ρωσική κατοχή τοῦ Αἰγαίου, τήν περίφημη ναυμαχία τοῦ Τσεσμέ, τίς ἐλπίδες γιά μιὰ καταλυτική νίκη τῆς ὀρθοδοξίας, ἀλλά καί τίς βιαιότητες πού τοὺς κόστιζε κάθε χριστιανική νίκη, τοὺς ἀφοροῦσε ἄμεσα. Ἔτσι, ὅταν ὁ Κοραῖς φεύγει, ἀνοιξη τοῦ 1782, γιά νά σπουδάσει γιατρός στό Μονπαιλιέ, ἄντρας ὄρμος, τριανταεσσάρων χρονῶν πιά, ἡ διεθνῆ ἐπικαιρότητα θά ἀποτελέσει ἕνα ἀπό τά κεντρικά θέματα τῆς ἀλληλογραφίας του μέ τόν στενό του φίλο, τόν Δημήτριο Λάτο, τόν Σμυρνικό πρωτοψάλτη. Σ' αὐτή τήν ἀλληλογραφία θά βασιστοῦμε, γιά τήν ἀκριβεία στά γράμματα τοῦ Κοραῖ, πού ὁ πρωτοψάλτης τά φύλαξε ὡς κόρηνη ὀφθαλμοῦ, καί, λίγο σάν τοὺς ἀρχαιο-

λόγους, πού ἀπό τά θραύσματα ἐνός σπονδύλου ἐπιχειροῦν νά φανταστούν τό σύνολο κάποιου ὀριστικά χαμένου ναοῦ, θά δοκιμάσουμε νά φανταστοῦμε τίς τροπές πού παίρνει ἡ συνείδηση τοῦ «ἐμεῖς» στόν κόσμο τοῦ Κοραῖ.

Ἀρχικά λοιπόν, στό πρῶτο σωζόμενο γράμμα, ὁ Κοραῖ φαίνεται νά εἰρωνεύεται κάπως τόν πρωτοψάλτη γιά τόν φιλοαγγλισμό τοῦ τελευταίου. Ὁ ἴδιος ὁ Κοραῖς ἔχει ὀλοφάνερα καταγοητευθεῖ ἀπό τή φωτισμένη δεσποτεία τοῦ Ἰωσήφ Β' τῆς Αὐστρίας· ἀρκετά ἀργότερα, ὅταν θά ἔχει ὀλοκληρώσει πιά τίς σπουδές, καί στό ἴδιο γράμμα πού ἀναγγέλλει τή θριαμβευτική ὑποστήριξη τῆς διατριβῆς του, θά ἐκφραστῆ κι αὐτός μέ ἐξαιρετική θερμότητα γιά τοὺς Ἄγγλους: «Διότι μόνη ἢ Ἄγγλία ἤξευρε νά τιμᾶ τήν ἀρετήν, μόνη ἢ Ἄγγλία ἤξευρε νά ἀμείβει τήν προκοπήν, εἰς μόνην τήν Ἄγγλιαν εὐρίσκονται ἄνθρωποι», θά γράψει, Ἰούλιο τοῦ 1786, στόν πρωτοψάλτη. Στά τέσσερα ἐνδιάμεσα χρόνια ὅλες οἱ διεθνῆς εἰδήσεις θά ἀναφέρονται δίχως νά φανερόνται κάποια προτίμηση, καί τά μόνα σχόλια θά ἀφοροῦν ἐπαίνους σχετικῶς μέ τίς τυχόν φιλόφρονες δραστηριότητες τῶν ἡγεμόνων. Ὁ Κοραῖς ἔχει γερά γαντζωθεῖ στόν ἀστερισμό τῆς φωτισμένης δεσποτείας. Ἄλλά καί κάτι ἀκόμα. Στίς δεκατρεῖς ἐνδιάμεσες ἐπιστολές τῶν τεσσάρων χρονῶν, πού καλύπτουν σαράντα ὀλοκληρῆς τυπωμένες σελίδες, συναντᾶμε μονάχα μιὰ ἀναφορά στό συλλογικό «ἐμεῖς»: στίς εὐρωπαϊκές του σπουδές, γράφει, οἱ «Ρωμαῖοι» — αὐτόν τόν ὄρο χρησιμοποιοῖ — δέν ἐμδαθύνουν ἐπαρκῶς, ἐπειδή στεροῦνται τά χρήματα πού ἀπαιτοῦνται. Τίποτε ἄλλο.

Ἀντίθετα, στήν ἐπιστολή πού ἀναφέρεται στή διατριβή, στή θέση, ὅπως τήν ὀνομάζει, οἱ Ἕλληνες ὡς πρόγονοι ἔχουν μεγάλο μερτικό. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα τό θέμα τῆς θέσης εἶναι «ὅτι πολλά νομιζόμενα τῶν νεωτέρων εὐρήματα τά ἤξευρεν ὁ Ἴπποκράτης πρό δύο χιλιάδων ἐτῶν». Κι ἄμεσως μετά συνεχίζει: «Ἐδεφένδευσα τήν τιμῆ τῶν προγόνων μου, ἐτίμησα τό γένος, τοὺς φίλους καί τόν Πρωτοψάλτην μου», γιά ν' ἀκολουθήσει ἄμεσως ἔπειτα ἕνας παραλληλισμός μέ τόν Ἐπαμεινώνδα, καί κάποιες σελίδες πιά κάτω, ἀλλά στό ἴδιο πάντοτε γράμμα, ὁ Κοραῖς περὶ φανταστικῶς περιγράφει τό ἐξῆς ἐπεισόδιο: «Δέν εἶναι ἀκόμη μιὰ ὥρα, ἀφοῦ ἦλθεν ἕνας ἰατρός εἰς τήν κάμεραν. Ἄφοῦ μέ ἔχαιρέτησεν, ἦλθον, λέγει, διὰ νά ζητήσω τήν βασιλισσαν τῶν θέσεων» δηλαδή τή διατριβή του. «Ἔσήμερον τό πρῶτ' ἡν ἀνέγνωσα μέ μεγάλην ἡδονήν καί ἐπληροφορήθην ὅτι οἱ Γραικοί, ἀγκαλά καί ὑπό ζυγόν δουλείας, εἶναι πάντοτε Γραικοί, καί δέν ἐσβέσθη ἀκόμη εἰς αὐτούς τό πνεῦμα τῶν προγόνων τῶν». Τέλος, στήν ἴδια πάντα ἐπιστολή, ὁ Κοραῖς ἀναφέρεται πρῶτη φορά θεωρητικά στό ὅτι ἡ γνώση τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν, ἔτσι, ὅμως, ὅπως τά γνώρισε κατά τή διαμονή του στήν Ὀλλανδία, τόν ὀδήγησε στό «νά διορθῶσω καί τήν μητρική μου διάλεκτον ἐκ μόνης τῆς ἀναλογίας τήν ὀποῖαν ἔχει πρός τήν αὐτῆς μητέρα, τήν παλαιάν». Ἦσως εἶναι τολμηρό νά τό διατυπώσουμε ἀπόλυτα, ἀλλά νά πού ἡ ὑπερηφάνεια τῆς ἐθνικῆς καταγωγῆς καί ἡ πορεία πρός τήν «καθαρεύουσα» διατυπώνονται στό ἴδιο γράμμα. Καί πάντως, τό ὅτι ἡ παρουσία τῶν ξένων, ἄν δέν εἶναι ἡ γενεσιουργός αἰτία, προσφέρει ἀναμφίβολα τόν καταλύτη τῶν νεοτερικῶν αὐτῶν τροπῶν στή συνείδηση τοῦ «ἐμεῖς» τοῦ Κοραῖ, αὐτό νομιζῶ φαίνεται ἀρκετά καθαρά.

Περίπου ἕναν χρόνο ἀργότερα, Ὀκτώβρη τοῦ 1787, ὁ Κοραῖς ἀναγγέλλει τόν καινούργιο Ρωσοτουρκικό Πόλεμο. Ἄφοῦ περιγράφει λεπτομερειακά τίς ποικίλες συμμαχίες πού συγ-

κροτήθηκαν, καταλήγει, ρωτώντας ρητορικά τόν πρωτοψάλτη: «Ἡ λογιότης σου, μέ τίνα εἶσαι; Οὐδέτερος βέβαια. Καί κάμνεις καλά· φοβερά πράγματα, ἀδελφέ μου. Ἄλλ' ἔχε τās ἐλπίδας σου εἰς τόν Θεόν». Ἡ εἰρήνη εἶναι τό ὑψιστο ἀγαθόν γιά τούς ἀπόλεμους πληθυσμούς. Καί πέντε μήνες ἀργότερα, Μάρτη τοῦ 1788, πάντα μέ ἀφορμή τίς συγκρούσεις, πού ἐμποδίζουν τή μετακίνησή του πρὸς τὰ πάτρια ἐδάφη, προσθέτει: «Ἔως οὐ νά ἰδῶ ποῖαν ἔκδασιν ἔχει νά λάβῃ αὐτός ὁ πόλεμος, ὅστις ἀνήφθῃ ἐξ ἁμαρτιῶν μου, θέλει μείνω· εἰδεμή, καταβαίνω εἰς τήν Ἰταλίαν καί περνῶ εἰς τό Τεργέσιον ἢ εἰς καμμίαν ἀπό τās ἐνετικές νήσους, οἷον Κέρκυραν, Ζάκυνθον, ὅπου δύναμαι νά πράττω τήν ἰατρικήν μέχρι οὐ νά κατασταθῶσι τὰ πράγματα. Ὁ πόλεμος ἐνδέχεται νά εἶναι μακρότατος. Ὁ Θεός ὁμως εἶναι δυνατός καί εὐρίσκει τόπους σωτηρίας» κλπ. Στό ἴδιο ὁμως γράμμα, σέ ὑστερόγραφο γραμμένο ἕναν ὁλόκληρο μήνα μετά, «Ἄν μετά τοιαῦτα καί τοσαῦτα ὄνειδη, τὰ ὁποῖα ἔλαβον καί λαμβάνουσι καθ' ἑκάστην οἱ Εὐρωπαῖοι ἀπό αὐτό τό ὑπερήφανον γένος», δηλαδή τούς Τούρκους, καί τό ὑπερήφανον πρέπει νά τό διαβάσουμε μέ τήν ἀρνητική σημασία τοῦ ὑπερόπτη, «ζητῶσιν ἀκόμα καί προθυμῶνται νά ἐμποδίσωσι τήν πτώσιν του, πού ἔμεινεν πλέον ἢ σοφία καί ἡ φρόνησίς των;». Εἶναι ἡ πρώτη, ὅσο ξέρω, μαρτυρία μιᾶς φιλορωσικῆς στάσης· σέ ἕναν μήνα ὁ Κοραῆς θά ἔφενυε γιά τό Παρίσι.

Τό μέγεθος, ἡ λάμψη καί ἡ σοφία τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας ἦταν ἀναμενόμενο νά τόν ἐκπλήξουν· ὅ,τι ἐνδιαφέρει ὁμως τή συνάφειά μας εἶναι οἱ τροπές στή σκέψη του. «Αὐτά φίλε μου», θά γράφει στόν πρωτοψάλτη τόν ἐπόμενο Σεπτέμβριο, «προξενούσι μεγάλην ἐκπλήξιν εἰς καθένα, ἀλλά δι' ἕνα Ἑλληνα, ὅστις ἤξευρε ὅτι πρὸ δύο χιλιάδων ἐτῶν οἱ πρόγονοί του εἰς τās Ἀθήνας εἶχε φθάσασιν εἰς τόν αὐτόν (καί ἴσως ἀνώτερον) βαθμόν τῆς σοφίας, μέ τήν ἐκπλήξιν σμίγεται καί μελαγχολία· ὅταν προσεπισυλλογισθῇ ὅτι τὰ τοσαῦτα καλά ὄχι μόνον ἀπέπτησαν τήν σήμερον ἀπό τήν Ἑλλάδα, ἀλλ' ἀντεισῆχθησαν ἀντ' αὐτῶν μυρία κακά, ὅτι ἐκεῖ ὅπου ἐβασίλευαν οἱ σοφώτεροι νόμοι τοῦ Σδλωνος (τοῦ ὁποίου, φίλε μου, τό ὄνομα ἤκουσα πολλάκις τούς ἐναυῦθα σοφούς νά προφέρωσι μέ ἕνα εἶδος λατρείας), δυναστεύει τήν σήμερον ἡ ἀμάθεια, ἡ κακία, ἡ βία, τό ζορπαλίμι, ἡ αὐθάδεια καί ἡ ἀναισχυντία, ὅτι ἀντὶ τῶν Μιλτιάδων καί Θεμιστοκλέων, τούς ὁποίους ἀκόμη θαυμάζει ἡ Εὐρώπη, κυβερνώμεθα οἴμοι! ἀπό ποίους; Ἡ ἀπό χαμάληδες καί ντεβετζήδες ἢ ἀπό δάρβαρους καλογερίσκους, χειρότερους καί ἀπό αὐτούς τούς ἐξωτερικούς τυράννους (...) τότε, φίλε μου, ἡ μελαγχολία μεταβάλλεται εἰς ἀγανάκτησιν καί εἰς ἀπόγνωσιν».

Ἡ σύνδεση μέ τούς προγόνους δέν εἶναι λοιπόν πιά αἰτία περηφάνειας μονάχα, ὁδηγεῖ καί σέ προσανατολισμούς κριτικῆς, ἀναζήτησης αἰτίων· καί ὡς ἕνα ἀπό τὰ κύρια αἰτία ἐντοπίζονται οἱ «καλογερίσκοι». Πρώτη φορά πού ἀναφέρεται ἀρνητικά στούς λειτουργούς τῆς θρησκείας· «λύκους ἐν σχήματι προβάτων» τούς ἀποκαλεῖ στό σημείο πού συντάμα τό λόγο του. Κοντά σ' αὐτό, τό καίριο, κοντά σ' αὐτή τή συνειδησιακή τροπή πού θά ἐνδυναμώνεται χρόνο μέ τόν χρόνο ὡς τὰ πιό θαθιά γεράματα, πρέπει νά ἐπισημάνουμε καί πόσο ὁ εὐρωπαϊκός θαυμασμός γιά τούς ἀρχαίους ἐντείνει τόν δικό του.

«Δέν εἶναι ὁμως ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι τοιοῦτοι», θά συνεχίσει στό ἴδιο γράμμα, «ἔχομεν καί πολλούς ἐχθρούς οἱ ὁποῖοι ἀποδίδουσι τό σφάλμα τῆς δυστυχίας ταύτης εἰς ἡμᾶς καί ἴσως δέν ἔχουσι τόσον ἄδικον. Ἐπρεπεν ὁμως νά εἶναι μετριότεροι

εἰς τὰ κρίσεις των (...). Αὐτοί, φίλε μου, ὄχι μόνον δέν μᾶς δίδουσι χεῖρα βοηθείας (...) ἀλλά ζητοῦσι παντοίους τρόπους διά νά ἐμποδίσωσι καί τήν παρά τῶν ἄλλων βοήθειαν, κηρύττοντες ἀναιδῶς εἰς ὅλην τήν Εὐρώπην ὅτι ὁ παρά τῶν δύο Αὐτοκρατόρων πόλεμος», τοῦ Ἰωσήφ καί τῆς Αἰκατερίνης δηλαδή, «εἶναι ἄδικος καί ὅτι οἱ Ὀθωμανοὶ εἶναι ἕνα χρησιμότερον ἔθνος» κλπ. Γιά νά συνεχίσει περιγράφοντας τίς φιλολογικές διαμάχες, τόν Βολταῖρο καί τόν Βολνέ ἀπό τή μιᾶ πλευρά νά ὑποστηρίξουν τό διωξιμὸν τῶν Ὀθωμανῶν, καί τόν Πάριο ἀπό τήν ἄλλη, πού μόλις εἶχε γράψει τό διβλίο ἐκεῖνο ὅπου ὑποστήριζε πῶς «ἡ λήθη τῶν πολιτικῶν νόμων, ἡ ἀμάθεια καί ἡ δεισιδαιμονία ἔρριψαν εἰς τὸς γένος τῶν Γραικῶν τόσον ἰσχυράς καί τόσον θαθείας ρίζας, τὰ ὁποῖα καμμία δύναμις ἀνθρωπίνη δέν θέλει δυνηθῆ νά τὰ ἐκρίζωσει». Στή σκέψη ἐτούτῃ ὁ Κοραῆς ἐξανίσταται. «Ἐνεκρώθησαν λοιπόν τόσον οἱ Ρωμαῖοι, ὅπου χρειάζεται θαῦμα θεῖον γιά νά τούς ἀναστήσει; Ὅχι βέβαια! Παῦσον τήν τυραννίαν τῶν Τυρκῶν καί τήν ἀλαζονικήν φιλαρχίαν τῶν καλογήρων, καί εἰς διάστημα ὀλίγων χρόνων, χωρὶς θαύματος θεοῦ οἱ Ρωμαῖοι θέλει σοφισθῶσι ὡς καί οἱ Εὐρωπαῖοι». Μποροῦμε νά προσέξουμε, βέβαια, πῶς εἰς τούς συμπατριώτες του χρησιμοποιεῖ ἀκόμη τόν κοινό τύπο *Ρωμαῖοι*, ἀλλά ἀμέσως μετά, στήν ἴδια φράση, θά χρησιμοποιεῖ καί τό *Γραικοί* καί τό *Ἕλληνες* — σέ ἄνθρωπο πού προσέχει τόσο πολύ τή φρασεολογία, οἱ ὅροι ἔχουν περισσότερο βάρος: ἀπό ἐδῶ καί πέρα τό *Ρωμαῖοι* θά χαθεῖ, τό *Ἕλληνες* θά κρατήσῃ μία ἠθική χροιά, καί τό *Γραικοί* θά καλύπτει τή σημασία τοῦ *Νεοέλληνες*, ὅπως ξέρουμε.

Στὰ ἐπόμενα χρόνια, καί ἐνῶ ὁ Ρωσοτουρκικὸς Πόλεμος μαίνεται, ἡ στάση τοῦ Κοραῆ δέν παρουσιάζει διακυμάνσεις: εὐνοια πρὸς τούς Ρώσους, καταγγελία ὅσως Εὐρωπαίων ἡγεμόνων τούς πολεμοῦν, θλίψη ἀλλά καί κριτική γιά τόν ξεπεσμό τῶν ἀπογόνων. Ἐν τῷ μεταξύ, ὁμως, συμβαίνουν τὰ κοσμοϊστορικά γεγονότα τοῦ 1789 στό Παρίσι, ἀλλά καί στή μικρὴ Σμύρνη οἱ ταραχές τοῦ 1788, πού θά φέρουν σέ σύγκρουση τόν πρωτοψάλτη μέ τόν μητροπολίτη Γρηγόριο. Ξέρουμε πόσο ὠρμάζουν οἱ συνειδήσεις στίς ἀνώμαλες καταστάσεις, ἀλλά πιά ἡ ἄμμος τῆς κλεψύδρας ἀρχίζει νά φυραίνει, καί γιά τόν λόγο αὐτό ἄς περιοριστοῦμε μονάχα σέ μιᾶ λεπτομέρεια. Μαθαίνοντας τὰ σχετικά μέ τόν Κατῶνη, ὁ Κοραῆς ζητᾷ ἀπό τόν φίλο του νά τοῦ διευκρινήσῃ μιᾶ φήμη: «Γράψον με καί περί τοῦ Λάμπρου ὅσα νέα μᾶθης, καί μάλιστα ἂν εἶναι ἀληθές, καθὼς ἐδῶ μέ ἐβεβαίωσαν, ὅτι αὐτός εἶχε σταθῆν πρὸ τοῦ πολέμου καφετζῆς εἰς τό Λιδόρνον· ἂν αὐτό εἶναι ἀληθές, πού ἔμεινεν πλέον ἢ συκοφαντία τοῦ ἀναισχύντου Παρίου; Ἄν οἱ καφετζῆδες τῶν Γραικῶν γίνωνται Θεμιστοκλεῖς καί Μιλτιάδαι, τί δέν δύναται νά πράξωσιν οἱ πρωτοψάλται;» Τήν παρομοίωση μέ τόν Μιλτιάδη θά τή γράφει ἀμέσως καί στόν Γάλλο φίλο του, τόν Βιλουαζόν.

Φτάνουμε, τέλος, στόν πυρήνα τοῦ θέματος, στή μακρὰ ἐπιστολή πού ὁλοκληρῶνεται στίς 15 Νοεμβρίου 1791. Περίφημη ἐπιστολή· εἶναι ἐδῶ πού περιγράφεται ἡ τελικὴ ρήξη τοῦ γαλλικοῦ ἔθνους μέ τόν βασιλιά του, εἶναι ἐδῶ πού περιγράφεται ἡ μετακομιδὴ τῶν ὁσῶν τοῦ Βολταῖρου, εἶναι ἐδῶ, ἀκόμη, πού καταγράφεται γιά πρώτη φορά ἡ λέξη *μυθιστορία*. Ὁ Κοραῆς, λοιπόν, καθὼς ἀφηγεῖται τὰ περὶ ἐνός πιθανοῦ ἀγγλορωσικοῦ πολέμου στόν πρωτοψάλτη, καταλήγει: «Φοβεῖσαι, λέγεις, μή σέ κατηγορήσω ὡς φιλόρωσον. Ἀγάπα τούς Ρώσους ὅσον θέλεις, εἰς τοῦτο δέν ἐναντιοῦμαι· τοῦτον μόνον φοβοῦμαι, μήπως καί ἡ λογιότης σου κρίνεις καί ἐλπίζεις τήν ἐ-

λευθεριαν τῶν Ἑλλήνων, ὡς τὴν κρίνει ὁ κοινός λαός. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς Γραικοὺς τὴν σήμερον προσμένουσιν ἐπιθυμητικῶς τὴν ἐλευθεριαν, ὄχι διὰ τὴν σοφισθῶσι καὶ νὰ ἀλλάξουσιν τὰ δουλικά καὶ βάρβαρα ἦθη εἰς χρηστά, ὄχι διὰ τὴν ἔχουσιν πομένους ἀληθινούς, μιμητὰς τῶν Ἀποστόλων, ἀντὶ τῶν λύκων οἱ ὅποιοι τοὺς δυναστεύουσι τὴν σήμερον, ἀλλὰ διὰ τὴν ἀξιωθῶσι νὰ ἀκούσωσι τὴν λειτουργίαν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας, διὰ τὴν ὑπάγωσι μὲ περισσοτέραν εὐκολίαν εἰς τὴν Παλαιστίνην, ὡσάν νὰ μὴν ἦτον ἡ λειτουργία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς τόσο καλὴ, ὅσον καὶ ἡ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὡσάν νὰ ἐκατοίκει ὁ Θεὸς ἐν χειροποιήτοις, ὡσάν νὰ ἤρρεσεν εἰς αὐτὸν ἄλλη προσκύνησις καὶ λατρεία, παρά τὴν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ, ὡσάν τέλος πάντων τὸ αἰσχρὸν καὶ τουρκικὸν ὄνομα τοῦ Χατζῆ, ἀρμόδιον εἰς μόνους τοὺς προσκυνητὰς τοῦ Μωάμεθ, νὰ ἦτον ἀναγκαῖον καὶ εἰς τοὺς προσκυνητὰς τοῦ Χριστοῦ». Μετέφερα ὀλόκληρο τὸ χωρίο, προκειμένου νὰ καταφανεῖ ὅτι παρά τὴν ἐντυπωσιακὰ νεωτερικὴ ἀντίληψη τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας, ὁ νοῦς τοῦ Κοραῆ εἶναι, ἀπὸ μιᾶν ἀποψη, πιὸ κοντὰ στὰ κοινωνικὰ προβλήματα.

Ἄλλὰ χρειάζεται νομίζω νὰ ἀναφεροῦμε κάπως καὶ στὴν περιγραφή τῆς ἐπίσημης κηδείας τοῦ Βολταίρου. Ἡ μετακομὴ ἐγένετο στὰ μέσα Ἰουλίου, ἐνῶ τὸ γράμμα γράφεται περίπου τέσσερις μῆνες ἀργότερα. Ὁ Κοραῆς νοίκιαζε ἕνα σπίτι στὴ Βασιλίη· καθὼς ἡ πομπὴ θὰ περνοῦσε μπροστὰ ἀπὸ τὸ παράθυρό του, εἶχε καλέσει, μὲ τὴν εὐκαιρία, ὅπως ἀφηγεῖται, «πολλοὺς ἄλλους σοφοὺς, Ἄγγλους καὶ Γάλλους», γιὰ νὰ χαζέψουν καὶ νὰ χαροῦν τὴν τελετὴ. Καὶ τότε, μπροστὰ στοῦ θέαμα τῶν τιμῶν μιᾶς δημοκρατικῆς πιά κοινωνίας στὸν μεγάλο νεκρὸ, ὁ Κοραῆς ἀνατριχιάζει: «Δὲν μὲ ἐξέπληξε, φίλε μου, μήτε ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς κηδείας· μήτε ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἄργυρος, ὅστις ἤστραποβόλει ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη, ἐθάμβωσε τοὺς ὀφθαλμούς μου. Ἄλλ' ὅταν εἶδον τὰ βιβλία του φερόμενα εἰς θρίαμβον καὶ περικυκλωμένα ἀπὸ πλῆθος ἀκαδημαϊκῶν, τότε ἤθελον νὰ σέ ἔχω πλησίον μου μάρτυρα καὶ τῆς ἀγανακτήσεώς μου καὶ τῶν δακρύων μου, δακρύων, φίλε μου, ἀληθινῶν, δακρύων ἀπαρηγορήτων, τὰ ὅποια μ' ἔκαμε νὰ χύσω ἢ ἀνάμνησις ὅτι οὕτω καὶ οἱ προπάτορές μου, οἱ ἀμίμητοι Ἕλληνες, ἤξευρον νὰ τιμῶσι τὴν σοφίαν». Ἡ συγκίνηση ἐτούτη, πού τὴν πολλαπλασίαζε δίχως ἄλλο ἢ πικρία ὅτι στὴ μικρὴ τους συντροφιά ἦταν ὁ μόνος μὴ ἐλεύθερος ἀνάμεσα σέ ξένους διανοούμενους, τὸν ὠθοῦν σέ μιὰ συναισθηματικὴ ὑπερένταση πού ἐκφράζεται μ' ἕνα ἰσχυρότατο ξέσπασμα ἐγωτισμοῦ: εἶναι τὸ περιφθόρο «πολλοὶ ἀπὸ τὸ γένος μου, ἴσως καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος, ἤθελον εἶναι τὴν σήμερον ἰσότιμοι τοῦ Βολταίρου».

Ἄν ἀναζητοῦμε νὰ ψηλαφήσουμε τίς στιγμὲς πού τὸ συναισθηματικὸν ξεχειλίζει καὶ παρασέρνει τὰ φράγματα ἀλλάζοντας τίς συνειδήσεις, τίς στιγμὲς πού οἱ θαμπές διαθέσεις μορφοποιῦνται σέ νοητικὲς συλλήψεις — τίς περιπτώσεις τῆς cristallisation, ὅπως τίς ὀνομάζει, μιλώντας γιὰ τὴν ἐρωτικὴ ἐμπειρία, ὁ Σταντάλ — εἴμαστε ἴσως μπροστὰ σέ μιὰ ἀπὸ αὐτές: εἴτε ἐκείνη τὴν ὥρα, δηλαδὴ στίς 11 Ἰουλίου 1791 ἀκριβῶς, εἴτε — ἐξίσου πιθανόν — ἐνόσω ἀνασυνθέτει τὴ σικηνὴ γράφοντας στὸν φίλο του, ὁ Κοραῆς νιώθει, πρώτη φορά νομίζω, πρῶτος αὐτῶν, Νεοέλληνας, ἀκριβῶς μὲ τὴν ἔννοια πού τὸ ἐνοοῦμε καὶ σήμερον.

Δὲν ὀλοκληρώσαμε, βέβαια, τὸ θέμα μας· οὔτε οἱ μεταλλαγές μιᾶς ἀτομικῆς, ἔστω, συνειδησης προχωροῦν σταθερά.

Ἡ κοινωνικὴ αἴσθησις τοῦ Κοραῆ θὰ εἶναι γιὰ πολὺ καιρὸ ἰσχυρότερη ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ, ἢ κοινωνικὴ ἐλευθερία, ἐπίσης· νὰ θυμηθοῦμε πόσο ἐπαιξε ἡ καρδούλα του ἕναν χρόνον ἀργότερα στὴν προοπτικὴ νὰ προχωρήσουν οἱ δημοκρατικοὶ Γάλλοι, ἂν οἱ δυνάμεις τῶν ἐνωμένων βασιλείων ἀποδεικνύονταν ὑπέρτερες, σέ μιὰ κατάληψη τοῦ στόλου τῆς Τουλόν, «κακεῖθεν νὰ πλεύσωσιν πρὸς τὴν Κύπρον καὶ τὴν Κρήτην, καὶ νὰ καταστήσωσιν εἰς αὐτάς τὰ νήσους γαλλικὴν, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, γραικογαλλικὴν δημοκρατίαν· διότι πιθανόν ἦτον ὄχι μόνον αὐτῶν τῶν νήσων οἱ Γραικοί, ἀλλὰ καὶ ἀναριθμήτων ἄλλων ἤθελαν προσδράμει διὰ νὰ ἀπολαύσωσι τὴν ἀληθινὴν τῶν προπατόρων τῶν ἐλευθεριαν, ἀσυγκρίτως διάφορον ἀπὸ τὴν ρωσικὴν ἐλευθεριαν». Νὰ θυμηθοῦμε ἀκόμη τὸ *Δέν εἶναι Γραικοὶ ἢ Γάλλοι, ἀλλ' ἐν ἔθνος, Γραικογάλλοι* τοῦ Ἄσματος πολεμιστοῦ τοῦ 1800. Σταδιακά, καὶ δίχως ποτέ τὸ κοινωνικὸ νὰ υποβαθμισθεῖ τελείως, ὁ Κοραῆς ἢ θὰ διαισθανθεῖ ὅτι ἡ ἐθνικὴ εἶναι ἡ μόνη κατορθωτὴ ἐλευθερία, ἢ θὰ παρασυρθεῖ ἀνεπαίσθητα ἀπὸ τὸ κλίμα τοῦ Ρομαντισμοῦ πού φουντώνει. Αὐτὴ, ὁμως, εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία.

ΤΙ ΕΙΝΑΙ «Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΗΣ ΖΑΚΥΘΟΥΣ» ΣΤΗ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΑ ΕΠΟΧΗ*

του Μανόλη Λαμπρίδη

Θά σās άπασχολήσω με τό θέμα: Τί είναι τό κείμενο του Σολωμού τό γνωστό ως «Η Γυναίκα τής Ζάκυθος» στή μεταμοντέρνα εποχή —«εποχή», όπως λέμε νεολιθική εποχή, εποχή του χαλκού κλπ. Δέν πρόκειται για καμιά πρωτότυπη συμβολή στή μελέτη του σολωμικού έργου. Είναι ένα σχόλιο —ας τό πώ έτσι— για κάποιου είδους «πρόσληψη» του έργου του Σολωμού από τίς νεότερες γενιές —ή μιά μερίδα τους.

Ζητώ έκ των προτέρων τήν επίεικεια του άναγνώστη άν ό τίτλος, όπως είναι διατυπωμένος, στό τέλος ίσως φανεί άπλως ρητορική ερώτηση.

Θά κάω, συνοπτικά, μιά μεθοδολογική παρατήρηση: Κάθε εποχή, κάθε γενιά, αλλά και κάθε ηλικία και κάθε άτομο δημιουργεί διαφορετική σχέση με τά έργα τέχνης, σύγχρονα ή περασμένων εποχών. Τουτό εξηγείται από τή διαλεκτική σχέση πού ύπάρχει μεταξύ έργου και δέκτη.

Τό αισθητικό φαινόμενο έχει ύπαρξη διαλείπουσα, δηλαδή παράγεται κάθε φορά πού ένα ύποκείμενο με αισθητικό διαφέρον (δέκτης) έρχεται σε έπαφή με ένα αισθητικό αντικείμενο (ας πούμε, ένα ποίημα). Τό ύποκείμενο, πού διαβάξει ή άκούει ένα ποίημα, κάνει μιά άναδημιουργική πνευματική εργασία: Έρχόμενο σε έπαφή με τή συμβολισμένη παράσταση μιάς πλοκής νοημάτων —πού είναι τό κείμενο— κάνει νά άναδυθοϋν στή συνείδησή του τά νοήματα, ρητά ή ύπονοούμενα, πού συνιστοϋν τό ποίημα. Τό ύποκείμενο, πού άπολαμβάνει ένα ποίημα, προσέρχεται με όλη τήν έξάρτηση τής προσωπικότητάς του, με τή νοοτροπία τής εποχής του, τίς προκαταλήψεις του, τά πάθη του, τίς ιδέες και τά ιδανικά του, τίς αισθητικές του άξίες κλπ. Τό νόημα του ποιήματος, άναγκαστικά, περνάει και διαθλάται μέσω όλων αυτών. Κι έτσι, έχομε τίς διαφορετικές έρμηνείες ή, όπως λένε, διαφορετικές «άναγνώσεις», και «παραναγνώσεις». Η έλευθερία αυτή για διαφορετικές έρμηνείες, σύμφωνα με τήν προσωπική αντίληψη του καθενός, δέν είναι άπεριοριστή άθθαιρεσία· έχει κάποια όρια.

* Ομιλία πού πραγματοποιήθηκε στις 20.3.98 στό Μέγαρο Μελά, στό πλαίσιο του έορτασμού από τήν Έταιρεία Συγγραφέων των 200 χρόνων από τή γέννηση του Σολωμού και τό θάνατο του Ρήγα.

Πρέπει, άπαραιτήτως, νά διατηρείται ούσιαστική σχέση με τό πραγματικό αντικείμενο, και όλη ή εργασία νά γίνεται σύμφωνα με τούς «κανονικούς» τρόπους λειτουργίας του έγκεφάλου, δηλαδή νά μήν είναι παρανοϊκή.

Τά τελευταία χρόνια, όμως, ύπάρχουν κάτι θεωρίες περί «έρμηνείας» και «πρόσληψως», οι όποιες, κατά μιά κα-

ταχρηστική παρανόηση —τουλάχιστον— τής αυτονόητης συμμετοχής του υποκειμένου στη δημιουργία του αισθητικού φαινομένου, προπαγανδίζουν έναν άκρατον υποκειμενικό σχετικισμό για τήν προσέγγιση του έργου τέχνης. Καταλήγουν στο absurdum ότι αυτός που πραγματικά δημιουργεί τό ποιήμα, κι αυτός που ἐμβάλλει τό νόημα σ' αυτό, είναι ο «προσλαμβάνων», ο «ἐρμηνευτής». Ο δέ ποιητής και τό ποιήμα του κηρύσσονται σέ οίονει ἀφάνεια, και τό ίδιο τό κείμενο υποβιβάζεται σέ σκιώδες περιγραμμά, ἄδειο πλαίσιο, πού ο καθένας τό γεμίζει μέ ὅ,τι περάσει ἀπό τό μυαλό του. Καί ἔχομε τό ἔξωφρενικό φαινόμενο, τό ἔργο τοῦ ποιητῆ νά «κρίνεται», νά ἐκτιμᾶται, νά ψέγεται ἢ νά ἐπαινεῖται γιά ὅ,τι τό ίδιο δέν είναι...

Στό σημεῖο αὐτό, πλέον, τής υπέρβασης τῶν ὁρίων, ὅπου ἡ πραγματικότητα ἀκυρώνει τήν «ἐρμηνεία», νομιμοποιεῖται κριτική.

Θά φέρω ἕνα μικρό παράδειγμα. Γράφει ὁ Σολωμός:

«Καί ὁ νοῦς μου ἀρχίνησε νά ζαλιζεται και
τά σωθικά μου νά τρέμονε σάν τή θάλασσα
πού δέν ἡσυχάζει ποτέ»¹

Ἐδῶ ἔχομε νά κάνομε μέ μιὰ φράση ἢ παράγραφο, διατυπωμένη, προφανῶς, σέ πεζό λόγο. Ἀλλά γράφει και τοῦτο - ἐδῶ ὁ Ποιητής:

«Τά σπλάχνα τους κι ἡ θάλασσα ποτέ δέν
ἡσυχάζουν»

Μοιάζει, βέβαια, μέ τό προηγούμενο, μά είναι κάτι ἄλλο: Είναι στίχος δεκαπεντασύλλαβος, μέ ρυθμό βασιμένο σέ λαμβικό μέτρο στίχος, πού πολλοί τόν ἀναφέρουν συχνά ὡς ἕναν ἀπό τούς πιό θαυμάσιους στίχους τοῦ Ποιητῆ.

Ἄν τώρα μοῦ πείτε ὅτι ἡ φράση «Καί ὁ νοῦς μου ἀρχίνησε νά ζαλιζεται και τά σωθικά μου νά τρέμονε σάν τή θάλασσα πού δέν ἡσυχάζει ποτέ» είναι ἕνας ἔρρυθμος στίχος —ἐνῶ τό «Τά σπλάχνα τους κι ἡ θάλασσα ποτέ δέν ἡσυχάζουν» είναι ἕνα ὄκληρό και ἀνιαρό σφυροκόπημα σ' ἄφτια μας ἀπό κάποιο μετρονόμο (:τατά, τατά, τατά τατα / τατά, τατά τατά τα) —ἐδῶ θά διαφωνήσουμε.

Ὅπως είναι γνωστό, ὁ Σολωμός συνήθιζε, σέ πρῶτο στάδιο τῆς ἐργασίας του, νά σχεδιάζει τά ποιήματά του σέ πεζό λόγο ἑλληνικά ἢ, τίς περισσότερες φορές, στήν ἰταλική γλώσσα, στήν ὁποία συνήθως μιλοῦσε. Παράλληλα, ἔριχνε στό χαρτί και κάποιες σημειώσεις, στοχασμούς, ὁδηγίες εἰς ἑαυτόν γιά τόν τρόπο τῆς ἐκτέλεσης, τί νά προσέξει, τί θά ἔπρεπε νά ἀποφύγει κλπ.

Αὐτά τά ἀρχικά σχέδια και προσωρινά πεζά ἀνεπεξέργαστα σχεδιάσματα ἦταν τό ὑλικό πού θά ἐπεξεργαζόταν, γιά νά πετύχει τή μετάλλαξή του σέ ποιητικό ἔμμετρο ρυθμικό λόγο, και νά τό φέρει στή μορφή ἀπρητισμένου ποιήματος.

Ὅμως, σκιαγραφώντας ἕνα σχέδιο, και γράφοντας κάποιο σχεδιάσμα γιά κάποιο ποιήμα πού σκόπευε νά συνθέσει, δέν ἦτανε σίγουρο ἂν θά τό ἀρχιζε ἢ ἂν θά τό ἀποτελεῖωνε, και ποιά τελική μορφή θά τοῦ ἔδινε ἢ ἂν θά ἐπεξεργαζόταν μόνον ὀρισμένα μέρη τοῦ σχεδίου, και ἂν και αὐτά θά θγαίνανε ἄρτια και ὀριστικά κομμάτια ὡς «ἀποσπάσματα», πού λέει ὁ Πολυλάς, ἢ ὡς ἀντοτελεῖς «λυρικές ἐνότητες» ἢ «λυρικά ἐπεισόδια», ὅπως τά χαρακτηρίζει ὁ Λίνος Πολίτης² —και τό ὄλον τῆς ἀρχικῆς πρόθεσης θά ἔμενε γιά πάντα ἡμιτελές και ἀσυντέλεστο. Π.χ. Ὁ Λά-

μπρος ἀνήκει στήν τελευταία αὐτή περίπτωση. «La Donna velata» είναι ἕνα ἰταλικό πεζό σχεδιάσμα,³ τό ὁποῖο δέν φαίνεται νά δοκίμασε νά τό μεταλλάξει σέ ἑλληνικό ποιήμα ὁ ἴδιος ὁ Ποιητής. Τό «πρόχειρο ἄλλα ὑψηλό και μεγαλόπνοο»⁴ αὐτό κείμενο τό ἔφερε σέ μορφή ποιήματος μέ τόν τίτλο «Ἡ γυναίκα μέ τό μαγνάδι» ὁ Γιώργιος Καλοσοῦρος.

Ἐνα σχεδιάσμα τῆς παραπάνω κατηγορίας, ἕνα «πεζό ἀπλοελληνικό σχεδιάσμα», ὅπως γράφει ὁ Πολυλάς, είναι τό κείμενο τό γνωστό ὡς Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυθος. Είναι ἕνα περίεργο, αἰνιγματικό και συναρπαστικό κείμενο. Βασικός του ἄξονας είναι ἡ περιγραφή, μέ τά πιό μελανά ρεαλιστικά χρώματα, τοῦ χαρακτήρα και τῆς συμπεριφοράς, και τοῦ ἄθλιου φριχτοῦ τέλους μιᾶς κακιάς γυναίκας, ὅπου μπλέκονται και κάποια ἄλλα ἐπεισόδια, ὅπως ἡ τραγωδία τοῦ Μεσολογγίου.

Ἀλλά δέν θά ἀσχοληθῶ μέ τήν ὑπόθεση, τό νόημα και τούς συμβολισμούς του. Θά περιορισθῶ στή μορφολογική ὑπόσταση τοῦ κειμένου· νά ἰδοῦμε τί εἶδος λογοτεχνικοῦ λόγου είναι.

Γιά ὅποιον ἔχει ρίξει μιὰ ματιά στά τετράδια τοῦ Σολωμοῦ είναι προφανές ὅτι τό κείμενο αὐτό, γιά τόν ἴδιον τόν ποιητή, είναι ἕνα πεζό σχεδιάσμα, μὴ ὀριστικό, μέ κενά και χάσματα, ἀνολοκλήρωτο. Ὑπάρχουν τρεῖς γραφές, ἢ στάδια ἐπεξεργασίας (Α' στάδιο, Ἀπρίλιος 1826 - Δεκέμβριος 1829, Β' στάδιο, Δεκέμβριος 1829 - Νοέμβριος 1833, Γ' στάδιο, Νοέμβριος 1833 - Δεκέμβριος 1833).

Ὁ Ποιητής ἔκανε κατά καιρούς διάφορες μικροτροποποιήσεις και προσθήκες, δοκίμασε νά κάνει και κάποιες βασικές ἀλλαγές, πού ὀδηγήσαν ὁμως σέ ἀδιέξοδο. Κι ἔτσι, ἐγκατέλειψε τή «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος», μάλλον ὀριστικά, στήν τρίτη προσπάθεια ἀνασύνθεσής της. Τίτλο δέν ἔχει δάλει ὁ ἴδιος ὁ Σολωμός. Τό «Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυθο» είναι τίτλος ἑνός ἀπό τά κεφάλαια (τοῦ κεφ. 2). Τό κείμενο είναι χωρισμένο σέ κεφάλαια· μερικά ἔχουν ἀριθμό. Ἀπέναντι ὁ Ποιητής γράφει και σημειώσεις, στοχασμούς, σχέδια, ὁδηγίες εἰς ἑαυτόν, κατά τή συνήθειά του.

Στά φύλλα 2-6 τοῦ χειρογράφου γράφει τά κεφάλαια 1-2, ἀφήνει τρία φύλλα ἄγραφα, και στό ἐπόμενο φύλλο ἐξακολουθεῖ, σημειώνοντας «Κεφάλαιο 18». Τά κεφάλαια 3-17 «οὔτε τά "ἐσύνθεσε" οὔτε και τά "ἐσχεδίασε" ὁ Σολωμός, και δέ σώζεται οὔτε ἴχνος στά χειρόγραφα», γράφει ὁ Λίνος Πολίτης.⁵ Ὁ ὀριστικός ἀριθμός τῶν κεφαλαίων μένει ἀνοιχτός.

Δέν φαίνεται ἂν ὁ Ποιητής ἔλαβε τήν ἀπόφαση νά τό στιχογραφήσει ἢ ἂν τό προετοίμαζε γιά ἔργο σέ πεζό λόγο, ὅπου θά ἐνσωματώνονται και κάποια στιχογραφημένα κομμάτια. Κι ἔτσι, ἔμεινε ἐγκαταλειμμένο και μὴ ὀλοκληρωμένο ἔργο, ἕνα πεζό σχεδιάσμα. Ἐτσι τό ἔβλεπαν και οἱ κοντινοί φίλοι τοῦ ποιητῆ, ὅπως ὁ Πολυλάς, καθώς εἶδαμε. Καί ὁ Καιροφύλας, πού τό πρωτοπαρουσίασε, «πεζό σχεδιάσμα» τό χαρακτηρίζει, «ἀτέλειωτο και ἄτακτα γραμμένο».⁶ Ὅμως είναι ἕνα κείμενο ἐκπληκτικό, θαυμαστό. Ὁ Μαρίνος Σιγούρος γράφει: «Τό ἀκατέργαστο χειρόγραφο φαίνεται σάν ἕνα πρόχειρο σχεδιογράφημα, κι ὁμως είναι ἄρτιο και ὀριστικό, μέ λακωνική φράση και ἔντονο χρώμα ζωῆς σέ κάθε παράγραφο».⁷ Καί ὁ Λίνος Πολίτης τό περιλαμβάνει στόν δεύτερο τόμο τῶν Ἀπάντων «Πεζά και ἰταλικά», κατατάσσοντάς το, ἔτσι, στά πεζά, και γράφει:

«Τό θαυμάσιο πεζογράφημα, "Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυθος", πού σάστισε τούς ἀνοιχτομάτες κριτικούς καί τοποθετοῦσε ξαφνικά τόν Σολωμό ἀνάμεσα στούς μεγάλους πεζογράφους». ⁸ Ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ὁ ἕνας τό θεωρεῖ ἀκατέργαστο σχέδιασμα καί ὁ ἄλλος μπορεί νά τό βλέπει ἄρτιο καί τελειωμένο, τό σημαντικό, πού θέλω νά τονίσω, εἶναι ὅτι ὅλοι οἱ παραπάνω τό κατατάσσουν στό εἶδος λόγου πού τό χαρακτηρίζομε «πεζογραφία». Ὁμοίως καί ἄλλοι, νεότεροι.

Ὅμως εἶναι καί ὀρισμένοι ἀπό τίς νεότερες γενιές, πού, μέ τήν ἐλευθερία τοῦ «ἀποκωδικοποιούντος» ἀναγνώστη, «διαβάζουν» ὅπως θέλουν τό κείμενο αὐτό καί τό βλέπουν, στήν κατάστασι πού βρίσκεται, ὡς *ποίημα*, *ποίημα* ἀπρητισμένο, εἰδικότερα, ὡς *ἔργο σύγχρονης νεωτερικῆς ποιητικῆς*. Θεωροῦν *κάθε παράγραφο*, ἀνεξάρτητα ἀπό τό πόσες ἀράδες καταλαμβάνει, ὡς *ξεχωριστό στίχο*, ἰδιότυπο, *ἐλεύθερο* στίχο, πού ἔχει κάποιον ἰδιάζοντα κρυμμένο «*ρυθμό*», ὁ ὁποῖος δέν στηρίζεται στό μέτρο, ἀλλά σέ κάποιες ἄλλες «*ἀρχές*», ρυθμό πού δέν γίνεται *αἰσθητός* μέ τό *ἄφτι*, ἀλλά πού θά μπορούσε νά γίνει *ὄρατός*, νά ἐκτεθεῖ μέσω κάποιων περιγραφῶν, ἀναλύσεων, στατιστικῶν πινάκων, γραφικῶν παραστάσεων, ἐν εἶδει σχήματος καρδιογραφήματος ἢ σεισομογραφήματος. Δηλαδή ἀποδίδουν στόν Σολωμό κάποιας *ἰδιότυπης μορφῆς* *ποίημα καί στίχους*, πού εἶναι ἄλλο ἀπ' ὅ,τι ὁ ἴδιος ἐννοεῖ στίχο καί *ποίημα*.¹⁰

Ἴδού μιά χαρακτηριστική διατύπωση τῆς ἐκδοχῆς αὐτῆς, πού εἶχα διαβάσει παλαιότερα:

«Ἐτσι ὅπως ξετυλίγεται ἡ ἀφήγησι τοῦ ἱερομονάχου σέ αὐτοτελή καί ἀριθμημένα χωρία, δημιουργεῖται ἡ διάσημη ἐντύπωση ὅτι πρόκειται περισσότερο γιά ἔργο τῆς σύγχρονης ποιητικῆς, παρά γιά πεζογράφημα (...). Τά χωρία αὐτά ἔχουν τήν κατατομή τοῦ συγχρόνου μας ἐλεύθερου στίχου, πού ξετυλίγεται πολλές φορές σέ μάκρος ἀρκετῶν σειρῶν, μά καί δλόκληρων κάποτε παραγράφων».¹¹

Τώρα, γεννιέται τό ἐρώτημα: Μέ τί πνεῦμα λέγονται αὐτά τά πράγματα; Τί μπορεί νά σημαίνει αὐτή ἡ ἀντίληψη; Εἶναι *πρός ὑποστήριξι* τῆς «*μοντέρνας*» *ποίησις*, γιά νά περιβληθεῖ αἰγλή ἀπό τή σολωμική ἀκτινοβολία; «*Βλέπετε; Καί ὁ περιφημος, ὁ μεγάλος Σολωμός γράφει ποιήματα σέ στίχους μέ τόν τρόπο πού τούς γράφουμε κι ἐμεῖς! Εἶναι, σά νά λέμε, ὁ μέγας πρόγονός μας*».¹² Εἶναι *πρός ἔπαινο τοῦ Σολωμοῦ*, ἢ μπορούμε νά τό πάρουμε *πρός ψόγο τῆς μοντέρνας ποιήσις*, ὡς *κριτική* στάσι ἀπέναντί της;

Ἄν εἶναι αὐτό τό δεύτερο, ἄν, δηλαδή, θέλει νά πεί ὅτι κάποια σύγχρονα ποιήματα σέ ἐλεύθερο στίχο, ἀπό τήν ἀποψη αἰσθητικοῦ ἐπιτεύγματος, δέν φτάνουν παρά ὡς τό ἐπίπεδο τῶν πρό ἐκατόν πενήντα τόσων χρόνων ἀκατέργαστων πεζῶν σχεδιασμάτων τοῦ Σολωμοῦ —εἶναι κάτι πού, νομίζω, πολλοί δέν θά δυσκολεύονται νά τό δεχτοῦν. Κι ἐγώ κάποτε, σέ μιά μικρή ἐργασία μου μέ θέμα «Ἡ πεζολογία στή σύγχρονη ποίησι καί ὁ Καβάφης», ὑπαινίχτηκα κάτι τέτοιο.¹³

Ἄν ὅμως πρόκειται γιά τό πρῶτο, ἄν εἶναι, δηλαδή, *πρός ἔπαινο* τῆς ποιητικῆς μεγαλοφυΐας τοῦ Σολωμοῦ, ἢ ὁποῖα ἐξακοντίστηκε ἐκατόν πενήντα τόσα χρόνια μπροστά ἀπό τήν ἐποχή του, κι ἔφτασε ὡς τό ὕψος τῶν ἐπιτεῦξεων τῆς νεωτερικῆς ποιητικῆς, καί ἄγγιξε τίς ἀγνωστες, τότε, ἀρετές τοῦ «ἐλεύθερου» στίχου τοῦ καιροῦ μας

—ἀναρωτιέμαι ἄν τέτοια πράγματα, λεγόμενα, *περιποιοῦν τιμή* στόν Σολωμό. Ἐπειτα τίθενται καί κάποια προβλήματα, ἢ μάλλον ψευτοπροβλήματα, μέ χιουμοριστική ἀπόχρωση: Πρῶτα πρῶτα ὁ Σολωμός *ἐν ἐπιγνώσει* ἔγραφε ποιήματα σέ ἐλεύθερους, νεωτερικούς στίχους; Ἡ ἦταν «*μοντέρνος*», μέ τή σημερινή σημασία τοῦ ὄρου, *χωρίς* νά τό *ξέρει*; Μποροῦμε νά πούμε ὅτι μάλλον δέν εἶχε ἐπίγνωσι, δέν ὑποψιάστηκε τό ὕψιστο πηγαῖο ἐπίτευγμά του. Διότι ξέρομε ὅτι, *ἀντιθέτως*, σ' ὅλη του τή ζωή, «*μέ καιρό καί μέ κόπο*», ἀγωνιζόταν τά γραπτά του αὐτά νά τά συμμορφώσει πρὸς κάποιους κανόνες (συμπύκνωση, κανονικό ἐντεχνο στίχο, μέτρο, ρυθμό, στροφές, ὁμοιοκαταληξία...), νά τά ὑπαγάγει σέ μιά πειθαρχία, πού τήν ὀνόμαζε «*τό νόημα τῆς τέχνης*». Δηλαδή, πρακτικά, ἔκανε τήν ἐξῆς κοπιαστική ἐργασία: Τό «...ἀρχινήσανε τά σωθικά μου νά τρέμουνε σάν τή θάλασσα πού δέν ἠσυχάζει ποτέ», τό μετάπλαθε, ὅπως εἶδαμε, σέ:

«*Τά σπλάχνα τους κι ἡ θάλασσα ποτέ δέν ἠσυχάζουν*».

Τό «*καί ἐχύθη*» πηδώντας ψηλά, σάν τ' ἄστρο τοῦ καλοκαιριοῦ πού στόν ἀέρα χύνεται δέκα ὀριες ἄστρο»¹⁴ ἔγινε:

«*σάν τ' ἄστρο πού μακριά τό καλοκαίρι χύνεται πέντε-δέκα ὀργνές ἄστέρη*».

Θά φέρω ἀκόμη ἓνα κατ' ἐξοχήν χαρακτηριστικό παράδειγμα: Ἐνα ἰταλικό κείμενο, 35 τόσες ἀράδες στό τυπωμένο χαρτί στή μετάφρασι τοῦ Λίνου Πολίτη,¹⁵ μεταστοιχειώνεται καί συμπτυκνώνεται σέ ἓνα ἐπίγραμμα μόνον *ἔξι στίχων*: Τό σχέδιασμα ἔχει ὡς ἐξῆς (παραθέτω ἓνα μέρος μόνο, γιά νά δοῦμε πῶς εἶναι):

«Ὁ Προφήτης εἶδε. Μά ποιός ἦταν αὐτός; (...) Ἡ μιά ψυχὴ ἄγγιξε τήν ἄλλη καί δέν μπήκε ἀνάμεσα στίς δύο τους κανένα θαῦμα τῆς γῆς ἢ τ' οὐρανοῦ. Ἡ ἐνοραματική δύναμι τῆς μᾶς ἀγκάλιασε τήν ἄλλη πού ἦτανε θαθιά οὐσία παρθενική, ὅπως τό φῶς τοῦ ἡλίου ἀγκαλιάζει τό ῥόδο. Στό ἀγνάντεμα τῆς παράδεισος γεμάτο ἀπό τούς ἴδιους της τούς θησαυρούς (...). Ὡ, ἄν κατά σένα, κρίνο τῆς Ἰερικῶς, ὦ, ἄν κατά σένα, κρίνο τῆς Ἐδέμ, στρεφόταν ἢ πλάσι καταβακχευμένη ἀπό χαρά, ὀλότρεμη ἀπό ἀγάπη, κι ἀπό τό κομμάτι της τό παραμικρό ὅπως ἡ πέτρα, ὡς τό μεγαλύτερο ὅπως ὁ ἥλιος, πρόσφερε στολίδια καί κορόνες στή θεϊκή σου μορφή· ἄν τ' ἄστέρη ἓνα ἓνα ἔπαιρναν φωνή καί σέ καλοῦσαν μέ τ' ὄνομά σου καί σέ χαιρετοῦσαν βασίλισσα τῆς ὁμορφιάς καί τῆς χάρις· οὔτε κι ἔτσι δέ θά ἔφταναν τά ὅσα εἶδα ἐγώ μέ τά μάτια τῆς ψυχῆς. Κόσμος μεστός ἀπό κόσμους καί θάματα...»

Περιοριζόμαστε σ' αὐτές τίς ἀράδες, πού δέν εἶναι οὔτε τό μισό ἀπό τό κείμενο τοῦ σχεδιασματος. Ἴδού, καί τό *ποίημα* πού προέκυψε ἀπ' ὄλο τοῦτο τό ὕλικό:

ΕΙΣ ΦΡΑΓΚΙΣΚΑ ΦΡΑΙΖΕΡ

*Μικρός προφήτης ἔριξε σέ Κορασιά τά μάτια
Καί στούς κρυφούς του λογιμούς χαρά γιομάτους εἶπε:
«Κι ἄν γιά τά πόδια σου, Καλή, κι ἄν γιά τήν κεφαλή σου,
Κρίνους ὁ λίθος ἔβγανε, χρυσό στεφάνι ὁ ἥλιος,
Δῶρο δέν ἔχουνε γιά Σέ καί γιά τό μέσα πλοῦτος.
Ἵμορφος κόσμος ἠθικός ἀγγελικά πλασμένος!»*

Ἄπ' αὐτό μπορεί κανεῖς νά ἰδεῖ τή διαφορὰ, νά πάρει

κάποια ιδέα τί έννοούσε ό Ποιητής ποιητική έργασία, τί στίχο και τί ποίημα, τί «νόημα τής τέχνης».

Αυτά, ό Ποιητής. "Αν τώρα τό διατυπώσουμε μέ σύγχρονους γραμματολογικούς όρους, ό Σολωμός, μ' αυτή τήν έργασία του, έκανε τό έξής: ύπέτασε τούς «ελεύθερους» στίχους του σέ μιά τεχνητή καταπιεστική πειθαρχία, και, από τήν κατάσταση «ελευθερίας» πού εϋτύχησαν νά έχουν έν γενετής, τούς έριχνε σέ κατάσταση δουλείας, στήν τυραννία του μετρονόμου, «in statu» έκπτωσης. Κάτι σάν «capitis deminutio», πού λέγαμε κάποτε στό Ρωμαϊκό Δίκαιο. Ταυτόχρονα περιέπιπτε και ό ίδιος σέ κατάσταση δουλείας, «στήν άναπόδραστη σκλαβιά στόν άδυσώπητο άγώνα τής έκφρασης» — «άθυρμα τής φθοροποιού σκλαβιάς».¹⁶

Και γιά νά προεκτείνουμε τίς συνέπειες, ένας γραμματολόγος ή ιστορικός τής λογοτεχνίας μας σήμερα, στό μεταίχμιο τής μοντέρνας πρós τή μεταμοντέρνα έποχή, επισκοπώντας τή διανυμένη πορεία τών γραμμάτων και από τόν Σολωμό ως τίς μέρες μας, θά μπορούσε, ίσως, νά συμπεράνει ότι ή μή έπίγνωση του Ποιητή ότι κατασκευάζει νεωτερικούς ελεύθερους στίχους, και ή άκύρωσή τους μέ τήν κατοπινή του έπεξεργασία, ύπηρεξε μοιραία γιά τά ποιητικά μας πράγματα. "Αν σταματούσε στά πρωταρχικά γραπτά του, όπως έβγαίναν από τήν πένα του, μέ τό κύρος πού είχε και τήν άκτινοβολία του, θά έκανε ώστε νά είχε από τότε έπιβληθεί και κυριαρχήσει όριστικά ή νεωτερική μας ποίηση και ό έλληνικός ελεύθερος στίχος.

"Ετσι, όμως, όπως έξελίχτηκαν τά πράγματα, χρειάστηκε ένας μακροχρόνιος «ύπονομευτικός» άγώνας — άνεπιόσθητος ή συνειδητός — έναντίον του καταπιεστικού στοιχειογικού κατεστημένου — πού τόσο τό ένίσχυσε και ή ποιητική πρακτική του Σολωμού — όσπου «ν' άποσεισει τό συντριπτικό βάρος τής μετρικής παράδοσης» και από τίς παλιές φόρμες νά άναδυθεί «ελευθερωμένος» ό στίχος τής σύγχρονης ποίησης. Και χρειάστηκε νά κάμουν πολλή δουλειά οι ιστορικοί και γραμματολόγοι, γιά νά συντάξουν τή Βίβλο γενέσεώς του, και νά παρακολουθήσουν τήν οργανική άνέλξη του, όσπου νά λάβει τήν τελική του διαμόρφωση — όπως, άς πούμε, έκαμε κι ό 'Αριστοτέλης άναζητώντας τήν άρχή τής μορφής τής τραγωδίας, πού τή βρήκε: «άπό τών έξαρχόντων τόν διθύραμβον»... Κι άκόμα χρειάστηκε και μιά άλλη πιο δύσκολη προσπάθεια:

Μιά πού, θεωρητικώς, δέν έξοστρακίστηκε και ή ιδέα του ρυθμού, κι έξακολουθούμε νά τόν θεωρούμε έν τών ών ούκ άνευ στήν ποίηση, και άφού δέν ύπάρχει πιά τό μέτρο πάνω στό όποιο νά βασίζεται, έπρεπε νά άναζητηθεί, νά βρεθεί ή νά έφευρευθεί κάποιον άλλο είδος ρυθμού ή ρυθμών — έργασία άγωνιάδης, πού μοιάζει λίγο φαντασιακή «δημιουργία» από τό μή - όν.¹⁷ Και χρειάστηκε άκόμα και μιά θεωρία γιά τόν κοινωνικό λόγο και τήν ιστορική δικαιώση του είδους αυτού του στίχου. Και βρέθηκε ότι, στόν θρυμματισμένο και παράλογο κόσμο μας, αυτός ό στίχος κι αυτή ή ποίηση είναι ή κατάλληλη και ιστορικώς άναγκαία μορφή αισθητικής έκφρασης.

Και τώρα βρισκόμαστε μπροστά στό δυσκολότερο έργο: νά κατανοήσουμε και νά έξηγήσουμε τό, εδώ και μερικά χρόνια, άναγγελθέν τέλος του μοντερνισμού και τό πέρασμα στή «μεταμοντέρνα κατάσταση».

Διαβάζουμε και άκούμε συχνά έκφράσεις όπως: "Η νεω-

τερική γραφή, παρελθόν τής γραφής. "Ο ύπερρεαλισμός, ξεπερασμένος. "Ο λογοτεχνικός μοντερνισμός έχει καταταγει στά τελευταία κεφάλαια τής ιστορίας τής λογοτεχνίας, και άλλα άνάλογα. Τί συμβαίνει, λοιπόν; Τί μπορεί νά συμβαίνουν αυτά; Λογικώς, δύο τινά:

α) ότι οι προϋποθέσεις — ιστορικές, κοινωνικές, ψυχολογικές, βιοματικές — πού ύποθέταμε ότι έξέθρεψαν τόν ποιητικό μοντερνισμό, και τίς όποιες αυτός άντιστοιχούσε ως αισθητική έκφρασή τους, δέν ύπάρχουν πλέον: ότι συντελέστηκε τέτοια ριζική τομή στήν ιστορία του κόσμου πού τίς έξαφάνισε: ότι σήμερα έχουμε δεδομένα άλλιώτικα, στά όποια δέν άντιστοιχεί πλέον και δέν είναι ικανός νά άνταποκριθεί ό μέχρι τώρα τρόπος καλλιτεχνικής πρακτικής — όπως προηγουμένως ή λεγόμενη «παραδοσιακή» ποίηση δέν ήταν ικανή νά έκφράσει τόν «μοντέρνο» κόσμο.

Αυτό, όμως, δέν είναι αλήθεια. Παρά τίς τρομαχτικές αλλαγές πού συντελέστηκαν και συντελούνται κάθε μέρα, τά κύρια χαρακτηριστικά, τά μεγάλα κακά του αιώνα έξακολουθούν νά είναι παρόντα, ισχύουν, δεσπόζουν, και μάλιστα μέ μορφές πιο έκτυπες, πιο άγριες και άπάνθρωπες. "Η «νέα τάξη» δέν είναι νέα τάξη: είναι εκείνη ή προηγούμενη, ή παλαιά.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστά στό παράδοξο: "Ενώ ό κόσμος έξακολουθεί νά είναι τό ίδιο παράλογος, άπάνθρωπος και θρυμματισμένος, άσυνάρτητος και χαώδης, έμεις λέμε: «τέρμα ό μοντερνισμός», «δέν πάει άλλο ό ελεύθερος στίχος»¹⁸ — αυτός πού ύποθέταμε ότι ήταν ή μόνη κατάλληλη φόρμα νά έκφράσει έναν τέτοιο κόσμο. Κι έτσι, άναγκαστικά έρχόμαστε στήν άλλη έκδοχή, ότι

β) ή στάση αυτή δέν μπορεί νά σημαίνει παρά αυτοσυνειδησία του ποιητικού μοντερνισμού, συνοπτική αυτοκριτική του, άμφισβήτηση τών θεωρητικών του βάσεων, και άποκάλυψη, όμολογία και παραδοχή του άδιεξόδου και τής άποτυχίας του. Τοϋτο ύποδηλώνεται ρητώς και από έκφράσεις όπως: «χρεοκοπία τής οϋτοπίας του μοντερνισμού», «ή αισιοδοξία τών μοντέρνων ότι φτιάχνουν μιά νέα γλώσσα έχει χαθεί»,¹⁹ και σάν αυτές πού χρησιμοποιήσα παραπάνω: αλλά και ως έμπρακτη άμφισβήτηση, μέ τό νά παρεμβάλλουν όρισμένοι μοντέρνοι σέ σύνολα ελεύθερων στίχων στίχους μέ «παραδοσιακούς» μετρικούς ρυθμούς (ή «κρυφή γοητεία του δεκαπεντασύλλαβου»...), όχι σπάνια, στραπατσαρισμένους, ή και νά γράφουν έξ' όλοκληρου σέ «παραδοσιακούς» στίχους ποιήματα (π.χ. Θ.Δ. Φραγκόπουλος), και μάλιστα σέ άυστηρή πάγια μορφή, όπως σονέτα ("Αντεια Φραντζή, Διονύσης Καψάλης, Γιώργος Κοροπούλης).²⁰ Αυτοαναίρεση του μοντέρνου, θά έλεγε κανείς.

Και τώρα, σ' αυτή τή μεταθανάτια έποχή, στή «μεταμοντέρνα κατάσταση», ποιά είναι ή μοίρα εκείνου του κειμένου πού γεννήθηκε πριν από εκατόν πενήντα τόσα χρόνια ως πεζό σχεδίασμα ήμιτελές, εγκαταλείφτηκε και έμεινε σέ έκλειψη ως τό 1927 και, κατά τήν έποχή του μοντερνισμού, στή συνείδηση κάποιων, έλαμψε ως ποίημα καμωμένο σέ νεωτερικούς ελεύθερους στίχους πρωτότυπων ρυθμών; Μετέχει στή γενική μοίρα τής μοντέρνας μορφής; Είναι ξεπερασμένο, παρελθόν τής γραφής, άστοχία, «γράψε λάθος», πήρε στραβό δρόμο έν γενετής;

Στήν ἀρχή ἀρχή εἶπα ὅτι ὁ τίτλος τῆς ἐκθεσης αὐτῆς μπορεῖ νά φανεῖ *ρητορική ἐρώτηση*. Βοήθη, μᾶλλον, κάτι σάν «εἰς ἄτοπον ἀπαγωγή», ὡς πρὸς τὴ νεωτερική ποιητική ὑπόσταση τῆς «Γυναίκα τῆς Ζάνκθος». Ἀλλά, μόλις τεθεῖ τὸ ἐρώτημα εὐθέως, μέ ἀπλά λόγια: «Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάνκθος» εἶναι ποίημα ἢ πεζογράφημα; —καί «ἢ εἰς ἄτοπον ἀπαγωγή», καί ὁποιαδήποτε ἄλλα περίπλοκα ἐπιχειρήματα εἶναι περιττά —ὅταν πρόκειται γιὰ τὰ προφανές.

Ὅλη τούτη ἡ ἀνιαρὴ «ἐκθεση ἰδεῶν» ἦταν γιὰ νά καταδειχτεῖ μέ ἔμφαση τὸ πρόβλημα ἐπαφῆς, πού ἔχομε, μέ τὴν ποίηση —ὄχι μόνο μέ τὴν ποίηση τοῦ Σολωμοῦ, ἀλλά μέ τὴν ποίηση γενικά. Σύγχυση σέ βασικές ἐννοιες, πρόβλημα κριτηρίων.

Τὸ ζήτημα μαρτυρεῖται ἀπὸ πολλές πλευρές. Ἀναφέρω ἐνδεικτικά: Ὁ Εὐριπίδης Γαργανούδης, φιλόλογος-ἐρευνητὴς ἀπὸ τὴ νεότερη γενιά, σέ μιά προσεκτικὴ ἐργασία του, διερευνώντας τὴ σχέση τῶν νέων ποιητῶν (εἰδικότερα, τῆς γενιᾶς τοῦ '70) μέ τὸν Σολωμό, παρατηρεῖ ὅτι οἱ σχέσεις πού διαπιστώνει ὅτι ὑπάρχουν μεταξύ τῶν νέων καί τοῦ Σολωμοῦ ἐλάχιστα ἔχουν νά κάνουν μέ τὴν ποίηση αὐτῆ καθαυτῆ τοῦ ποιητῆ. Ὅτι βασίζονται σέ μυθοποίηση, σέ μιά μυθοποιημένη συμβολικὴ εἰκόνα κάποιου μεγάλου ποιητικοῦ προγόνου, μέσω τῆς «*παράναγνωσης*» τοῦ ἔργου του, σ' ἓναν προσωπολατρικὸ μῦθο, καί ὄχι στὴν ἔλξη πού ἀσκοῦν τὰ ἴδια τὰ ποιητικὰ κείμενά του.²¹

Τὸ μελαγχολικὸ συναίσθημα πού γεννοῦν αὐτές οἱ διαπιστώσεις ἐπιτείνεται, ὅταν δεῖ κανεὶς καί τὸ ἴλικό πάνω σὸ ὁποῖο ἐργάστηκε ὁ μελετητὴς, δηλαδή τὰ ποιήματα, πού μέ ἐπιμέλεια σύνταξε καί κατέταξε.

Ὁ κριτικὸς Παντελῆς Μπουκάλας μᾶς πληροφόρησε, πρὶν ἀπὸ κάμποσον καιρὸ, σέ μιά ὀμιλία του στὸ Γαλλικὸ Ἰνστιτούτο, ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς νέους ποιητὲς τῶν τελευταίων χρόνων τώρα τελευταῖα ἔμαθαν ὅτι γραφόταν ποίηση καί πρὸ τοῦ 1930. Ὑποθέτω ὅτι εἶναι ὑπερβολὴ —ἀλλά, πάλι, ἴσως κάτι νά ξέρει αὐτός, γιὰ νά τὸ λέει.

Καί μιά νεαρὴ καθηγήτρια, φιλόλογος, ἔλεγε τίς προάλλες, μέ τὴ μεγαλύτερη σοβαρότητα, ὅτι σήμερα πιά οἱ μαθητές γνωρίζουν τί εἶναι ἡ ποίηση. Ἐχουνε, λέει, σὸ ἀναγνωστικὸ τους ἓναν ὄρισμό γιὰ τὴν ποίηση, τὸν ὁποῖο τοὺς ἀναπτύσσομε καί τοὺς διδάσκομε.

— Καί ποιὸς εἶναι αὐτός ὁ ὄρισμός;

— Μά, ὁ ὄρισμός τοῦ Ἐμπειρικοῦ: «Ἡ ποίησις εἶναι ἀνάπτυξι στίλβοντος ποδηλάτου»!...²²

Ὑπάρχει, λοιπόν, σοβαρὸ πρόβλημα σχετικὰ μέ τὴν ποίηση, καί γιὰ καθηγητὲς καί γιὰ μαθητὲς, καί γιὰ ποιητὲς καί γιὰ κριτικὸς, καί γιὰ ὅλους μας. Ἄν μέ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐπετείου τῶν 200 χρόνων ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Σολωμοῦ, τιμώντας τὸν ποιητὴ καί τὸ πνεῦμα τῆς ποίησης, οἱ διάφορες ἐκδηλώσεις ἀποτελέσουν ὥθηση νά ὀδηγηθοῦμε κοντὰ σὸ ἔργο του, καί, σκύδοντας μέ κατάνυξη πάνω στὴν ἀπλή καί βαθιὰ ποίησή του, νιώσομε τὴν πνοὴ τῆς μεγάλης τέχνης, θά ἦταν μεγάλο κέρδος γιὰ τὸν πολιτισμὸ μας. Σέ μιά ἐποχὴ, ὅπου γίνεται πάρα πολὺς λόγος γιὰ ποίηση, ἀλλά ποιήματα σπουδαῖα, ποιήματα μεγάλης πνοῆς δέν βλέπομε συχνά, χρέος μᾶς καί οὐσιαστικὴ καί ὠφέλιμη ἀπόδοση τιμῆς στὸν ἀρχάγγελο τοῦ νεοελληνικοῦ ποιητικοῦ λόγου θά ἦταν νά ἐνθαρρύνουμε τὴν ἐπανέκδοση καί τὴ διάδοση τοῦ ἔργου του σέ ὅσο πιο πλατιά στρώματα γίνεται, μιά πού ὁ κρυστάλλινος λόγος του δέν ἔχει μυ-

στικούς κώδικες καί δέν χρειάζεται κλειδιά καί ἀποκρυπτογράφηση. Ἔτσι, θά συμβάλομε ὥστε ὄλοι νά μποροῦν νά ξεχωρίζουν τὸ λογοτέχνημα ἀπὸ τὸν κάθε γραπτὸ λόγο, καί ἀπὸ τὰ δύο αὐτά, τὸ Ποίημα.

1. Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάνκθος.

2. Λίνος Πολίτης, *Γύρω στὸν Σολωμό. Μελέτες καί ἄρθρα (1938-1982)*, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1985, σ. 188, 403.

3. Λίνος Πολίτης, *δ.π.*, σ. 110.

4. Μαρίνος Σιγοῦρος, Διονυσίου Σολωμοῦ, *Ἄπαντα, ποιήματα καί πεζά*, Ὁργανισμὸς ἐκδόσεως σχολικῶν βιβλίων. Ἐν Ἀθῆναις 1957, σ. 154.

5. Λίνος Πολίτης, *δ.π.*, σ. 404.

6. Κώστας Καιροφύλας, *Ἡ ζωὴ καί τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ*, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, Ἐν Ἀθῆναις, σ. 534, 535, 536.

7. Μαρίνος Σιγοῦρος, *δ.π.*, σ. 161.

8. Λίνος Πολίτης, *δ.π.*, σ. 253. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.

9. Τὸ ὅτι τὸ κείμενο «Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάνκθος» περιέχει στοιχεῖα ποιητικοῦ λόγου (πολύ φυσικὸ, ἀφοῦ γράφεται ἀπὸ ποιητῆ, καί, ἴσως, μέ ἀπώτερο σκοπὸ νά μεταπλαστεῖ κάποτε σέ ποίημα) δέν τὸ καθιστᾷ, εο ἴψο, ποίημα. Ἐξάλλου, τὸ ὅτι σχεδιάζε νά ἐντάξει σὸ κείμενο «Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάνκθος» τὸ ποίημα «*Νεκρικὴ ὠδή II*», καί τὸ ὅτι ἐνσωματώνει σ' αὐτὸ τὸ ποίημα γιὰ τὴν πτώση τοῦ Μεσολογγίου (*Τὸ χάραμα ἐπῆρα / τοῦ ἡλίου τὸ δρόμο / κρατώντας τὴ λύρα / τὴ δίκαιη στὸν ὄμο*) δείχνουν, κατ' ἀντιδιαστολή, τὴν πεζολογικὴ μορφή τῶν λοιπῶν μερῶν τοῦ σχεδιασματος.

10. Τὴ θέση αὐτὴ π.χ. ὑποστηρίζει ἐμπεριστατωμένα καί διεξοδικά ὁ Δημήτρης Ἀγγελάτος μέ τὴ μελέτη του «*Εἰδολογικὲς ἀποσπρησεις*» ἢ ἡ ἀφερεγγυότητα ἐνός «*πεζογραφήματος*»: «Ὁ στίχος καί ὁ ρυθμὸς τῶν στῆ Γυναίκα τῆς Ζάνκθος τοῦ Δ. Σολωμοῦ», περιοδικὸ *Διαβάζω*, ἀρ. 213/12.4.89 σ. 44 κ.ἑ., καθὼς καί σέ ἄλλες ἐργασίες του. Σύμφωνα μέ τὴ θέση αὐτὴ «ὁ ἀναγνώστης (...) διαβάξει «*ποιητικὰ*» τὸ κείμενο, ἀμφίσημα καί δυναμικά: τὴν «*πρόζα*» ὡς ποίηση, τὴν «*πρόζα*» πού εἶναι (...) ποίηση». Ἐνῶ «*διαβάζοντας τὴ Γυναίκα τῆς Ζάνκθος (...)* ὡς πεζογράφημα, ὄχι μόνον δέν τὴν κατανοοῦμε, ὄχι μόνον δέν τὴν ἀπολαμβάνομε, ἀλλὰ καί τὴν ἀδικοῦμε» (*Διαβάζω*, *δ.π.*, σ. 50).

Οἱ ὄροι αὐτοῦ τοῦ σχήματος εὐκολὰ ἀντιστρέφονται. Μπορεῖ νά ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι ὁποῖος ἐκ προθέσεως «*διαβάξει*» «*ποιητικὰ*» τὴν πρόζα, ὀνομάζοντάς τὴν ποίηση, δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι πάει νά ἐκδιᾷσει ποιητικὴ συγκίνηση —ἐνῶ ἐκεῖνος πού «*διαβάξει*» τὸ κείμενο ὡς πεζογράφημα κατ' ἀρχὴν, καί, καθ' ὁδόν, βρῆσκει σέ ποιητικὸ κλίμα, εἶναι πιο κερδοσόμενος, νά ποῦμε ἔτσι, ἀπολαμβάνοντας κάτι πλέον τῆς προσδοκίας, καί, φυσικά, δέν ἀδικεῖ τὸ κείμενο...

Ἀλλὰ δέν εἶναι αὐτοῦ τὸ ζήτημα. Πέρα ἀπ' αὐτὰ τὰ παιγνίδια, τὸ σημαντικὸ εἶναι ὅτι αὐτὸ πού λέμε *διαφορετικὴ ἀνάγνωση* ἀγγίζει τὸν οὐσιαστικὸ πυρήνα τοῦ προβλήματος πού συζητοῦμε.

Τὸ πρόβλημα ἔτσι ὅπως τὸ θέτομε (δηλαδή ἂν «Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάνκθος» εἶναι ποίημα ἢ πεζογράφημα, ἂν εἶναι ἢ δέν εἶναι ποίημα) εἶναι ἓνα πρόβλημα μὴ σωστά τεθεμένο, ἢ, μᾶλλον, ἀνυπαρκτό. Δέν πρόκειται γιὰ ζήτημα ὄντολογικὸ. Εἶναι πιο κοντὰ σὸ καλαμποῦρι τοῦ Ἐγγονόπουλου, ἐκεῖνο πού λέει ὅτι τὸ ζήτημα εἶναι ὄχι ἂν «οἱ Θεοὶ ζηλεύουν ἢ δὲ ζηλεύουν», ἀλλὰ ἂν «οἱ Θεοὶ ζηλεύουν ἢ ζουλεύουν» —δηλαδή εἶναι ζήτημα ὀρολογικὸ, «σημαίνοντος», συμβατικὸ, ζήτημα ὀρισμοῦ.

Τὸ κείμενο «Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάνκθος» εἶναι αὐτὸ πού εἶναι, μέ τούτα κι ἐκεῖνα τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα. Ἄν συμφωνήσομε σ' ἓναν ὄρισμό γιὰ τὴν ἐννοια «*ποίημα*» τόσο ἐρῶ πού νά χωραεῖ ὅλα τούτα τὰ γνωρίσματα, λέμε, γιὰ νά ἀκριβολογοῦμε,

ὅτι τῆ «Γυναίκα τῆς Ζάκυνθος» τῆ θεωροῦμε ποίημα, τῆ «διαβά-
ζουμε» ὡς ποίημα (ὄχι ὅτι εἶναι ποίημα). Ἄν ὁ ὀρισμὸς μας θά
εἶναι ἀρκετὰ στενός ὥστε νά προϋποθέτει κάποια ἀλλιώτικα εἰδι-
κά γνωρίσματα, τότε λέμε ὅτι δέν τῆ θεωροῦμε ποίημα, ἀλλά τὴν
ὀνομάζουμε πεζὸ κείμενο. Ἄν δέν συμφωνήσουμε σ' ἓναν ὀρισμὸ,
δηλαδή σέ ὀρισμένες βασικὲς πρώτες παραδοχές, τότε ὁ καθένας
κατασκευάζει τὸ δικό του «ὀρισμὸ» καὶ «κατανοεῖ, ἐκτιμᾷ καὶ
ἀπολαμβάνει» τὸ κείμενο ὅπως τὸν βολεῖ —καὶ δέν μπορεῖς νά
τοῦ πεις τίποτε. Πεδίον γιὰ συζήτηση καὶ κριτικὴ, συμφωνία ἢ δια-
φωνία δέν ὑφίσταται πλέον, διότι ἡδη ἔχει τοποθετήσῃ τὸν ἑαυτό
του («τὴν τιμὴ καὶ τὴν πεποίησή του») ἐκτός ἐλέγχου.

Ἄν «διαβάζω» σωστὰ τὸ χαρακτηριστικὸ μικρὸ ἀπόσπασμα
ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἀγγελάτου πού παρέθεσα, τὸ πᾶν ἐξαρτᾶται
ἀπὸ τὸ πὼς «διαβάζει» κανεὶς. Αὐτὸ εἶναι πού κάνει ἓνα κείμενο
νά εἶναι ποίημα, νά ὑπάρχει ὡς ποίημα. Ἡ ἰδέα, ἡ θεωρία πού
φέρειν ἐκ τῶν προτέρων ὁ ἀναγνώστης, ἡ προκατάληψή του, τὸ
ὀνομάτισμα πού κάνει, αὐτὸ εἶναι πού θεμελιώνει τὴν ἰδιότητα
«ποίηση» ἢ «μὴ ποίημα».

Κάτι τέτοια ἔγραψε ὁ Χάιντεγγερ, χρησιμοποιώντας κάποιους
στίχους πού ξεχώρισε ἀπὸ τὸν Χάιντεριν: ὅτι τὸ ὀνοματίζειν, τὸ
φατίζειν ἰδρύει, λέει, τὸν κόσμον τῆς ποίησης, — ἀλλὰ καὶ τὸν κό-
σμον τῆς ἱστορίας, τὸν κόσμον γενικά. Μόνον πού ὁ Χάιντεγγερ ἐν-
νοοῦσε ὅτι τὸ φατίζειν ἀπὸ τὸν ποιητὴ εἶναι πού παράγει τοῦτα
τά θαυμαστά: ὄχι ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη. Ἄλλὰ δέν γίνεται νά συ-
νεχίσουμε ἐδῶ γιὰ τέτοια θέματα.

Τότε, γιατί συζητοῦμε, θά πεῖτε. Μά γιατί τὸ μυαλό μας ἔχει
τὴν τάση νά βάζει τάξη στὸν κόσμον, στὰ πράγματα, στὸν ἑαυτό
του, στὶς ἔννοιες, στὶς ἰδέες, νά διακρίνει σέ γένη καὶ εἶδη, ποιή-
τητες, ἀξίες κλπ., καὶ νά μὴν κάνει τὰ πάντα ἓναν ἑνιαῖο, ἀδια-
φόριστο πολτό. Ἄλλὰ, κυρίως, σχετικὰ μὲ τὸ θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο
μιλάμε εἰδικότερα, γιατί εἶναι καὶ ὁ Σολωμὸς ἐδῶ —καὶ δέν εἶναι
σωστὸ νά τὸν παραμερίζουμε— ὁ ὁποῖος δέν τὰ ἔβλεπε ἔτσι κά-
ποια πράγματα πού σχετίζονται μὲ τὸν πνευματικὸ του ἀγώνα.

11. Θανάσης Παπαθανασόπουλος, «Τὸ ταραγμένον βάθος. Ἡ
Γυναίκα τῆς Ζάκυνθος» καὶ ἡ νέα ποίησή μας, περιοδικὸ Νέα
Ἔστια, τεύχος 1235, Χριστοῦγεννα 1978, σ. 125.

12. «Οἱ ποιητὲς τῆς γενιάς τοῦ '70 ἐπιλέγουν ἀπὸ τὴν προηγού-
μενη ποιητικὴ παράδοση προπάντων ὅσους τοὺς θεωροῦν προ-
δρομικοὺς συνωμότες τῆς δικῆς τους ἀμφισβητησιακῆς καὶ ἀνορ-
θόδοξης ποιητικῆς ἐπιχειρήσεως» (Δ.Ν. Μαρωνίτης). Μεταφέρω ἐ-
δῶ τὸ παράθεμα αὐτὸ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Εὐριπίδη Γαραντούδη,
«Ἡ πρόσληψη τοῦ Σολωμοῦ ἀπὸ τῆ νεότερη ποίηση», περιοδικὸ
Ἡ Λέξη, ἀρ. 142, Νοέμ.-Δεκ. '97, σ. 845.

13. Μανόλης Λαμπρίδης, «Ἡ πεζολογία στὴ σύγχρονη ποίηση
καὶ ὁ Καβάφης», περιοδικὸ Ἡ Λέξη, ἀρ. 23, Μάρτης-Ἀπρίλης
1983 (καὶ στὸ βιβλίο Ἡ ποίηση καὶ τὸ ἠθικὸ πρόβλημα, Ἐναλλα-
κτικὲς Ἐκδόσεις, 1993, σ. 167 κ.ἑ.).

14. «Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυνθος».

15. Λίνος Πολίτης, ὁ.π., Γύρω στὸν Σολωμό, σ. 314.

16. Εὐριπίδης Γαραντούδης, ὁ.π., σμ. 12, σ. 850.

17. Γιὰ ὅλα τοῦτα βλ. στὸν τόμον Ἡ ἐλευθέρωση τῶν μορφῶν.
Ἡ ἑλληνικὴ ποίηση ἀπὸ τὸν ἔμμετρο στὸν ἐλεύθερο στίχο
(1880-1940), Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 1996.

18. Ἔτσι εἶπε ὁ Θ.Δ. Φραγκόπουλος σέ δημόσια ὁμιλία του,
παρουσιάζοντας τὸ βιβλίο του Ἄλλη Γραφή.

19. Ἐκφράσεις τῆς Ἑλένης Βακαλὸ στὸ βιβλίο Ἡ ἀπόλεια τῆς
μορφῆς μέσα στὸ χῶρον.

20. Βλ. καὶ Εὐριπίδης Γαραντούδης, «Γιὰ τὸν σύγχρονον ἐλεύθε-
ρον στίχο (Ἡ ἐπαναφορὰ παραδοσιακῶν μετρικῶν σχημάτων)»,
περιοδικὸ Ποίηση 1 (1993), εἰδικότερα σ. 116 κ.ἑ. Στρατῆς Πα-
σχάλης, «Ἐπιστροφή στὴν παραδοσιακὴ ποίηση», ἐφημερίδα Τὸ
Βῆμα τῆς Κυριακῆς, σ. Β6.32/19.4.1992.

21. Βλ. σμ. 12.

22. Ὁ πλόκαμος τῆς Ἀλταμίρας 3 (Ἀνδρέα Ἐμπερίκου, Ποιή-
ματα (Ἰγνικάμινος καὶ Ἐνδοχώρα), Ἐκδόσεις Γαλαξία, 1962, σ.
163).

ΓΙΑ ΤΗ ΣΙΩΠΗ ΤΩΝ ΑΡΙΣΤΕΡΩΝ

Μέ αφορμή τό βιβλίο τῆς Παγώνας Στεφάνου, *Τῶν Ἀφανῶν*, δύο τετράδια, δύο τετραετίες, Ἐκδόσεις Θεμέλιο, 1998

τοῦ Ἀριστείδη Μπαλτά

Δέν είναι ντροπή τό νά μήν ἔχει γεννηθεῖ κανεῖς ἀπό ἀριστερή οἰκογένεια. Δέν είναι ντροπή, ἐπειδή, προφανῶς, κανένας δέν είναι ὑπεύθυνος γιά τήν οἰκογένεια πού τόν γέννησε. Δέν είναι ντροπή, ἐπιπλέον, ἐπειδή ὁ καθένας ὀφείλει νά θρεῖ μόνος τό δρόμο του μέσα στά πολιτικά καί ἄλλα δρώμενα τοῦ καιροῦ του. Αὐτό είναι ἀποκλειστικά δικό του ἔργο καί ἀποκλειστικά δική του εὐθύνη, εὐθύνη πού δέν μπορεῖ ὁ ἴδιος νά ἐκχωρήσει σέ κανέναν. Οὔτε θετικά οὔτε ἀρνητικά.

Εἶναι ἄλλωστε γεγονός ὅτι στόν περιεργο τόπο μας, ἡ οἰκογενειακή καταγωγή δέν ἔπαιξε ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή στράτευση τῶν ἐκάστοτε καινούργιων γενιῶν στήν Ἀριστερά. Οἱ μεγάλες πολιτικές ἀναταραχές, οἱ λαϊκές καί ἐθνικές ἐξάρσεις, οἱ ἀλλαγές καθεστώτος, οἱ σημαντικές ἀνατροπές, οἱ πολλές ἤττες καί οἱ λιγότερες νίκες διαδέχονταν ἡ μία τήν ἄλλη μέ τέτοια πυκνότητα ὥστε οἱ γενιές νά ἀλληλοεισχωροῦν καί ὁ καθένας νά μαθαίνει ὄχι κυρίως ἀπό ἐκεῖνα πού τοῦ δίδασκε ἡ οἰκογένειά του καί οἱ μεγαλύτεροι ἀλλά ἀπό αὐτά πού συνέβαιναν γύρω του, ἀπ' ὅσα ὁ ἴδιος ἔβλεπε, ἀκουγε, ζοῦσε. Ἐβρισκε ἔτσι τόν ἑαυτό του νά μάχεται ἐκ τῶν πραγμάτων δίπλα στούς μεγαλύτερους του, νά μαθαίνει ἀπό πρῶτο χέρι, ἢ ἔστω νά ἀναγνωρίζει τίς δικές τους ἐμπειρίες, νά συνεχίζει, μέ ὅλες τίς τριβές πού δημιουργοῦσαν οἱ ἀλλαγές τοῦ χρόνου καί οἱ νέες εὐαισθησίες, τή δική τους ἱστορία. Κάπως ἔτσι ἦταν ἡ κατάσταση ἀπό τό 1936, γιά νά μή πάω ἀκόμη πιό πίσω, μέχρι περίπου τό 1981.

Τότε, γιά λόγους σύνθετους πού δέν είναι τοῦ παρόντος, ἡ ἔλευση τοῦ ΠΑΣΟΚ στήν ἐξουσία οὐσιαστικά κατέστρεψε αὐτή τή συνέχεια ἀνάμεσα στίς γενιές τῆς Ἀριστεράς. Καί μπορεῖ μέν οἱ σημερινοί νέοι στά γυμνάσια, στά λύκεια καί στά πανεπιστήμια νά ἀνακαλύπτουν ξανά ιδέες καί πρακτικές πού διατηροῦν κάποια σχέση μέ τήν Ἀριστερά, ἀλλά αὐτό τό κάνουν κατ' οὐσίαν «αὐτόνομα», χωρίς τήν ἐπίγνωση, χωρίς κἀν τήν αἴσθηση, ὅτι οἱ δικοί τους ἀγῶνες, ὅποιοι κι ἄν είναι, σχετίζονται μέ ἐκεῖνα πού ἔζησαν κι ἐκεῖνα πού κατόρθωσαν οἱ πατεράδες καί οἱ παπποῦδες τους, μέ ὅσα διαμόρφωσαν τήν κατάσταση πού οἱ ἴδιοι ζοῦν σήμερα καί τή δική τους συνθήκη. Ἀκόμη χειρότερα, οἱ περισσότεροι νέοι φαίνονται νά ἀρνοῦνται κάθε σχέση μέ τήν ἱστορική Ἀριστερά καί νά ἀποποιῶνται ρητά κάθε συνέχεια ἀπέναντί της. Πράγμα πού σημαίνει πῶς οἱ ἀγῶνες καί οἱ ἀγωνίες τους κολυμποῦν μέσα σέ ἕνα ιδιότυπο ἱστορικό κενό. Ὅσο κι ἄν είναι δύσκολο νά ἀποδοθεῖ ἀντικειμενική σημασία στά σύμβολα,

θά ἀποτολμοῦσα τήν ἐκτίμηση ὅτι οἱ μαῦρες σημαῖες πού κυματίζουν στά κατελιημένα γυμνάσια καί λύκεια δέν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά διεκδικοῦν συνειδητά αὐτό τό ἱστορικό κενό. Καί θά ἔλεγα πῶς αὐτή ἡ ἐκτίμηση ἰσχύει, μολονότι είναι βέβαιο πῶς, γιά τούς ἴδιους τούς μαθητές, οἱ σημαῖες αὐτές συμβολίζουν παράλληλα κάτι ἀπειθαρχο, κάτι ἀνατρεπτικό, κάτι ζωογόνο.

Τό ὅτι οἱ νέοι ἔφτασαν σήμερα νά διεκδικοῦν ρητά τό ἱστορικό κενό δέν βαρύνει κατά κύριο λόγο τούς ἴδιους. Τουλάχιστον ἀπό τό 1981 καί μετά, ἡ πολιτική Ἀριστερά ὄλων τῶν τάσεων καί ὄλων τῶν ἀποχρώσεων προσέγγισε τούς νέους, ὅσο τό ἔκανε κι αὐτό, μέ ὀλόκληρη τή συμβατικότητα πού διακρίνει τήν κεντρική πολιτική σκηνή καί τίς δουλειές της, μέ ὀλόκληρη τήν ιδιοτέλεια πού χαρακτηρίζει τίς ἐσωτερικές της διαμάχες καί τή διαπάλη τῶν μηχανισμῶν της, μέ ὀλόκληρη τήν ἀμηχανία πού τῆς προξενοῦσαν οἱ διαφορετικές πολιτισμικές μορφές καί τά νέα ἦθη πού ὀργάνωναν πλέον χωρίς ἐπιστροφή τή ζωή τῶν νέων.

Ἄλλά ὑπάρχει καί κάτι ἄλλο, στό ὁποῖο θέλω κυρίως νά σταθῶ σέ τοῦτο τό κείμενο, κάτι ἴσως ἀκόμη πιό σημαντικό. Ὅ,τι θά μπορούσαμε νά ἀποκαλέσουμε ἱστορικό βάθος τῆς Ἀριστεράς οὐσιαστικά δέν ἐκλαϊκεύτηκε ποτέ γιά τίς νεότερες γενιές. Μόλις λίγα χρόνια μετά τίς ἐξάρσεις καί τίς ὑπερβολές τῆς μεταπολίτευσης, ἡ Ἀντίσταση καί ὁ Ἐμφύλιος περιήλθαν σχεδόν ἀμαχητί στήν ἀποκλειστική δικαιοδοσία τοῦ ΚΚΕ γιά νά ἀναχθοῦν ἐκεῖ ἀπλῶς στό νεφέλωμα κάποιων ἐπικολοαϊκῶν συγκρούσεων καί στά ὀνόματα λίγων ὑπεράνθρωπων ἡρώων, στά εἰκονίσματα τῶν ὁποίων ὀφείλαν νά ὀμνῶνται τακτικά οἱ νεολαῖοι τῆς ΚΝΕ. Ἡ καύση τῶν φακέλων ἦρθε ἔτσι νά ἐπισφραγίσει τελετουργικά, οὐσιαστικά χωρίς ἀντιστάσεις, ὀλόκληρη αὐτή τήν ιδιοτελέστατη ἐπιχείρηση λήθης. Ἡ Ἀντίσταση καί ὁ Ἐμφύλιος ὀφείλαν πλέον νά μήν ἀφοροῦν ἀπολύτως κανέναν.

Ὅσο κι ἄν ἀκούγεται παράδοξο, οἱ ἴδιοι οἱ Ἀριστεροί συνέβαλαν μέ τόν τρόπο τους σέ αὐτή τή διάρρηξη τῆς συνέχειας. Ἐννοῶ, πολύ ἀπλά, πῶς παρά τίς προσπάθειες ἀνάλυσης, γενικότερες ἢ ἐπιμέρους, περισσότερο ἢ λιγότερο στοχαστικές, παρά τά λογῆς πολιτικά ἀπομνημονεύματα, παρά κάποια δείγματα μιάς πιό «διωματικής» γραφῆς, ἄλλα καλύτερα ἄλλα χειρότερα, ἡ σιωπή τοῦ κόσμου τῆς Ἀριστεράς γιά τήν Ἀντίσταση καί τόν Ἐμφύλιο ὑπῆρξε ἐπί ὅλα αὐτά τά 25 χρόνια τῆς «ἐλευθερίας» (ναί, τόσα είναι!) σχεδόν ἀπόλυτη. Ἀκόμη καί τά λίγα παρα-

πάνω έργα ελάχιστα συζητήθηκαν, ενώ παραμένουν για χρόνια ξαναγλυκασμένα ή αζήτητα στις αποθήκες των βιβλιοπωλείων. Τελικά, όμως, αναφέρεται σε εκείνη την περίοδο της νεότερης ιστορίας που ακόμη καθορίζει τις μοίρες μας έχει ουσιαστικά άκουστεί μόνον μέσα από τα έν πολλοίς αναξιόπιστα, καθ' ό τι αυτοδικαιωτικά, φίλτρα των κομμάτων και των κομματιδίων της 'Αριστεράς.

Πώς μπορεί να εξηγηθεί αυτή η σιωπή του κόσμου της 'Αριστεράς; 'Εδώ τα πράγματα, τουλάχιστον σε ό,τι μέ ἀφορᾶ, ἀρχίζουν νά γίνονται πολύ δύσκολα. Γιατί θεωρῶ κατ' ἀρχήν τουλάχιστον ὑπερφίαλο, γιά νά μήν πῶ ἀνέντιμο, τό νά προσπαθῶ νά ἀποτιμήσω ἐγώ, σήμερα καί ἐπὶ ἐδῶ, τοὺς λόγους αὐτῆς τῆς σιωπῆς. (Δέν ὑποτιμῶ τόν ἑαυτό μου. Ἀπλῶς γνωρίζω καλά πῶς ἀρχισα κάτι νά καταλαβαίνω γιά τὰ ἀριστερά πράγματα μόλις γύρω στό 1965 ἐνῶ τό προκεχωρημένον τῆς ἡλικίας καί ἡ συσσωρευμένη σοφία μου δέν ἐγγυῶνται ἐν προκειμένῳ τίποτε. Κι αὐτό γιατί, ἀνάμεσα σέ πολλά ἄλλα, ὁ ἱστορικός χρόνος δέν εἶναι ὁμογενής, δηλαδή δέν ἔχει παντοῦ τήν ἴδια πυκνότητα. Ἄς ποῦμε, ἡ δεκαετία 1940-1950 ἔχει ἀπροσμέτρητα μεγαλύτερη διάρκεια ἀπό ὀλόκληρη τήν εἰκοσιπενταετία τῆς μεταπολίτευσης). Ὡστόσο θέλω νά προσπαθῶ νά νά προχωρήσω. Τό βιβλίον τῆς Παγῶνας Στεφάνου μου δημιουργεῖ αὐτή τήν ὑποχρέωση ἀλλά καί μου παρέχει τὰ μέσα γιά νά τό κάνω.

Τό βιβλίον τῆς Παγῶνας Στεφάνου περιέχει ἑκατοντάδες ὀνόματα, τὰ περισσότερα ὀνόματα «ἀφανῶν», ἄγνωστα σέ μᾶς τοὺς πολλούς. «Συναξάρι μᾶς ἐποχῆς», τό ὄνομασε ὁ Φίλιππος Ἡλιού. Κι ἐδῶ, στό πλῆθος ἀκριβῶς τῶν ἄγνωστων ὀνομάτων καί στίς μικρές διηγήσεις πού συνοδεύει τό καθένα, μπορούμε ἴσως νά ἐντοπίσουμε ἕνα πρῶτο νῆμα γιά νά ἐξηγήσουμε τή σιωπή τοῦ κόσμου τῆς 'Αριστεράς, δηλαδή τήν ἀπουσία δημόσιας ὀμιλίας καί τήν ἀπουσία, κυρίως, γραφῆς.

Εἶναι ἀναντίρροπο πῶς, πρὶν ἀρχίσει νά γράφει, καί γιά νά ἀρχίσει ἀκριβῶς νά γράφει, ὁ καθένας καλεῖται νά ἀπαντήσῃ, ἔστω κατὰ τρόπο προσωρινό, σέ μερικά θεμελιώδη προκαταρκτικά ἐρωτήματα: Γιά ποῖο λόγο νά γράφει, γιά ποιόν νά γράφει, τί θέλει νά πει. Ἡ τέχνη τῆς Παγῶνας Στεφάνου, μέ τήν ἴδια κίνηση πού παρασύρει τόν ἀναγνώστη στό ἐσωτερικό τῆς ἀφήγησής της, στό ἐσωτερικό τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς της, τόν θέτει εὐθέως στή δική της θέση, στή θέση αὐτοῦ πού πρόκειται νά γράφει τό βιβλίον της, πρὶν ἀρχίσει νά τό γράφει. Δηλαδή τόν θέτει ἀντιμέτωπο μέ τὰ παραπάνω προκαταρκτικά ἐρωτήματα. Καί ἡ ἴδια ἡ ἀφήγησις τῆς Παγῶνας Στεφάνου καθιστᾶ τὰ ἐρωτήματα αὐτά κυριολεκτικά ἀμείλικτα: Γιατί νά μιλήσει ἐκείνη ὅταν γνωρίζει μέ τή μεγαλύτερη δυνατή βεβαιότητα, ὅταν ἔχει δεῖ, καταλάβει, διώσει σέ συνθήκες πού καθιστοῦν τούτη τή βεβαιότητα ἀπολύτως ἀναπόδραστη, ὅτι ἡ διπλανή της καί ὁ διπλάνος της ἔχει νά πει πράγματα πολύ πιό μεστά, πολύ πιό μεγάλα, πολύ πιό συγκλονιστικά; Γιατί νά ἐξιστορήσῃ τὰ δικά της μαρτύρια, τή δική της συμβολή, τίς δικές της ἀγωνίες, τοὺς ιδιαίτερους τρόπους μέ τοὺς ὁποίους ἐκείνη διαφύλαξε τήν ἀξιοπρέπειά της, ὅταν γνωρίζει μέ τήν ἴδια βεβαιότητα ὅτι τὰ μαρτύρια, οἱ ἀγωνίες, τὰ κατορθώματα τῆς διπλανῆς της καί τοῦ διπλανοῦ της εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερα; Τελικά, καί ἐδῶ ἡ σιωπή γίνεται σχεδόν ὑποχρέωση, γιατί νά μιλή-

σει ἐκείνη πού ἔζησε ὅταν αὐτοί στοὺς ὁποίους κατ' ἐξοχήν ἀρμόζει νά λάβουν τό λόγο εἶναι ἐκείνοι πού σκοτώθηκαν κι ἐκείνοι πού ἐκτελέστηκαν; Ὁ μόνος τρόπος πού ἀπομένει γιά νά μιλήσῃ ἡ Παγῶνα Στεφάνου γίνεται ἔτσι τό νά μιλήσῃ ἀποκλειστικά γιά τοὺς ἄλλους. Νά μιλήσῃ, δηλαδή, γιά τόν ἑαυτό της μόνο ὅσο χρειάζεται γιά νά ἀναφερθοῦν οἱ ἄλλοι. Μόνον ὅσο χρειάζεται γιά νά γραφτεῖ τό «συναξάρι τῆς ἐποχῆς» της, τό προσκλητήριο τῶν «ἀφανῶν».

Αὐτή ἡ συνθήκη δέν ἀφορᾶ, βέβαια, μόνον τήν Παγῶνα Στεφάνου. Ὁ καθένας πού βρέθηκε στή δική της θέση εἶχε τήν ἴδια εἰκόνα, τὰ ἴδια αἰσθήματα, τήν ἴδια στάση ἀπέναντι στοὺς διπλανούς του καί τή δική τους «προσωπική» ἱστορία. Κάθε ὄνομα πού ἀναφέρει ἡ Παγῶνα Στεφάνου εἶναι σέ θέση νά ἀφηγηθεῖ πράγματα ἐξίσου συγκλονιστικά ἀλλά καί ταυτόχρονα βρισκεται νά θεωρεῖ, μέ τήν ἴδια ἀπαρασάλευτη βεβαιότητα, ὅτι ἡ δική του ἀφήγησις εἶναι ἀνάξια λόγου μπροστά στήν ἀφήγησις πού φέρει πάνω στό ἴδιο του τό σῶμα ὁ διπλάνος του. Μέ μιά λέξη, ἐπειδή ὅλοι ὅσοι βρέθηκαν στή θέση τῆς Παγῶνας Στεφάνου μπορούν νά μιλήσουν μόνο γιά τοὺς ἄλλους, δέν ὑπάρχει κανένας πού μπορεί νά πάρει ὁ ἴδιος τό λόγο, νά δώσει τό λόγο στόν ἑαυτό του. Ἡ σιωπή τοῦ κόσμου τῆς 'Αριστεράς ἴσως μπορεί νά ἐξηγηθεῖ ἀπό αὐτόν τόν μύχιον ἀλληλοσεβασμό, ἀπό αὐτή τή συγκροτησιακή γιά τόν καθένα ἀλληλεγγύη, ἀπό αὐτήν τή συνειδητή ἀφομοίωση τοῦ ἑαυτοῦ μέσα στήν κοινή μοίρα καί μέσα σέ μιά συλλογικότητα χωρίς προνομακούς ἐκπροσώπους. Μόνοι ἐκπρόσωποι παραμένουν ἔτσι τὰ κομματικά στελέχη. Ἄλλά ὁ δικός τους λόγος, ὡς λόγος τοῦ Κόμματος, δεσμεύεται ἀπό ὑποχρεώσεις ἄλλης τάξης...

Ἡ Παγῶνα Στεφάνου μπορεί, λοιπόν, νά μιλήσῃ μόνο γιά τοὺς «ἀφανεῖς» ἄλλους. Ἄλλά καί πάλι πῶς νά μιλήσῃ γιά τοὺς ἄλλους; Ἀπό ποιά σκοπιά, μέ ποῖο δικαίωμα, μέ ποιά μορφή, μέ τί λόγια; Ποιές λέξεις μπορούν νά ἐκφράσουν τό σεβασμό, ποιές τήν κοινή ἔξαρση, ποιές τήν κοινή πίστη καί τήν κοινή ἐλπίδα, ποιές τήν ἀγάπη καί τήν τρυφερότητα, ποιές τήν αὐταπάρηση, ποιές τήν εὐγνωμοσύνη, ποιές τήν πίκρα, ποιές τήν ὀργή, ποιές τήν ἀλληλεγγύη, ποιές τή συντροφικότητα, ποιές, γιατί ὄχι, τό δέος μπροστά σέ ἕνα συλλογικό ἦθος πού παραμένει ἀκατάλυτο; Ἡ ἰδιοφυΐα τῆς Παγῶνας Στεφάνου βρῆκε καί ἐδῶ, ἴσως ἀνεπίγνωστα, τή λύση. Στήν κόρη της πού δέν ξέρε, στήν κόρη της πού θέλει νά μάθει, μπορεί ἡ ἴδια νά μιλήσῃ ἐκ βάθους καρδίας. Ἰδιωτικά. Ὅχι ὅτι αὐτό εἶναι εὐκόλο. Ἀπέναντι στήν κόρη ἡ μητέρα ὀφείλει νά βρεῖ τόν κατάλληλο τόνο, νά ἐξασφαλίσῃ τή λεπτή ἰσορροπία ἀνάμεσα στή δική της ἱστορία καί στήν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων τῆς οἰκογένειάς της, τήν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων πού ἡ κόρη γνωρίζει καί ἀγαπάει, καί στήν ἱστορία τῶν ἄλλων, τῶν πολλῶν, ἐκείνων πού εἶναι καί γιά τήν κόρη «ἀφανεῖς». Καί ταυτόχρονα νά δείξῃ ὅτι τόσο ἡ ἴδια ὅσο καί οἱ ἄλλοι οὔτε ἦρωες ὑπῆρξαν οὔτε ὑπεράνθρωποι. Ἄπλοιο καθημερινοὶ ἄνθρωποι ἦταν ὅλοι, πού ἀπλῶς ἐπράξαν τό καθήκον τους. Ἄνθρωποι ἀπλοὶ πού ἐπράξαν ἀπλά. Τίποτε περισσότερο. Ἡ Παγῶνα Στεφάνου αἰσθάνεται τό χρέος, ὀφείλει νά ἀναλάβῃ τήν εὐθύνη τῆς συντριπτικῆς δυσκολίας τοῦ νά μιλήσῃ στήν κόρη της. Ἀφοῦ τό θέλει, ἡ κόρη ἔχει δικαίωμα νά μάθει. Καί ἡ μητέρα γνωρίζει καλά

και από πολύ μικρή τόσο τό τί σημαίνει ευθύνη όσο και τό τί αξίζουν αυτά τά δικαιώματα.

Κι εδώ, μπροστά στή δυσκολία τής Παγώνας Στεφάνου νά μιλήσει στήν κόρη της, ίσως συναντᾶμε τό δεύτερο νήμα για νά εξηγήσουμε τή σιωπή τών ἀριστερών.

Πράγματι. Τί μπορούν νά πουν οί ἀριστεροί στά παιδιά τους; Ποιά ακριβώς πείρα νά μεταδώσουν και πῶς μπορούν νά τά εμψυχώσουν μετά λόγου γνώσεως; Σίγουρα ἡ δική τους νικηφόρα ἐπανάσταση χάθηκε. Ἄλλά πῶς ἔγινε δυνατό νά χαθεί; Ἐνας δλόκληρος λαός ξεσηκώθηκε, πολέμησε μέ όλες του τίς δυνάμεις για σχεδόν δέκα χρόνια, «ἠττήθηκε» (για λόγους ούσιαστικά ἄγνωστους ἀκόμη και για τούς σοβαρότερους μελετητές τής περιόδου) και γνώρισε τήν ἀμείλικτη μοίρα τών ἠττημένων για ἄλλα εἴκοσι πέντε χρόνια. Και βέβαια γνώρισε τόσο σκληρά και ἐπί τόσο μακρῷ διάστημα τούτη τή μοίρα ἐπειδή ἐκείνοι πού παρουσιάστηκαν ὡς οί «νικητές» του ἤξεραν πολύ καλά πῶς δέν είχαν καθόλου νικήσει. Γιατί πῶς θά ἦταν ποτέ δυνατό νά νικήσει κανείς τήν Παγώνα Στεφάνου και τούς «ἀφανείς» πού μνημονεύει; Ἀφοῦ ἡ ἴδια, και ὄχι μόνον ἡ ἴδια, ἀποδεικνύει ἀκαταμάχητα πῶς οὔτε καν ἡ φυσική ἐξόντωση δέν ἦταν ἱκανή νά ἐξασφαλίσει αὐτή τή «νίκη»;

Τό μόνο, ἄρα, πού μπορούν νά μεταδώσουν οί ἀριστεροί στά παιδιά τους εἶναι ἡ ἀπορία τους. Ἡ ἀπορία τους για τό πῶς ἔγινε δυνατό νά χαθεί ἡ νικηφόρα ἐπανάσταση τους, ἡ ἀπορία τους, κατά συνέπεια, για τό πῶς εἶναι δυνατόν νά ξανάρθουν ποτέ συνθήκες περισσότερο εὐνοϊκές ὥστε νά γίνει τότε κατορθωτό νά νικήσουν τουλάχιστον τά παιδιά τους, τά ἐγγόνια ἢ τά δισέγγονά τους, ἡ ἀπορία τους, τέλος, για μιᾶ «ἦττα» κατά τήν ὁποία οί ἴδιοι δέν νικήθηκαν. Ἡ ἀπορία αὐτή εἶναι τόσο συντριπτική ὥστε νά μήν ὑπάρχουν λόγια νά τήν ἀρθρώσουν και νά τή μεταδώσουν. Εἶναι μιᾶ ἀπορία στήν ὁποία ἀρμόζει μόνον ἡ σιωπή.

Τελικά αὐτή ἡ σιωπή φαίνεται νά εἶναι τό μόνο πού οί ἀριστεροί μπορούν νά πουν στά παιδιά τους. Ἡ σιωπή, πού ἐκφράζει τήν ἀπορία γι' αὐτή τήν τόσο ὑπαρκτή και συνάμα τόσο ἀνύπαρκτη «ἦττα», εἶναι τό μόνο πού μπορούν νά τούς διαθέσουν. Ἡ ἴδια αὐτή σιωπή συνιστᾶ, βέβαια, περιουσία ἀνεκτίμητη. Αὐτό πού ἐκφράζει, αὐτό πού μεταδίδει, ἀπολύτως δραστικά ἄν και χωρίς λόγια, εἶναι ἕνας ἀκατάλυτος πυρήνας ἤθους, δοκιμασμένος κυριολεκτικά στή φωτιά, ἕνα ἀσύγκριτο μέτρο ἀξιοπρέπειας. Δηλαδή μιᾶ κληρονομιά ἀπολύτως πολύτιμη όσο και ἰδιαίτερα βαριά. Και ὄλα δείχνουν πῶς τά περισσότερα

παιδιά τών ἀριστερῶν ἔχουν πλήρη συνείδηση τόσο τής ἀξίας όσο και τοῦ βάρους αὐτῆς τής κληρονομιάς...

Δέν ἔτυχε νά γνωρίσω τήν Παγώνα Στεφάνου. Ἄλλά ξέρω πῶς κυκλοφορεῖ ἀνάμεσά μας. Ὅπως κυκλοφοροῦν και τόσοι ἄλλοι πού μεγαλώνουν και λιγοστεύουν καθημερινά. Ὅλοι αὐτοί περνοῦν κατά κανόνα ἀπαρατήρητοι, φέροντας ἀπλῶς τό ἥρεμο και ἴσως λίγο πικρό χαμόγελο τής σιωπῆς τους. Ἐμεῖς πού τούς ξέρουμε, ὅσους ἔχουμε τήν τύχη νά ξέρουμε, πῶς ἀντιδρούμε ἀπέναντι σέ αὐτό τό χαμόγελο; Μολονότι δέν δεσμευόμαστε ἀπό τήν ἴδια σιωπή, αἰσθανόμαστε ὑποχρεωμένοι νά τή σεβαστοῦμε και νά τή συντηρήσουμε. Ἐτσι ἀπαντᾶμε κι ἐμεῖς μέ τήν ἀμήχανη δική μας σιωπή κι ἕνα χαμόγελο πού βγαίνει πολύ δύσκολα, γιατί πρέπει νά κρύψει τό δέος του. Ὅμως, αἰσθάνομαι βαθύτερα ὅταν βλέπω γύρω μου νεότερους πού ὄχι μόνο δέν ξέρουν ἀλλά καν δέν ὑποψιάζονται. Μέ ἐξοργίζει και ταυτόχρονα μέ κάνει προσωπικά νά ντρέπομαι πού αὐτοί οί νέοι, κι εἶναι παρά πολλοί, δέν ἔχουν χαμπάρι ποιός εἶναι ὁ Παῦλος ἢ ὁ Περικλῆς ἢ ἡ Πόλυ ἢ ἡ Μαργαρίτα, για νά ἀναφέρω κι ἐγώ ἐλάχιστα ὀνόματα ἀφανῶν ἀπό τή στενά δική μου γενιά πού τυχαίνει νά βλέπω κάπως συχνά. Ντρέπομαι κι ἐξοργίζομαι, μολονότι γνωρίζω πῶς τούτοι οί νέοι δέν φταῖνε ούσιαστικά σέ τίποτε. Εἶναι ἀπλῶς θύματα, ναι θύματα, τά μόνα και κατά τούτο τραγικά, θύματα τής σιωπῆς τών ἀριστερῶν. Θύματα, γιατί δέν γνωρίζουν, γιατί δέν ὑποψιάζονται πῶς τό ἀπολύτως ἀπαραίτητο και για τούς ἴδιους μέτρο τοῦ ἤθους, τό ἀναγκαῖο για τή ζωή τους μέτρο τής ἀξιοπρέπειας, ὑπάρχει και κυκλοφορεῖ ζωντανό ἀνάμεσά τους. Θύματα, γιατί δέν ξέρουν οὔτε τί χρωστᾶνε οὔτε σέ ποιούς τό χρωστᾶνε. Θύματα τοῦ γεγονότος ὅτι τό ἱστορικό βάθος τής Ἀριστερῆς δέν ἐκλαϊκεύτηκε. Θύματα, γιατί ἀφέθηκαν νά ζοῦν μέσα σέ ἕνα ἱστορικό κενό.

Δέν ξέρω, δέν ἔχω βρεῖ, τί μπορῶ νά πράξω, τί μποροῦμε νά πράξουμε, σχετικά. Τό μόνο πού κάπως μέ παρηγορεῖ εἶναι ἡ ἐπίγνωση ὅτι ἡ ἱστορική μνήμη κατορθώνει νά ἐπιβιώνει, νά βρῖσκει τό δρόμο της, ἀκόμη και μέσα ἀπό τήν πιό συνθλιπτική σιωπή. Κι ἄν τό βιβλίο τής Παγώνας Στεφάνου κατορθώνει νά σπάσει μέ τόν τρόπο του τή σιωπή, ἕνα ἄλλο βιβλίο, πολύ διαφορετικό ἀλλά και πολύ ὁμοιο μέ ἐκεῖνο τής Παγώνας Στεφάνου, τό βιβλίο τής Λευκῆς Μολφέση, *Γυάλινα Σύνορα* (Ἐξάντας 1996), δείχνει ἀνάγλυφα πῶς μπορεῖ ἀκριβῶς νά ἐπιβιώνει ἡ ἱστορική μνήμη μέσα στή σιωπή και παρά τή σιωπή.

ΟΙ ΚΛΑΣΙΚΟΙ τής Νεφέλης

Ἀριστουργήματα τής παγκόσμια λογοτεχνίας

μόνο 500 δραχμές

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ... Η ἄλλη ἀποψη στο βιβλίο

ΠΕΡΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

Φίλοι του Πολίτη

Στό τεύχος 59 δημοσιεύεται κείμενο του Α. Πανταζόπουλου στο όποιο ο άρθρογράφος επιχαιρεί για τό θρίαμβο του «ορίζοντα των ανθρώπινων δικαιωμάτων» πού, κατ' αυτόν, συνιστούν οι υποθέσεις Πινοσέτ και Ότσαλάν, καθώς και για τό έξ' αυτού προκύπτον άποστομωτικό χτύπημα στους «νεοκυνικούς σοφιστές» και τούς πραγματιστές, πού έξ' ακολουθοῦν άμετανόητοι νά θεωροῦν ως πρωταρχικό έννοιολογικό έργαλειό τό συσχετισμό των δυνάμεων. Τό πνεῦμα αυτό άντανακλάται μεταξύ άλλων και στόν υπότιτλο του κειμένου, ο όποίος διερωτάται ρητορικά: «Τά ανθρώπινα δικαιώματα δέν υπάρχουν;»

Προσωπικά δέν γνωρίζω άν τά ανθρώπινα δικαιώματα υπάρχουν ή δέν υπάρχουν, τό σίγουρο όμως είναι ότι, ακόμη και άν υπάρχουν, δέν έχουν καμία άπολύτως σχέση με τίς δύο άνωτέρω υποθέσεις. Πράγματι, μία πού επικαλούμαστε τόν «νομικό μας πολιτισμό», καλό είναι νά επιχειρηματολογούμε (και) μέ βάση τήν άυστηρή νομική κυριολεξία, ιδίως όταν σχολιάζουμε δικαιοδοτικές πράξεις. Από στενή νομική άποψη, λοιπόν (δηλαδή τή μόνη δυνατή νομική άποψη), ή προβληματική των ανθρώπινων δικαιωμάτων δέν υπεισήλθε ως τέτοια ούτε στην άπόρριψη τής έκδοσης για τόν Ότσαλάν, ούτε στην —κατ' άρχήν— άποδοχή της για τόν Πινοσέτ. Στην πρώτη περίπτωση, οι Ιταλικές άρχές έφάρμοσαν διάταξη του (έθνικού) Ιταλικού δικαίου, κατά τήν όποία δέν χωρεί έκδοση κρατουμένου προς χώρα ή όποία (όχι παραδιάζει τά ανθρώπινα δικαιώματα, αλλά) προβλέπει στή νομοθεσία της τήν ποινή του θανάτου. Στή δεύτερη, ή Βουλή των Λόρδων, υπό σύνθεση πενταμελοῦς συμβουλίου, έκρινε ότι ο Χιλανός γερουσιαστής Πινοσέτ δέν τυγχάνει άσυλίας ως πρώην άρχηγός κράτους βάσει τής Σύμβασης τής Βιέννης του 1961 και, άρα, δέν ήταν παράνομη ή σύλληψη του από τίς βρετανικές άρχές έν όψει ένδεχόμενης έκδοσής του στην Ίσπανία. (Η άπόφαση έξ' άλλου αυτή, όπως είναι γνωστό, έχει ήδη άναιρεθεί και άναμένεται νέα κρίση.) Η ένήμερωσή μου είναι καθαρά δημοσιογραφική, αλλά, τουλάχιστον στά άποσπάσματα του σχετικού τής άπόφασης πού δημοσιεύτηκαν στόν Τύπο, ή φράση «ανθρώπινα δικαιώματα» δέν άναφέρεται ούτε μία φορά. Βεβαίως, τό καθεστώς του Πινοσέτ είναι προφανές ότι είχε παραβιάσει τά ανθρώπινα δικαιώματα· ή έκδοσή του, όμως, στην Ίσπανία δέν ζητήθηκε για τίς παραβιάσεις αυτές έτσι γενικά, αλλά για πολύ συγκεκριμένες πράξεις προσβολής έννομων άγαθών συγκεκριμένων Ίσπανών υπηκόων (άνθρωποκτονίες, άπαγωγές, βασανισμούς κ.ο.κ.), οι όποιες είναι ποινικά κολάσιμες κατά τόν Ισπανικό ποινικό κώδικα, και για αυτές και μόνο θά λογοδοτήσει εάν —μέ τό καλό— έκδοθεί κάποτε στην Ίσπανία. Αι αυτές δέ οι πράξεις παγίως τιμωροῦνται από τούς ποινικούς κώδικες όλων των δημοκρατικών ή μη κρατών και μάλλον στερεΐται νοήματος νά άπονέμουμε εύσημα σε μία χώρα επειδή τιμωρεί πράξεις άφάιρσης τής ζωής ή βαριάς προσβολής τής σωματικής άκεραιότητάς.

Κατά τά λοιπά, οι προβληματισμοί του κ. Πανταζόπουλου μπορεί νά εύσταθούν, μπορεί και όχι, αλλά τά δύο άνωτέρω παραδείγματα δέν φαίνεται, σύμφωνα μέ τά προεκτεθέντα, νά

άποτελούν τό καλύτερο δυνατό στήριγμα για τούς προβληματισμούς αυτούς· καθ' ότι οι συγκεκριμένες άποφάσεις είναι ύλικά άποτελέσματα τής λειτουργίας τής δικαιοσύνης όχι ως «ψευδαίσθησης» ή ως «ιδανικού τό όποιο δέν υπάρχει και για αυτό πρέπει νά τό φτιάξουμε», αλλά ως ύπαρκτου κατασταλτικού μηχανισμού του κράτους, διαφόρων κρατών), ενός μηχανισμού πού έχει ο ίδιος έξ'αιρετικά ύλική ύπαρξη. Αναμφίβολα έχουμε περισσότερους λόγους νά χαιρόμαστε όταν οι έν λόγω μηχανισμοί λειτουργούν κατ' αυτό τόν τρόπο παρά π.χ. όταν άπελαύνουν δεκαεξάχρονης Νιγηριανές μετανάστριες έφαρμόζοντας μαξιλαράκια στό στόμα τους και προκαλώντας τους άσφυξία, ή όταν συλλαμβάνουν προληπτικά δεκαεξάχρονους Έλληνες διαδηλωτές μέ τή συνεργασία τής ΚΝΕ, αλλά θά ήταν λίγο διαστικό νά τούς άναγορεύσουμε ως νέα μεγάλη ιδέα τής Άριστερής στή θέση του κομμουνισμού.

Μέ έκτίμηση
Άκης Γαβριηλίδης

ΑΠΑΝΤΗΣΗ

Άν όλα ήταν «συσχετισμός δυνάμεων» και ο «μηχανισμός» τής δικαιοσύνης πιστή άπεικόνισή του, τότε και ο Ότσαλάν θά βρισκόταν ήδη στην Τουρκία —μέσα ίσως από τήν άπέλασή του σε μία τρίτη χώρα, άφου ή ισχύς τής θανατικής ποινής στή χώρα αυτή άπαγορεύει στην Ίταλία τήν άπευθείας έκδοσή του— και κάτι αντίστοιχο θά συνέβαινε και μέ τόν φασίστα («γερουσιαστή») Πινοσέτ. Άλλά, ακόμα και άν και οι δύο καταλήξουν τελικά ο μέν στην Τουρκία, ο δέ στή Χιλή, πώς θά μπορούσαμε νά διαβάσουμε αυτό τό πολιτικοδικαστικό πήγαιν' έλα; Ός πρόσημα, ως πρόπετασμα καρπού ενός «μηχανισμού» (τής δικαιοσύνης) πού άναγνωρίζεται άποκλειστικά στην κατασταλτική του λειτουργία; Η (και) ως πεδίο έντός του όποίου γεννιούνται αντιφάσεις και αντιθέσεις, αλλά και στόν όποιο διαθλώνται συγκρούσεις και μετασχηματισμοί πού άναπτύσσονται έξω από αυτόν, ως άποτέλεσμα τής δράσης των κοινωνικών κινήματων, τής άλλαγής των νοοτροπιών κλπ.; Άν ισχύει τό πρώτο, άν, δηλαδή, ή λειτουργία του «μηχανισμού» ως τέτοιου έξ'αντλείται στην καταστολή, τότε, σε σχέση με τίς δύο αυτές περιπτώσεις, με ποιο κριτήριο «έχουμε λόγους νά χαιρόμαστε»; Σάν καλοί άνθρωποι; Όσο άναγκαία και άν είναι αυτή ή καλοσύνη, μάλλον δέν έπαρκει, ούτε για τίς Νιγηριανές ούτε για τούς Άλβανούς. Σε κάθε, πάντως, περίπτωση, άδυνατώ νά κατανοήσω τή φράση ότι οι συγκεκριμένες αυτές άποφάσεις «είναι ύλικά άποτελέσματα τής δικαιοσύνης... ως ύπαρκτου κατασταλτικού μηχανισμού του κράτους». Δηλαδή;

Ό έπιστολογράφος ισχυρίζεται ότι σε καμία από τίς δύο αυτές υποθέσεις (Ότσαλάν - Πινοσέτ) δέν υπεισήλθε ή φράση «ανθρώπινα δικαιώματα». Κι όμως, ή μη έκδοση Ότσαλάν προσέκρινε στην περί θανατικής ποινής ισχύουσα νομοθεσία στην Τουρκία, στην άρνηση, δηλαδή, άναγνώρισης εκ μέρους τής χώρας αυτής ενός πρωταρχικού ανθρώπινου δικαιώ-

ματος, του δικαιώματος στη ζωή (ανεξάρτητα από το αδίκημα που έχει διαπραχθεί). Τουτό το δικαίωμα μπορεί να μην διατυπώνεται ρητά στην «Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Άνθρώπου» του 1948, ωστόσο, η συναγωγή του προκύπτει άβιαστα από αυτή, παραδείγματος χάριν από το άρθρο 5 της Διακήρυξης, τό οποίο απαγορεύει, μαζί με τά βασανιστήρια, τήν έπιβολή «άπάνθρωπων ποινών». Μόνον έτσι μπορούμε νά δούμε τούς σχετικούς άγώνες ύπέρ τής κατάργησης τής θανατικής ποινής, κατάργησης που έχει γίνει έσωτερικό (έθνικό) δίκαιο άρκετών κρατών.

Η μή ρητή έπίκληση τής ανθρώπινων δικαιωμάτων στίς περι Ότσαλάν και Πινοσέτ άποφάσεις και τό έξ αυτού συναγόμενο συμπέρασμα ότι τά άνθρωπινα δικαιώματα δέν έπαιξαν κανένα ρόλο μπορεί νά φαντάζει «λογικό», ωστόσο δέν αντίστοιχει στά πράγματα. Γενικά — αλλά και ειδικά— όσο γόνιμη και όρθή και άν είναι — και πραγματικά είναι— μία κατά γράμμα άνάγνωση τών δικαιοδοτικών πράξεων και όλου του σύστοιχου κανονιστικού πλαισίου που τίς ύπαγορεύει, είναι έξίσου και ταυτόχρονα γόνιμο και όρθό νά τίς συλλαμβάνουμε στη δυναμική που άποδεσμεύουν. Κάτι που μπορεί νά ίσχύει και στην περίπτωση Πινοσέτ. Τό κείμενο του έπιστολογράφου, όπως καθαρά προκύπτει από τήν άνάγνωσή του, είναι γραμμένο μετά τήν άναίρεση τής πρώτης άπόφασης τής έπιτροπής τής Βουλής τών Λόρδων, που προέβλεπε τήν έκδοση του Πινοσέτ στην Ίσπανία. Ό λόγος τής άναίρεσης ήταν ότι, σύμφωνα με καταγγελίες που έγιναν άποδεκτές, μέλος τής έπιτροπής, που είχε ψηφίσει ύπέρ τής έκδοσης, διατηρούσε δεσμούς με τή Διεθνή Άμνηστία, τήν κορυφαία δηλαδή όργάνωση ανθρώπινων δικαιωμάτων σε όλο τόν κόσμο. Προσωπικά, στίς σημερινές συνθήκες, άδυνατώ νά φαντασθώ ύλικότερη παρουσία τής περι άνθρωπινων δικαιωμάτων θεματικής και ειλικρινά άπορώ πώς είναι δυνατόν ό έπιστολογράφος, ό όποιος ύποβάλλει ότι οι δικαιοδοτικές πράξεις πρέπει νά αναλύονται μόνο ύπό «αύστηρή νομική κυριολεξία», άποσιωπά τούτη τήν έξέλιξη. Έξέλιξη άρνητική, άφου άπεφεύχθη ή έκδοση του Πινοσέτ στην Ίσπανία, θετική, όμως, γιατί έδειξε πώς έπενεργεί έμπρακτα ό «όρίζοντας» τών ανθρώπινων δικαιωμάτων στο πεδίο τών θεσμών (τών «μηχανισμών»), άποκαλύπτοντας, ούσιαστικά, τή ζώσα δραστικότητα μιας μή έργαλειακής πρόσληψης του συσχετισμού δυνάμεων, μιας τέτοιας πρόσληψης, δηλαδή, που θεμελιώνει τήν ύπαρξή τους, ανεξάρτητα από τό βαθμό τής θεσμικής τους ένσάρκωσης και δημόσιας έπίκλησης.

Στήν περίπτωση Πινοσέτ, όπως ίσως είναι γνωστό, εκτός από συγγενείς θυμάτων τής χιλιανής χούντας που κινητοποιήθηκαν σε πολλές χώρες, όργανώσεις ανθρώπινων δικαιωμάτων και διανοούμενοι (σχεδόν όλων τών άποχρώσεων και τών έντάξεων) έπιχείρησαν, στο μέτρο τών δυνάμεών τους, νά πάρουν τήν ύπόθεση στά χέρια τους, έπιθυμώντας, κατά κάποιο τρόπο, νά καταστήσουν τό γεγονός «μή αντιστρέψιμο», άφετηρία πρωτοβουλιών για τή θέσπιση ενός διεθνούς κανονιστικού πλαισίου, που νά άποσπά τέτοιες ύποθέσεις από άμφισβητούμενης δημοκρατικότητας πολιτικονομικά τερτίπια που λαμβάνουν συνήθως χώρα στο έσωτερικό τών κρατών (έκει όπου τό κράτος δικαίον όρίζεται ύπό καθεστώσ άμφίδολης νομιμοποίησης, όπως, για παράδειγμα, στο χιλιανό). Με άλλα λόγια, άλλο πράγμα είναι νά δικάζεις τούς ναζί με βάση τόν ποινικό κώδικα τής χώρας τους και έντελώς άλλο πράγμα νά τούς δικάζεις στη Νυρεμβέργη. Άλλο πράγμα είναι νά δικά-

ζεις τόν Πινοσέτ στη Χιλή και άλλο στην Εύρώπη, έστω και με τόν ισπανικό ποινικό κώδικα. Έντελώς άλλο πράγμα (και όχι μόνο γιατί ό Χιλιανός δικάτορας δέν είναι τό πρώτο «πρεζόνι» του δρόμου..., με τό όποιο θέλει χαιρέκακα νά τόν έξισώσει ό έπιστολογράφος) ως προς τήν οικουμενικότητα του παραδείγματος που άποδεσμεύει μία τέτοια διαδικασία, ένδεχόμενο πρόπλασμα νέων διεθνών δικαιοδοτικών κρυσταλλώσεων. Με τά λόγια του Ρομπέρ Μπατεντέρ: «Η άπόφαση τών Λόρδων άποτελεί θεαματική πρόοδο στην ίστορία τής διεθνούς δικαιοσύνης. Τό έρώτημα που τέθηκε στην άγγλική δικαιοσύνη ήταν πολύ συγκεκριμένο: οι πρώην άρχηγοί κρατών που διώκονται για έγκλήματα κατά τής ανθρωπότητας μπορούν νά έπωφελούνται τής άσυλίας τής άναγνωριζόμενης στους έν ενεργεία άρχηγούς κρατών; Η άπάντηση ήταν όχι. Κάτι που πάει νά πεί ότι όλοι οι δικάτορες, άφου έγκαταλείψουν τήν έξουσία, μπορούν νά διώκονται εκτός τής χώρας τους, τουλάχιστον στην Άγγλία. Θά πρόσθετα ότι ύπάρχει και μία έλλειδοφóra ένδειξη στα κίνητρα τής άπόφασης. Όρισμένοι άπό τούς Λόρδους είπαν ότι τά βασανιστήρια, ή αθώαιρη φυλάκιση, ή άπαγωγή και ή δολοφονία για πολιτικούς λόγους δέν μπορούν νά θεωρούνται ότι άπορρέουν από τά προνόμια ενός άρχηγού κράτους. Άν έγκλήματα κατά τής ανθρωπότητας τελέστηκαν κατόπιν διαταγής τους, τότε, αυτό ύπερβαίνει τό νομικό πλαίσιο τών λειτουργιών τους, άρα τής άσυλίας τους» (*Le Nouvel Observateur*, 3-9.12.1998). Είναι κατανοητό αυτό; Είναι κατανοητό τό πέρασμα από τόν «ποινικό κώδικα» στα έγκλήματα κατά τής ανθρωπότητας;

Πιστεύω ότι μία στατική αντίληψη για όρισμένους θεσμούς, που τούς αντιλαμβάνεται μονοδιάστατα ως «μηχανισμούς», ως αναλλοίωτες «δομές» bias (με «δόσεις» ιδεολογίας...), τίς όποιες, ένδεχομένως, μόνο κάποιου τύπου έπανάσταση μπορεί νά αλλάξει, με τό νά τίς ανατρέψει..., συρρικνώνει άπελιπτικά, όταν δέν μηδενίζει, τήν κοινωνική επενέργεια σε αυτούς («τά άνθρωπινα δικαιώματα δέν έχουν καμιά άπολύτως σχέση με τίς δύο άνωτέρω ύποθέσεις» Ότσαλάν και Πινοσέτ, διατάσει ό έπιστολογράφος), που, ύπό όρισμένες συνθήκες, θά μπορούσε νά τούς αντίστοιχίσει στο διευρυνόμενο πλέον αίτημα μιας άλλης ιθαγένειας. Αίτημα μιας νέας πολιτικής ιθαγένειας, πέρα από κάθε θυματοποιητική λογική, άφου οι Νιγηριανές όλου του κόσμου θά ήταν, είναι, οι φυσικοί φορείς τής, τά ύποκειμένα τής. Παύοντας, έτσι, όλου του κόσμου οι Νιγηριανές νά λειτουργούν για όρισμένους, πέρα από προθέσεις, ως βολικό έρμηνευτικό σύστημα-άλλοθι έναπόθεσης τών βεβαιότητων τους, ότι, ούσιαστικά, τίποτα δέν άλλαξε, εκτός βέβαια από κάποιους άφελείς (θύματα, στην καλύτερη περίπτωση, τής καπιταλιστικής ιδεολογίας), που έσπευσαν νά άναγορεύσουν τούς κατασταλτικούς μηχανισμούς σε «νέα μεγάλη ιδέα τής Άριστεράς στη θέση του κομμουνισμού». Ός εκ τούτου, για τά θύματα τής κνίτικης περικύκλωσης τήν ήμερα του έορτασμού του Πολυτεχνείου είμαι παντελώς άναρμόδιος νά μιλήσω. Για τούς κομμουνιστές άς μιλήσουν ύπεράνω πάσης ύποψίας κομμουνιστές. Κάποιοι από τούς κομμουνιστές συνοδοιπόρους του Λέοντα Αύδη, για παράδειγμα, όλο και κάτι παραπάνω θά ξέρουν, άς έρωτηθούν αυτοί. Οι ύπόλοιποι, κομμουνιστές ή μή, άς κρίνουν τό ήθος τό όποιο είσάγει στον πολιτικό διάλογο ό έπιστολογράφος με τήν τελευταία φράση του κειμένου του.

Άνδρέας Πανταζόπουλος

ΓΙΑ ΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Ἀγαπητέ Πολίτη

Σέ έκτενή βιβλιοκρισία τοῦ ἐγχειριδίου *Νεότερη εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία. Ἀνθολόγιο μεταφράσεων* (Ὁ Πολίτης, τχ. 58, Νοέμβριος 1998), ὁ Κώστας Βούλγαρης σημειώνει ὅτι τὸ βιβλίο περιέχει ὀρισμένες «ἀκρότητες, ὅπως εἶναι ἡ κατάταξη τοῦ Νικόλα Κάλας στοὺς φουτουριστές» καὶ σχολιάζει: «Αὐτὴ ἢ "φουτουριστικοποίηση" τοῦ Κάλας παραπέμπει, ἀναπόφευκτα, στὴν πρόσφατη συζήτηση γιὰ τὴ σχέση τῶν ἡμέτερων σουρεαλιστῶν ποιητῶν μὲ τὸ "φασιστικὸ ἰδεῶδες", ὅπου ὁ Κάλας δέν χωροῦσε μὲ κανένα τρόπο στοὺς σχῆμα πού πρότεινε ὁ Τάκης Καγιαλῆς καί, δυστυχῶς, δέν μπορῶ νά ἐννοήσω ἄλλως πῶς τὴ σχετικὴ ἀναφορά, παρὰ μόνο ὡς ἐπιμονή, ἀκομψὴ καὶ δογματικὴ».

Δέν ξέρω ἂν ὁ κ. Βούλγαρης ἔτυχε νά διαβάσει τὸ κείμενο μου γιὰ τοὺς «ἡμέτερους σουρεαλιστές» ἢ ἂν ἐμπιστεύθηκε (ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι) τὴ σκανδαλοθηρικὴ παραφιλολογία. Ἐκεῖνο πού ξέρω εἶναι ὅτι ὀφείλε νά διαβάσει προσεκτικότερα τὸ βιβλίο πού ἀνέλαβε νά σχολιάσει. Ἄν τὸ εἶχε πράξει, θὰ ἀνακάλυπτε (στὴ σελ. 13) ὅτι συγγραφέας τῆς Εἰσαγωγῆς, ὅπου καὶ ὁ συχετισμὸς τοῦ Κάλας μὲ τὸν φουτουρισμό, δέν εἶναι ὁ ὑπογραφόμενος. Δυστυχῶς, δέν μπορῶ νά ἐννοήσω ἄλλως πῶς τὴν ἄσχετη ἀναφορά τοῦ συνεργάτη σου, παρὰ μόνο ὡς τεκμήριο ἀνοησίας καὶ τσαπατσουλιᾶς.

Τάκης Καγιαλῆς

Ἀγαπητέ κ. Καγιαλῆ

Παρακαλῶ διαβάστε πάλι τὸ ἀπόσπασμα τοῦ κειμένου μου πού παραθέτετε. Εὐκόλα θὰ διαπιστώσετε ὅτι ἔχω συνυπολογίσει τὸ περιεχόμενο τῆς ἐνστάσεώς σας. Προφανῶς καὶ εἶχα «ἀνακαλύψει», στὴ σελίδα 13, τὸν συγγραφέα τοῦ συγκεκριμένου ἐδάφιου τῆς Εἰσαγωγῆς, Νάσο Βαγενᾶ. Συνεχίζω ὁμῶς νά πιστεύω πῶς, σ' ἓνα συλλογικὸ καὶ ἐνιαῖο ἔργο, πού εἶναι προϊόν μακρόχρονης κοινῆς ἐργασίας, μικρὴ σημασία ἔχει ποῖος ἀπ' ὄλους τοὺς συντελεστὲς τοῦ ἀναλαμβάνει, τελικά, νά συγγράψει τὸν πρόλογο ἢ τὴν εἰσαγωγή του. Μάλιστα, στοὺς συγκεκριμένους βιβλίο, αὐτὸ φαίνεται νά μὴν ἔχει καμιά ἰδιαίτερη σημασία, γιατί ἓνα ἄλλο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς, αὐτὸ πού ἀναφέρεται στοὺς διήγημα, ἔχει γραφῆ ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρα Σαμουήλ, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα δέν συμπεριλαμβάνεται καν μετὰ τῶν συγγραφέων τοῦ βιβλίου. Προφανῶς δέν διαβάσατε μὲ τὴν ἀπαραίτητη νηφαλιότητα τὸ κείμενό μου (ἐλπίζω νά τὸ πράξετε τώρα). Ἐτσι, δέν παρατηρήσατε ὅτι ἢ διατύπωσή

μου εἶναι ἰδιαίτερα προσεκτικὴ καὶ δέν ἀναρωτηθήκατε γιατί. Αὐτὸ τὸ «παραπέμπει, ἀναπόφευκτα» δηλοῖ, εὐκρινέστατα, ὅτι: οἱ ἀπόψεις, στίς ὁποῖες «παραπέμπει, ἀναπόφευκτα», ἀνήκουν στοὺς Τάκη Καγιαλῆ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ποιὸς ἔχει γράψει τὸ συγκεκριμένο ἐδάφιο. Ποῦ τὸ μεμπτόν; Δέν πιστεύω νά ἀποχρεῶνεσθε τίς γνωστὲς ἀπόψεις σας...

Παρουσίασα τὴ *Νεότερη εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία* ἐκτενῶς (ὅπως, τουλάχιστον, ἀναγνωρίζετε), τὴν ὑποδέχθηκα μὲ ἐνθουσιασμό (παρὰ τίς ἐπιμέρους ἐπιφυλάξεις μου), τὴν ὑπερασπίστηκα ἀνοιχτὰ καὶ ἀπερίφραστα. Ἐπὶ τῆς ὅλης προσέγγισής μου, ἀλλὰ καὶ σημεῖο πρὸς σημεῖο, ἔχετε νά παρατηρήσετε κάτι; Ὁ τρόπος πού παρουσίασα τὸ βιβλίο σᾶς λέει τίποτα γιὰ τὴ σχέση μου μὲ τὸ περιεχόμενό του; Ἀνέδειξα (στοὺς μέτρο τοῦ δυνατοῦ) τὸ ἐγχείρημα πού συνιστᾶ τὸ συγκεκριμένο βιβλίο; Ἡ ἐπιστολή σας τί ἀναδεικνύει; Τί ὑπερασπίζεται;

Κώστας Βούλγαρης

Ἀγαπητέ κ. Ἐλεφάντη

Στίς εὐστοχες παρατηρήσεις τοῦ κ. Κώστα Βούλγαρη γιὰ τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο *Νεότερη εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία. Ἀνθολόγιο μεταφράσεων*, πού περιλαμβάνονται στοὺς ἄρθρο του ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἐνα βιβλίο ζητᾶ ψῆφο ἐμπιστοσύνης» (τεύχ. 58, Νοέμβριος 1998), θὰ ἤθελα ὡς μέλος τῆς συντακτικῆς ὁμάδας τοῦ ἐν λόγω βιβλίου νά προσθέσω τὰ ἑξῆς:

1) Τὸ ἐγχειρίδιο εἶναι προϊόν συνεργασίας τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς Γλώσσας, γεγονός πού δείχνει τὰ εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα πού μπορεῖ — καὶ πρέπει — νά προκύπτουν σὲ προγράμματα καὶ διδακτικὰ ἀντικείμενα τῆς ἐκπαίδευσης, ὅταν ἐπικοινωνοῦν καὶ συνεννοοῦνται οἱ ἐκάστοτε ἀρμόδιοι φορεῖς καὶ ἰδρύματα τοῦ ὑπουργείου Παιδείας.

2) Τὸ ὅλο ἐγχείρημα, τὸ ὁποῖο ὀλοκληρώθηκε μέσα σὲ λίγους μῆνες, θὰ ἦταν ἀδύνατο νά πραγματοποιηθεῖ δίχως τὸ ἀπαραίτητο ὕλικό πού, στοὺς μεγαλύτερους μέρους του, εἶχε ἤδη συλλεχθεῖ, ταξινομηθεῖ καὶ ἀξιολογηθεῖ ἀπὸ ὁμάδα ἐργασίας καὶ τοὺς δύο ἐπιστημονικοὺς ὑπευθύνους, Τ. Καγιαλῆ καὶ Ν. Βαγενᾶ, τοῦ Τμήματος Γλώσσας καὶ Λογοτεχνίας τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς Γλώσσας.

Λάμπρος Πόλας

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- Τασούλα Καραγεωργίου, *Ποιητική τεχνολογία*, εκδόσεις Κέδρος, 1998, σελ. 36.

Μέ τά κομμάτια σας θά γράψω, ποιητές,
ένα καινούργιο ποίημα.
'Από τόν Κάλδο θά ζητήσω μιάν ἀράχνη·
ἀπό τόν Σολωμό θά δανειστώ έναν καθρέφτη·
τούς γύψους θά τούς βρώ στού Καρυωτάκη·
τό κανελλί μου φόρεμα θά πάρω ἀπ' τόν Καβάφη.

'Ενα καινούργιο ποίημα θά γράψω
μά πρώτα τά υλικά μου θά συρράψω.

Ἡ μεταπολεμική ἀμηχανία τοῦ ποιητῆ ἀπέναντι στήν «κατασκευή» ἀλλά καί στήν «ἀποστολή» τοῦ ποιήματος εἶναι φαινόμενο γενικευμένο. Παράγωγά της, τόσο τά ποιήματα «περί ποιητικῆς», πού καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος τοῦ παραδεδομένου ἔργου, ιδιαίτερα αὐτοῦ τῆς «δεύτερης μεταπολεμικῆς γενιάς», ὅσο καί ἡ συχνή προσφυγή στούς προγόνους, στούς ποιητές τούς ὁποίους ὁ κάθε μεταπολεμικός ἀναγνωρίζει ὡς δικούς του (καί ἀναγνωρίζεται σ' αὐτούς), ζητώντας ὄχι κατ' ἀνάγκη «ἀπαντήσεις» ἀλλά τουλάχιστον παρηγορία, ἀναζητώντας συμπάσχοντες. Ὅμως, αὐτή ἡ δεύτερη τάση, μεταξύ τῶν νεότερων ποιητῶν, τροφοδότησε καί τείνει νά νομιμοποιήσει τήν εὐκολία καί ἐγκεφαλικά παρωδία καί τήν ἐπιφανειακή μίμηση ὡς ἄλλοθι ποιητικότητας. Ἐδῶ, προνομιούχοι στήν κακοποίηση ἀναδεικνύονται ὁ Ἄγρας, ὁ Καρυωτάκης καί ἄλλοι «μή μοντέρνοι».

Μά στόν ἀντίποδα τῆς εὐκολίας ὑπάρχει ἡ ἀγωνιώδης συνομιλία, ἡ ἀγωνία τοῦ ποιητῆ μπροστά στό ποίημα (ὄχι πάντα δημιουργική, ἀλλά συχνά ἀποδιοργανωτική), ἡ ἀφωνία καί τό χαμήλωμα τοῦ βλέμματος ἀπέναντι στόν «παραλήπτη». Ἐδῶ ὁ Δάλλας, ὁ Λεοντάρης, ὁ Γκόρπας, νά γράφουν ἢ νά σιωποῦν, συ-σκειπτόμενοι μέ τόν Καβάφη καί τόν Καρυωτάκη, τόν Κάλδο καί τόν Σολωμό. Οἱ προτιμήσεις σέ αὐτή τήν «τετράδα» διόλου τυχαίες, οἱ λόγιες παρεκβάσεις συχνές καί μᾶλλον ἀναπόφευκτες, οἱ ἐξάρσεις καί οἱ «κορόνες» ἐνδεικτικές τῆς ἀσφυξίας, ἡ ἀντιδικία νά ἐναλλάσσεται μέ τήν υπεράσπιση, ἡ ἀπόθεση μέ τόν ἐναγκαλισμό. Ἡ ἔντονη καί οὐσιώδης αἴσθηση τῆς «ἐποχῆς» κοινό χαρακτηριστικό προγόνων καί μεταγενεστέρων.

Ἀπό ἐδῶ πιάει τό νῆμα καί ἡ Τασούλα Καραγεωργίου (Ἄλεξάνδρεια, 1994), παρακάμπτοντας —κατά τή στόχευση καί τά αἰτούμενα— τούς συνομηλικούς της «τοῦ '70», ἀλλά καί τούς κατά τήν ἐπετηρίδα συμπορευόμενους (ἐμφανίζεται τό 1986) τῆς «γενιάς τοῦ '80». Μά ὅπως οἱ μεταπολεμικοί προσηγθέντες δέν ἦταν δυνατόν νά ἀγνοήσουν τήν ἐξέλιξη τῆς ποιητικῆς γλώσσας, δηλαδή τούς ποιητές «τοῦ '30», ἔτσι καί ἡ Καραγεωργίου γράφει μέ τήν αἴσθηση τῆς σημερινῆς ποιητικῆς γλώσσας, δηλαδή μέ κυρίαρχη τήν ἀμηχανία της.

Κατά τή γνώμη μου, αὐτό πού χαρακτηρίζει καί δέβαια ἐμφανῶς τροφοδοτεῖ τό ἐγγεῖρημά της, εἶναι τό ἀσκημένο πολιτικό της αἰσθητήριο —σταθερό καί ἰσχυρό σημεῖο ἐπαφῆς της μέ τούς προαναφερθέντες μεταπολεμικούς— πού δέν τό κρύβει, δέν τό μεταμφιέζει μεταμοντέρνα, μά τό καταθέτει καί τό ἀξιοποιεῖ γόνιμα, χωρίς ἐπαρση καί ἀλαζονεία, μᾶλλον μέ «ἀφέλεια» καί πόνο, δηλαδή μέ τρόπους γνήσια μεταπολιτευτικούς, ἤδη ἀπό τήν πρώτη της συλλογή:

Θάθελα κάτι νά σοῦ πῶ
μά δέν πειράζει...

Κώστας Βούλγαρης

• ΔΟΚΙΜΙΑ

- Antonio Tabucchi, *Ἡ γαστροίτιδα τοῦ Πλάτωνα*, μτφ. Ἀνταίος Χρυσσοτομίδης, ἐκδ. Ἄγρα, Ἀθήνα 1998, σελ. 123.
- Διονύσης Καψάλης, *Τά μέτρα καί τά σταθιά. Δοκίμια γιά τή λυρική ποίηση*, ἐκδ. Ἄγρα, Ἀθήνα 1998, σελ. 218.
- Ἄρτεμις Λεοντή, *Τοπογραφίες ἑλληνισμοῦ. Χαρτογραφώντας τήν πατρίδα*, ἐκδ. Scripta, Ἀθήνα 1998, σελ. 394.
- Roman Jakobson, *Δοκίμια γιά τή γλώσσα τῆς λογοτεχνίας*, εἰσ.-μτφρ. Ἄρης Μπερλής, ἐκδ. Ἐστία, Ἀθήνα 1998, σελ. 180.
- Ἐνγκάρ Μορέν, *Ἀπό τήν κρίση στήν πίστη*, μτφ. Α. Φιλίππατος, ἐκδ. Ροές, 1998, σελ. 110.
- Χοσέ Ὁρτέγκα, *Ἡ ἐπιλογή στόν ἔρωτα*, μτφ. Μαίρη Γεωργίου, ἐκδ. Ροές, 1998, σελ. 79.
- Περικλῆς Γιαννόπουλος, *Ξενομανία*, ἐκδ. Ροές, 1998, σελ. 60.
- Ἄνδρeας Λασκαράτος, *Λαός καί λαοπλάνοι*, ἐκδ. Ροές, 1998, σελ. 88.
- Δώρα Μέντη (ἐπιμ.), *Γιά τόν Σαχτούρη, Κριτικά κείμενα*, ἐκδ. Αἰγαῖον, Λευκωσία 1998, σελ. 283.
- Τεοντόρ Ἀντόρνο, *Τό δοκίμιο ὡς εἶδος*, μτφ. Βασιλική Ρουστοπάνη-Μούμαν, ἐκδ. Ἐρασμος, 1998, σελ. 45.

• ΙΣΤΟΡΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ - ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

- Primo Levi, *Τό καθήκον τῆς μνήμης*, συζήτηση μέ τούς Federico Cereja καί Anne Brago, μτφ. Χ. Ταρλκιώτη, ἐκδ. Ἄγρα, Ἀθήνα 1998, σελ. 92.
- Γιάννης Στεφανιάς, *Ἀχιλλέας Γρηγορογιάννης (Σοσιαλιστικά κείμενα)*, Πειραιᾶς 1998, σελ. 39.
- Πρακτικά ἐπιστημονικοῦ συμποσίου, *Ἰωάννης Καποδίστριας, 170 χρόνια μετά*, ἐκδ. Νομαρχιακή Αὐτοδιοίκηση Ἀργολίδας, Ναύπλιο 1998, σελ. 199.

• ΠΑΙΔΙΚΑ

- Ἄνδρeούλα Χριστοφίδη - Ἐνρίκες, *Παίξω καί καταλαβαίνο*, μτφ. Μαρία Ἡλιοπούλου, ἐκδ. Ἐκκρεμές, 1998, σελ. 183.